

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - ΑΡΓΥΡΗΣ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ

Ο ΠΥΡΣΟΓΙΑΝΝΙΤΗΣ ΠΡΩΤΟΜΑΣΤΟΡΑΣ
ΖΙΩΓΑΣ ΦΡΟΝΤΖΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ
(ΜΑΣΤΟΡΟΙ ΚΑΙ ΓΕΦΥΡΙΑ)

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΤΟΜΟ
«Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ»
(ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΟ Α΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ)

ΔΗΜΟΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ - ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

ΚΟΝΙΤΣΑ 1996

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΑΡΓΥΡΗΣ ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ

Ο ΠΥΡΣΟΓΙΑΝΝΙΤΗΣ ΠΡΩΤΟΜΑΣΤΟΡΑΣ
ΖΙΩΓΑΣ ΦΡΟΝΤΖΟΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ
(ΜΑΣΤΟΡΟΙ ΚΑΙ ΓΕΦΥΡΙΑ)

*Αφιερώνεται στη Μνήμη
του Αρχαιολόγου, Εφόρου
Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Ηλείου, Καθηγητή, δ.φ.
ΔΗΜΗΤΡΗ ΙΩ. ΠΑΛΛΑ
(1907-1995)*

ΔΙΑΦΘΩΣΗ ΥΛΗΣ

- A. Κείμενο
- B. Βιβλιογραφία
- Γ. Κατάλογος Εικόνων
- Δ. Εικόνες

§1. Ο Ζιώγας (δηλαδή Γιώργος) Φρόντζος γεννήθηκε στην Πυρσόγιαννη (εικ. 1) περί το 1815. Ο Πέτρος Φρόντζος (1902-1987), που χαράζει το σύντομο βιογραφικό του, γράφει «ακριβέστερα» ότι γεννήθηκε «περί το 1814»¹. Ο Πέτρος Φρόντζος και κοντά στον βιογραφούμενο χρονικά βρισκόταν και συγγενής του ήταν, και κυρίως είχε την τύχη, πηγή των πληροφοριών του να είναι ένας μυθικός γέροντας, ο πρωτομάστορας Γιώργος Κώτα (= Κώστα) Φρό-

* Αστερίσκος πριν από το όνομα συγγραφέα, σημαίνει ότι δεν βρήκαμε το δημοσίευμά του.

§1. 1. Φρόντζος, Η παιδεία στην Πυρσόγιαννη επί Τουρκοκρατίας (1980), σελ. (4).

Για όσα δε για το όνομά του ο Σπ. Μαντάς, Γεφύρι και Ηπειρώτης (1987), σ. 34 στ. α' γράφει: «Ο Ζιώγας ή Γούσιος Φρόντζος, που επίσης αποκαλούσαν Φουρούτζη...» σχολιάζουμε - α) Στην Πυρσόγιαννη το βαπτιστικό «Γεώργιος» ακούγεται ως «Ζιώγας», «Γούλας», «Γούσιος», «Γούγαλης», και σπάνια «Γεωργάκος» (ενώ στη διπλανή Βούρμπιανη, το «Γούσχιας» μαζί με το «Γάκης», «Γκόγκος», «Γούλας» είναι από τις πιο εύχρηστες αλλοιώσεις εις την ομιλία των κατοίκων του ονόματος «Γεώργιος»: βλ. Ρεμπέλης, Κονιτσιώτικα (1953), σ. 252). Οι διαφοροποιήσεις αυτές γίνονται για να ξεχωρίζουν τους συνώνυμους: έτσι ένα και το αυτό άτομο (βαπτισμένο «Γεώργιος») δεν μπορεί να προσφωνείται και «Ζιώγας» και «Γούσιος». - β) Το δε «Φουρούτζης», από όσο γνωρίζουμε, απαντάει μία φορά (βλ. §35), πιθανότατα από άγνοια του δημοσιογράφου, που το έγραψε.

ντζος-Ζάνας (1849-1932^{1α}). Αυτός είχε δουλέψει μαζί με τον Ζιώγα Φρόντζο στο γεφύρι της Κόνιτσας (βλ. §62). Ο Πέτρος Φρόντζος πάλι αλλού μας παραπέμπει έμμεσα περίπου στα 1815 ως έτος γεννήσεως του Ζιώγα Φρόντζου, αφού γράφει ότι αυτός (δηλαδή ο Ζιώγας Φρόντζος) ήταν νεώτερος κατά 55 περίπου χρόνια από τον Βουρμπιανίτη, αρχικά μάστορα και τελικά γραμματικό του Αλή Πασά (περ. 1750-1822), τον Κώστα Γραμματικό (τυπικά Κώστα Παπανίκου Ντούμαρη) γεννημένο περί το 1760^{1β}.

§2. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η οικογένεια Φρόντζου είχε κάποια πνευματική παράδοση, αφού περιέκλειε στους κόλπους της και ιερείς. Μάλιστα την καταγωγή της ανάγει σε κληρικό ονόματι Παπαγιάννη. Αυτός μαζί με ανηψιό από αδερφό του (μετά τις αναστατώσεις της δυτικής και παράλιας Ηπείρου στο τέλος του 17ου αιώνα, που τελείωσαν στα 1699 με την συνθήκη του Κάρολ-βιτς^{1γ}) καταφύγανε από εκείνα τα μέρη εδώ στο χωριό. Αρχικά εγκατασταθήκανε στη θέση «Γράβος» σε πρόχειρα κλαδόπλεχτα καλύβια τα λεγόμενα φ ρ ε ν τ ζ ά τ α , από όπου και το παρωνύμιο Φ ρ ο ν τ ζ ά δ ε ς αρχικά, και το επώνυμό τους Φ ρ ό ν τ ζ ο ς , που τους έδωσαν οι κάτοικοι του χωριού². Εν συνεχεία ακούμε ότι μέχρι του τέλους του 18ου αιώνα υπήρχε και δεύτερος ιερέας από την οικογένεια Φρόντζου, στις αρχές δε του 19ου και τρίτος, ο Παπαγιάννης Φρόντζος, αδερφός του Ζιώγα Φρόντζου³ (και πατέρας του παππού του Πέτρου Ι. Φρόντζου, δικηγόρου και συγγραφέα του βιβλίου «Η Παιδεία στην Πυρσόγιαννη επί Τουρκοκρατίας» 1980). Υπογραμμίζεται ορθά ότι: «Οί παπάδες ήταν έκεινοι που άρχισαν πρώτοι νά διδάσκουν τὰ παιδιά ανάγνωση και γραφή...»⁴. Ας σημειωθεί ότι στα μέσα του 19ου αιώνα αναδείχτηκε ένας ακόμα κληρικός από την οικογένεια, ένας άλλος Παπαγιάννης Γ. Φρόντζος (πατέρας του Γιώργη και Απόστολου)⁵.

§3. Η οικογένεια Φρόντζου, πριν γεννηθεί ο Ζιώγας, είχε οικονομική ευχέρεια όχι συνηθισμένη στο χωριό: «οί πρόγονοί του, όχι μόνο είχαν αγοράσει αρκετή έκταση παραπλεύρως τής αρχικής οικίας [των] και είχαν χτίσει πάνω από 10 αυτότελεις οικίες, αλλά συγχρόνως είχαν αγοράσει και αρκετές εκτάσεις αγρών κάτω από τις οικίες αυτές» και «τὸ σπουδαιότερο είχαν κάνει ἀγορὰ ἐκτάσεως 200 περίπου στρεμμάτων, στήν

1α. Δουλεύοντας ακόμα στα 83 του χρόνια, σκοτώθηκε από φουρνέλλο.

1β. Φ ρ ό ν τ ζ ο ς , ό.π. (: σημ. 1), σ. 32. Προβλ. εδώ §10.

1γ. (Ιω. Χασιώτης), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της «Εκδοτικής Αθηνών», τόμος ΙΑ' (11ος), 1975, σσ. 19-35: Οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο (1684-1698): σσ. 35-38 Η Συνθήκη του Κάρολβιτς (26 Ιανουαρίου 1699) και η σημασία της για τους Έλληνες.

§2. 2. Φ ρ ό ν τ ζ ο ς , ό.π. (: σημ. 1), σσ. 21-22.

3. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 1), σσ. (2) και 25.

4. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 1), σ. 24.

5. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 1), σ. 25.

ἀπέναντι περιφέρεια», βορεινά, πέρα από «το Βουρμπιανίτικο», τον παραπόταμο του Σαραντάπορου, στην περιοχή του χωριού Οξιά, τότε Σέλτση⁶.

§4. Ὁ Ζιώγας Φρόντζος τὰ γράμματα που ἤξερε, τα ἔμαθε στο σχολεῖο της γενέτειράς του, που —σύμφωνα με την παράδοση— ἄρχισε να λειτουργεῖ με συστηματικό δάσκαλο, ἔστω ἴσως στοιχειωδῶν γνώσεων, ἀπὸ το ἔτος 1820. Λέγεται ὅτι εἶχε ὄρεξη γιὰ μάθηση καὶ σ' αὐτό τον βοήθησε πολὺ ὁ μεγαλύτερος ἀδερφός του που ἀναφέραμε ὁ ιερέας Ἰωάννης Φρόντζος⁷. Ἄλλωστε ἤδη καταγράψαμε ὅτι ἡ οἰκογένειά του καὶ κάποια οικονομικὴ ἄνεση εἶχε, καὶ πνευματικὴ παράδοση κατείχε, παράγοντες που τον διευκόλυναν στὴ μάθηση. Γενικότερα, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Π. Ι. Φρόντζος, δὲν υπήρχε (ἀπόλυτη) ἀπαιδευσία στὴν Πυρσόγιαννη ἐκεῖνα τα χρόνια (δεύτερο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα)⁸, οὔτε ἀκόμα μεταξύ των μαστόρων της, (βλέπε τὴν ἐνδιαφέρουσα περίπτωση τοῦ μαστρο-Δημήτρη Σερίφη στα 1834 — ἀργότερα δὲ παπὰ⁹, καὶ κυρίως τις §§4α-4β).

Ὅστε ὁ Ζιώγας Φρόντζος δὲν ἦταν ἀναλφάβητος, καθὼς ἔχει γραφεῖ, τόσο που οὔτε τὴν υπογραφή του δὲν ἤξερε νὰ βάζει¹⁰. Ἀντίθετα πρέπει, ὄχι μόνον νὰ εἶχε ἀπλὰ στοιχειώδεις γνώσεις, ἀλλὰ καὶ ευχέρεια γραφῆς καὶ μερᾶκι νὰ καταγράφει τις μαστορικὲς γνώσεις του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀξιόπιστη πληροφορία που θα παρατεθεῖ (βλ. § 8).

§4α. Ἐξ ἄλλου —ἀπὸ ἐρευνες— προκύπτει ὅτι πιθανότατα οἱ περισσότεροι μαστοροὶ ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα γνώριζαν ἀνάγνωση, γραφή καὶ ἀριθμητικὴ, ἐνίοτε καὶ σχέδιο, χάρις σ' ἓνα ἀτυπο σύστημα μαθητείας μέσα στα οἰκοδομικὰ συνεργεῖα. Ἀπὸ πληροφορίες που ἔχουμε ἰδιαιτέρως ἀπὸ αὐτοὺς που δουλεύανε «στο Τσάμικο» (στὴ Θεσπρωτία) φτάσαν οἱ μαστοροὶ, που ξέρανε περισσότερα γράμματα, νὰ διαθέτουν χρόνο καὶ νὰ κάνουν μάθημα στα ἀναλφάβητα μαστορόπουλα 9-10 ἐτῶν παιδιὰ. Συγκεκριμένως εἰδήσεις προέρχονται ἀπὸ τὸν ἔστω νεώτερο μαστορὰ Πέτρο Δημητρ. Ράγιο (1910-1991). Αὐτὸς διηγείται ὅτι οἱ μεγαλύτεροι μα-

6. Ὁ ἴδιος, ὅ.π. (: σημ. 1), σ. 30.

7. Ὁ ἴδιος, ὅ.π. (: σημ. 1), σ. (2).

8. Ὁ ἴδιος, ὅ.π. (: σημ. 1), σσ. 26-32.

9. Ὁ ἴδιος, ὅ.π. (: σημ. 1), σσ. 27-28.

10. Ευριπίδης Σοῦρλας, - «Ἡ Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Πρωτομαστόρων τῆς Πυρσόγιαννης»: ἐφ. «*Ἡπειρωτικὸν Μέλλον*», Ἀθῆναι Τρίτη 6 Ἰαν. 1970 (περ. Β', ἔτ. 36, φ. 97/680), σ. 2: «...ὁ Γέρο-Ζιώγας... δὲν ἤξερε καλὰ-καλὰ καὶ εὔκολα καὶ τὸ ὄνομά του νὰ γράψει...».

— (Συντακτικὴ Επιτροπὴ) - «Μπλούκια: μετακινήσεις καὶ κτίσματα», περιοδικὸ «*Ἀρμολόγῳ*», τεύχος 2 (Δεκ. 1976), σσ. 26-27: «Μπροστὰ στὸν ἀγράμματο... Πυρσόγιαννίτη πρωτομάστορα».

— Μαντάς, ὅ.π. (: σημ. 1), σ. 33 στ. β': Στὴν Πυρσόγιαννη «Τὸ ὄνομά του εἶναι πασίγνωστο καὶ ἔχει ταυτιστεῖ με τὸν ἀγνὸ, ἀγράμματο, ἀλλὰ προικισμένον τεχνίτη».

στόροι τούς κάνανε και μάθημα οικοδομικής, και τους οικοδομικούς όρους τούς διδάσκανε, και σχέδιο τούς δείχνανε, και με σχέδια συνοδεύανε τα οικοδομικά μαθήματα. Και ήταν ανστηροί. Λέγανε αλλοίμονό σας, αν δεν μας απαντήσετε (στην εξέταση). Έτσι εξηγείται πως ενώ πήγαιναν λίγα χρόνια στα σχολεία και δεν ήταν δυνατόν να διδαχτούν ικανοποιητικά, ωστόσο με τον παραπάνω τρόπο μαθητείας μαθαίνουν αρκετά. Ο μάστρο-Πέτρος Δ. Ράγιος «δασκάλους» είχε στη μαστορική και στα συμπληρωματικά γράμματα τους μαστόρους Γιώργο Φρόντζο-Ζάνα (1849-1932) και Μήτηρο Γεωργ. Τσανή (1867-1939). Κι αυτοί επίσης είχαν πάρει την ίδια ταχτική και είχαν διδαχτεί από τους παλαιότερους...^{10α}.

§4β. Ο Μήτηρος Γεωργ. Τσανής και ο μεγαλύτερος αδερφός του Λάμπρος (1861-1926) ήταν καλοί, «πρώτο πράμμα» μαστόροι. Αυτοί, οι Τσαναίοι κρατούσαν σημειώσεις και λέγανε γι' αυτούς: «Ήτανε καθαροί με τα δεφτέρια, ριχτά απάνου (= φανερά). Όχι, σαν τους Ντουμαίους, που κλέβανε...». Οι ίδιοι Τσαναίοι —πάντα κατά τη διήγηση του μάστρο-Πέτρου Ράγιου— «δεν τα μοίραζαν στου Γκάβου το χωράφι» [εννοεί τα μεροδούλια των μαστορών τους, φτάνοντας έξω από την Πυρσόγιαννη] «όπως ο Γιώργος Σιάντρας...» [υπαινιγμός για λαθροχειρία]. Ο Γιώργος Κώστη Σιάντρας-Ζαφείρης (1850-1930) έμεινε περίφημος για τους ψευτολογαρισμούς του: «τρεις πενήντα ενενήντα!, πάρε και δέκα από μένα νάσαι ευχαριστημένος!!». Κι εδώ δεν πρόκειται ότι εκμεταλλευόταν την άγνοια των μαστόρων· οι μαστόροι κάναν ότι δεν καταλάβαιναν, από φόβο μπρος στον πρωτομάστορα, που τους εξασφάλιζε δουλειά. Ενώ οι Τσαναίοι τα λεφτά «τα μοίραζαν μετά από κάθε δουλειά [αμέσως]». Λέγανε «να μη βαστάμε ξένα λεφτά. Αν πάθουμε τίποτα;...». Οι ίδιοι δε δεν έπερναν μπροστάτζα: «Τι, να δουλεύουμε τζάμπα; Πως θα δουλέψουμε, αφού έχουμε τα λεφτά παρμένα!...». Αυτοί οι μαστόροι, μ' αυτό το ήθος, μαθαίνανε σαν δάσκαλοι τεχνική και λογαριασμούς στα μαστορόπουλα, και χαρακτήρα. Και «δασκάλους» έλεγε ο Πέτρος Ράγιος τους παραπάνω μαστόρους, που κι αυτοί πριν με τη σειρά τους παραλάβανε από τους παλαιότερους αυτούς τους τρόπους^{10β}.

§5. Ο Ζιώγας Φρόντζος παντρεύτηκε δύο φορές. Η πρώτη του γυναίκα ήταν η Βασίλω, αδερφή του Αποστόλη Σούρλα (και θεία του γιατρού Ζή-

§4α, 10α. Βασίλης Παπαγεωργίου (γενν. 1946). Από ανέκδοτη έρευνά του, που σκεπάζεται με τους Μαστόρους της Πέτρας της Πυρσόγιαννης.

§4β, 10β. Όπως στην προηγούμενη σημείωση 10α.

— Πρβλ. σχετικά, αλλά όχι εντελώς όμοια, προφανώς εξ αιτίας του εξειδικευμένου [και οικογενειακού] επαγγέλματος στον Αλ. Φλωράκη. Μαριμάρου Τέχνη και Τεχνική (1995) για τους πρωτομαστόρους-δασκάλους Νικόλα Πετρ. Περγάκη (1871-1946) και Γιάννη Ευστρατ. Φιλιππότη (1912-), σποραδικά. Αλλά επίσης «Είναι γνωστό ότι πολλοί απότους μαστόρους εμπόδιζαν την εξέλιξη των μη συγγενών τους μαθητευομένων...» (σ. 60).

ση Αποστόλη Σούρλα, που γεννήθηκε το 1839¹¹). Μετά το θάνατο της παντρεύτηκε για δεύτερη φορά με την Κεράτσω (Κερασέα) της οικογένειας Ζιώγα¹² από το Κάντσικο (σήμερα Δροσοπηγή) της επαρχίας Κονίτσης. Παιδιά ο Ζιώγα Φρόντζος δεν απέκτησε. Πέθανε περί το 1893¹³.

§6. Η μόνη «απεικόνιση» του Ζιώγα Φρόντζου που γνωρίζουμε προέρχεται από ένα σκαρίφημα (που παρουσιάζουμε στην εικ. 1Α)· είναι έργο του ζωγράφου, του υπογραφόμενου ως «Γιάννη Σίμ.»¹⁴ (: προφανώς συγκεκομμένου επιθέτου). Αυτό έγινε βάσει των υποδείξεων του Πέτρου Φρόντζου¹⁵.

Εκφράζουμε επιφυλάξεις για την ακρίβεια του σχεδίου· ωστόσο πρέπει να τονιστεί, ότι ο Πέτρος Φρόντζος είχε πληροφορίες από το θείο του μάστορο-Γιώργο Φρόντζο-Ζάνα. Αυτός γεννήθηκε το 1849 και πέθανε (σκοτώθηκε από φουρνέλο) το 1932, δηλαδή ήταν περίπου 45 ετών όταν πέθανε ο Ζιώγας Φρόντζος, με τον οποίον είχε δουλέψει μαζί, τον γνώριζε καλά, και του είχε εντυπωθεί η μορφή του¹⁶.

§7. Ως προς την ενδυμασία που εμφανίζεται στο σκαρίφημα (εικ. 1Α), σημειώνεται ότι συμφωνεί με την περιγραφή του Ευριπίδη Σούρλα, ο οποίος αναφέρει ότι ο πρωτομάστορας Φρόντζος φορούσε «σιλιβάρια» και «πιτούρια»¹⁷ [πρόσθεσε και «κάπα»¹⁸]. Η πληροφορία αυτή έχει γενικότερη σημασία για τον τρόπο ντυσίματος των οικοδόμων μαστόρων.

§8. Για την προσωπικότητα και τον τρόπο δουλειάς του Ζιώγα Φρόντζου παρατίθεται η ακόλουθη πληροφορία, σύμφωνα με τον καθηγητή του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου αρχιτέκτονα Στέφανο Σίνο: Γύρω στα

11. Φρόντζος, ό.π. (: σημ. 1), σ. 38: ο Ζήσης ήταν ο πρωτότοκος γιος του Αποστόλη Σούρλα· ακολούθησαν το 1846 ο Δημήτρης (μετέπειτα δικηγόρος στο Μπεράτι) και το 1856 ο Κωνσταντής (αργότερα δικηγόρος και βουλευτής στην Οθωμανική Βουλή του 1908).

12. Φρόντζος, ό.π. (: σημ. 1), σ. (2).

— Ο πολιτικός-μηχανικός και μελετητής από την Δροσοπηγή (το παλιό Κάντσικο) Θωμάς Ζιώγας (γενν. 1942) πιστεύει ότι πρόκειται για πρόγονο της δικής του οικογένειας μαστόρων, αλλά δεν προσάγει τεκμήρια.

13. Φρόντζος, ό.π. (: σημ. 1), σ. (2).

14. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 1), σσ. (1) και (2). Επαναλαμβάνεται από Μαντά, βλ. παρακάτω σημ. 34, (1987) σ. 33, εικ. 15.

15. Όπως γνωρίζει ο Βασίλης Παπαγεωργίου.

16. Πληροφορία του Βασίλη Παπαγεωργίου βασισόμενη σε μαρτυρίες παλιών μαστόρων της Πυρσόγιαννης, καταγραμμένων στο ανέκδοτο Αρχείο του Μουσείου Μαστόρων της Πέτρας, Πυρσόγιαννη.

§7, 17. Σούρλας, ό.π. (: σημ. 10), σ. 1. (Αν το «σιλιβάρι» το ταυτίσουμε με το «σαλιβάρι», τότε πρόκειται για «πανταλόνι με στενό πατζάκι, ίσαμε το γόνατο» σύμφωνα με τον Γιάννη Λυμπερόπουλο, - Ορεινοί και Μεθόριοι (: Νεοελληνική Πολιτιστική Μαρτυρία ΙΙΙ). Αθήνα: χ. εκδ. 1972, σ. 30.

18. Ευριπίδης Σούρλας, - ...Δημήτριος Ζγκολόμπης... Αθήνα 1958, σ. 51: «φορούσε πιτούρια και κάπαν». Επαναλαμβάνεται στο «Αρμολόγι» (βλ. σημ. 10).

1950 ο συγγενής του πρωτομάστορα Κώστας Αντων. Φρόντζος (1904-1986), πρόεδρος της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, κατέθεσε στο Πολυτεχνείο είδος ημερολογίου και σημειώσεων του Φρόντζου, ένα χοντρό βιβλίο περίπου 200 - διακοσίων σελίδων. Επρόκειτο για ένα τεχνικό βοήθημα οικοδομικής, αρχιτεκτονικής μορφολογίας, ακόμα και στατικής. Ίσως (αυτό λέγεται με κάθε επιφύλαξη) να είχαν αντληθεί και στοιχεία από γερμανικά βιβλία. Το έτος 1965 το αναζήτησε ο Κώστας Φρόντζος μάταια, όπως και αργότερα δεν βρέθηκε σε έρευνα του ίδιου Στέφανου Σίνου¹⁹. Επίσης δεν κατορθώθηκε να ανιχνευτεί στο Πολυτεχνείο μετά και από αίτημα του Αργύρη Πετρονώτη το έτος 1990^{19α}.

Η παραπάνω πληροφορία ανασκευάζει και την άποψη του ερευνητή Ευριπίδη Σούρα, ότι ο Ζιώγα Φρόντζος ήταν αγράμματος²⁰.

§9. Σχετικά με τα [επαγγελματικά] «ταξίδια» και τα οικοδομικά έργα του αναφέρονται τα παρακάτω:

Ο Ζιώγας Φρόντζος στη νεότητά του «ταξίδεψε» και δούλεψε στο Αργυρόκαστρο, στην Πρεμετή, στο Λεσκοβίκι και στην Ερσέκα. Εκεί ήταν οι μεγάλες δουλειές²¹. Τότε, ιδίως μετά τον Αλή Πασά (σκοτώθηκε στα 1822), ήταν προκλητικός ο πλούτος των Μπέηδων και των Αγάδων της Αρβανιτιάς, και αντίστοιχα μεγάλες οι παραγγελίες τους σε αρχιτεκτονικά έργα. Το μαρτυράει όχι μόνο η παράδοση, αλλά και το τεκμηριώνει η έρευνα:

§10. Έτσι «Εἰς τοὺς 1827: Τὸ καλοκαίρι ὁ Μπεχλιούλης ἔβαλεν πενήντα μαστόρους Πρυσσογιανίτες καὶ ἔφκιασε σπήτια σαράγια, καὶ εἰς τὸ τελείωμα ὁποῦ ἐπλήρωνε τὰ χάκι τῶν μαστῶρων, τοῦ εἶπαν οἱ μαστῶροι παλαιὰ φλωριά ἔχεις Μπεχλιούλμπεγη, τοὺς ἀπεκρίθη νὰ ζήση ὁ Κώστας ὁ Γραμματικὸς ὁποῦ μέκαμε τζιράκι»²² («χάκι» = κόπος).

Καταγράφεται ολόκληρη η μαρτυρία, που αναφέρεται σε αναδιανομή του πλούτου εκείνης της εποχής, — έστω και κατά ανορθόδοξο τρόπο και που προέρχεται από ιδιόχειρη σημείωση του 1832 του ίδιου του θιγέντος Κώστα Γραμματικού. Αυτού που ήταν γραμματικός του Αλή Πασά, απ' όπου και ο πλούτος και τα οσπίτια του στην πατρίδα του Βούρμπιανη, που λεηλάτησαν και κατάστρεψαν (στις 9 Οκτωβρίου 1826) 130 Αρβανίτες, μεταξύ τους και ο τότε πραγματικά «φουκαράς» (= φτωχός) Μπεχλιούλης,

19. Πληροφορίες του καθηγητή ΕΜΠ Στέφανου Σίνου στον Αργύρη Πετρονώτη, 13 Δεκ. 1987, στο Μυστρά. Ο ίδιος παραδέχτηκε ωστόσο ότι υπάρχουν πολλά κιβώτια ανερεύνητα.

19α. Επιστολή του Αργ. Πετρονώτη της 23 Μαρτ. 1990 προς τον Χαρ. Θ. Μπούρα, καθηγητήν ΕΜΠ της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής.

20. Βλ. σημ. 10, πρβλ. §4.

§9, 21. Όπως στη σημ. 16.

§10. 22. Ευριπίδης Σούρας, - Κώστας Γραμματικός... Αθήναι 1939, σ. 50.

μαζί με τουλάχιστον 13 Βουρμπιανίτες²³.

§11. Ένα άλλο δείγμα των μεγάλων παραγγελιών εκείνων των χρόνων παρέχει η παρακάτω επιστολή του Οσμάν Μπέη, που πρέπει να χρονολογήσουμε στη δεκαετία του 1840-1850²⁴, απευθυνόμενη στον πρωτομάστορα ταγιαδόρο Γεώργιο Κ. Χρήστου από το Λισκάτσι (σημερινό Ασημοχώρι Κονίτσης)²⁵:

«Κύρ Γιώργη

Αυτοῦ στέλνω τὰ παλληκάρια μου καὶ ἅμα πάρης τὸ γράμμα μου νὰ πηγαίνετε στὴν Πυρσόγιαννην²⁶ νὰ βρῆτε μαστόρους. Θὰ κάμω τὰ σεράγια μου καινούργια καὶ θέλω 60 μαστόρους, 60 παιδιά καὶ 60 μουλάρια.

Νὰ βρῆτε καὶ νὰ τοὺς πάρετε — νὰ τοὺς φέρης νὰ συμφωνήσουμε τὸ μεροκάματο. Ἔργασία εἶναι γιὰ τρία χρόνια.

Ἐγίαινε.

Ἄσμάν Μπέης»

Σημειώνεται ὅτι ὁ Οσμάν Μπέης, επονομαζόμενος Ζαβαλιάνης ἀπὸ τὸ χωριὸ του Ζαβάλιανη, ὅπου καὶ τὰ σεράγια του, «διέθετε περιουσίαν κολλοσιαίαν καὶ ἕξη βίον αὐτόχρομα ἡγεμονικόν»²⁷.

23. Ὅπως πρὶν στὴ σημ. 22, πρὸ τῆς σελ. 50, ἀναγραφή (πρῶτη) «1826».

§11, 24. Ὁ Βασίλης Παπαγεωργίου κάνει τὴν υπόθεση, ὅτι ἡ ἀκμὴ τῆς δράσης του μάστορα Γιώργη, στὸν ὁποῖον ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολή του Οσμάν Μπέη, τοποθετεῖται γύρω στὴ δεκαετία 1840-50, γιὰτὶ αὐτὸς ὁ μάστορας Γιώργης πρέπει νὰ γεννήθηκε στὶς ἀρχές του 19ου αἰῶνα. Αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ ἔτος γεννήσεως του πατέρα του Κωνσταντὴ στα 1777, τὸ μόνον βέβαιο στοιχεῖο που κατέχει, (βλ. ἐπομ. σημ. 25).

25. Ἐυριπίδης Ζ. Σ ο ὕ ρ λ α ς. - Μορφές καὶ φυσιογνωμίες ἐκ τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης. (Ἀνατύψεις ἐκ τῶν Ἑπειρωτικῶν Χρονικῶν). Ἀθῆναι 1944, σσ. 155-156, (ὅπου καὶ περιγράφεται τὸ πρωτομάστορα Γιώργη Κωνσταντὴ Χρήστου, σημαντικοῦ λεπτοουργοῦ καὶ διακοσμητῆ, ὄχι δε ἄμοιρου καὶ ἀγιογραφίας, ἡ μορφὴ, ἡ δρᾶση καὶ τὸ ἔργο).

26. Ἀμφιβολία ὑπάρχει γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀπόδοση τῆς τοπωνυμίας ὡς «Πυρσόγιαννης», ἀντὶ ἴσως του ὀρθοῦ «Πρυσόγιανη». Πρὸβλ. καὶ τὸ «ἐθνικόν» ἐπίθετο «Πρυσογιάνιτες» στὴ μαρτυρία τῆς §10.

27. Ὅπως στὴ σημ. 25, ἐκεῖ σελ. 155 σημ. 3 (με συνέχεια στὴ σελ. 156, κάτω υποσημείωση).

Ἐπ' εὐκαιρία πρέπει ὁμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πληροφορία του Ε. Σούρλα στὴν ἴδια αὐτὴ σημ. 3 ὅτι «Ὁ Οσμάν-Μπέης ἦτανε στὴν υπηρεσία του Σουλτάν Χαμίτ» δημιουργεῖ πρόβλημα. Γιὰτὶ οἱ πλησιέστεροι στὴν περίοδο ὁμώνυμοι σουλτάνοι εἶναι ὁ Ἀβδούλ Χαμίτ Α' (1774-1789) καὶ ὁ Ἀβδούλ Χαμίτ Β' (1876-1909). Σ' αὐτοὺς λοιπὸν ἀποκλείεται νὰ ὑπηρετήσε. Τώρα, ἐνδιάμεσα ἡγεμόνευσαν οἱ σουλτάνοι Σελήμ Γ' (1789-1807), Μουσταφάς Δ' (1807-1808), Μαχμούτ Β' (1805-1839, στα χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης του 1821), Ἀβδούλ Μετζίτ (1839-1861), Ἀβδούλ Ἀζίζ (1861-1876) καὶ Μουράτ Ε' (1876). Σὲ ποιον ἀπ' αὐτοὺς — καὶ ἐφόσον τελικὰ ἀληθεύει ἡ πληροφορία Σούρλα — ὑπηρετήσε ὁ Οσμάν Μπέης; - Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐρευνα ἐγίνε γιὰ νὰ βροῦμε στοιχεῖα καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὥστε νὰ στηρίξουμε τὴν περίοδο δράσης στα 1840-1850 του πρωτομάστορα Γιώργη Κωνστ. Χρήστου σὲ περισσότερα ερείσματα.

*

§12. Ο Φρόντζος δούλεψε και στα Πωγώνια, στην Κόνιτσα, στα Ζαγόρια και στην Παλιά Ελλάδα, στην περιοχή Αιτωλοακαρνανίας²⁸.

Από τα πολλά του έργα γνωρίζουμε με βεβαιότητα ένα ελάχιστο ποσοστό τους.

§13. Οι οθωμανικοί στρατώνες της Κόνιτσας (εικ. 2) είναι ένα μεγάλο οικοδόμημα, χτισμένο γύρω στα 1884, που του αποδίδεται, αλλά η απόδοση δεν είναι επιστημονικά τεκμηριωμένη. Όπως γράφει ο μελετητής της Κόνιτσας Γιάννης Λυμπερόπουλος (γενν. 1921), αυτοί «... χτίστηκαν στην άκρη του Μπέρκου, στο «Παλιοχώρι πέρα», όπως λέγαν οι παλιοί Κονιτσιώτες... Πάνω στα χωράφια της οικογένειας Βέργου, που άπλώνονταν σ' όλη την πλαγιά αυτή του Άηλιᾶ μέχρι τὸ λάκκο κάτω»²⁹. Ο ίδιος, που αμφιβάλει επίσης για το αν ο Ζιώγα-Φρόντζος ήταν ο κατασκευαστής τους, υποστηρίζει ότι χτίστηκε για να στεγάσει τα καταδιωκτικά (δυνάμειος τάγματος) αποσπάσματα εναντίον των ληστών, των οποίων η δράση είχε θορυβήσει, ιδίως μετά την αιχμαλωσία του Κονιτσιώτη Νικολάκη Κ. Βεκιάρη το 1878^{29α} (ας σημειωθεί ότι λεία, λύτρα, χρέος και άλλες ζημιές υπερέβησαν τις 2.150 οθωμανικές λίρες, αντιπαραβαλλόμενες προς τις 1500 της δαπάνης της πέτρινης τοξωτής γέφυρας της Κόνιτσας, βλ. §56).

Σχολιάζοντας επίσης την παλαιά απεικόνιση των στρατώνων της Κόνιτσας (εικ. 2) παρατηρούμε ότι αυτή δεν παριστάνει —όπως λέγεται— τα εγκαίνια του κτηρίου στα 1884, αλλά άλλη εκδήλωση, ίσως το Ραμαζάνι, στα 1900, χρονολογία που γράφεται πάνω στη φωτογραφία.

§14. Ενώ δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τα έργα του, ωστόσο αυτά έκαναν τη φήμη του μεγάλη. Δυο θεωρούνται ως οι περισσότεροι φημισμένοι Πυρσογιαννίτες πρωτομαστόροι: Ο Λάμπρος Μπέτσας, λιγότερο γνωστός ως Λάμπρος Χαρίτος ή Καραγιάννης, παρ' ότι ο ίδιος χρησιμοποίησε αυτά τα ονόματα. Στη Μέβδιζα (ή Μέβδεζα, τώρα Παλαιόπυργος), χωριό στο Πωγώνι, έκτισε δυο εκκλησίες, στα 1865 την Παναγία, σε επιγραφή του υπερθύρου της οποίας εμφανίζεται ως «Λ.[άμπρος] Χαρίτος» (εικ. 2Α), και μπορεί το 1881 τον Αγιώρη, όπου ίσως φέρεται ως «Λάμπρος Χ.[ρίστου] Καραγιάννης». Είναι ενδιαφέρον ότι το «Μπέτσας», ο ίδιος δεν το συνηθίζει, παρ' ότι είναι το κύριο οικογενειακό του όνομα. Αυτό φαί-

§12, 28. Βλ. σημ. 16.

§13, 29. Λυμπερόπουλος, Παζαριού ανατομή (1971), σ. 15.- Μουτσόπουλος, Μακεδονική Αρχιτεκτονική (1971), σ. 100 σημ. 19 επαναλαμβάνει το έτος ιδρύσεως 1884 και δημιουργό το Φρόντζο, χωρίς τεκμηρίωση.

29α. Επιστολή του Γιάννη Γεωργ. Λυμπερόπουλου (1921) από Αθήνα της 7 Μαρτ. 1996. Σχετικά με τη ληστεία του Ν. Κ. Βεκιάρη, του οποίου ο ίδιος Γ. Γ. Λυμπερόπουλος τυγχάνει εγγονός, μας παραπέμπει στο απομνημόνευμα του παθόντος: «Τριάκοντα ημερών αιχμαλωσία και συμβίσις μετά ληστών υπό Νικολάου Βεκιάρη. Έν Κερκύρα. Τυπογραφείον «Αθηνᾶ» Ἀρσενίου Κάου. 1879». Συμπληρωματική επιστολή του 22 Μαρτ. 1996.

νεται και στο τετράδιο λογαριασμών του Κύρκα Σερίφη (βλ. §63), στο οποίο η μερίδα του επιγράφεται «Λάμπρος Καραγιάννης Μπέτσας»³⁰. Ο Λ. Μπέτσας έχτισε σπίτια κι αρχοντικά μπέηδων και αγάδων στο Δέλβινο και Αργυροκάστρο, στο Λεσκοβίκι και στην Πρεμετή, και [ιδίως] στην Ερσέκα^{30α}. Η εμπειρία του ήταν τόσο μεγάλη, που όταν στα 1905 σκάβοντας να ανοίξουν τις τάφρους θεμελίωσης της εκκλησίας του Αγιώργη στην Πυρσόγιαννη οι σπουδαίοι μαστόροι του έργου συναντούσαν δυσκολίες στην επιλογή του εδάφους θεμελίωσης, προστρέχανε στον Λ. Μπέτσα, τότε τ υ φ λ ό και υπέργρηγο (ίσως 90 ή πλέον ετών), και του πηγαίνανε δείγμα του χώματος, που αυτός το δοκίμαζε με την αφή του χεριού του, και μόνο αφού αυτό επαναλήφτηκε μερικές φορές με δείγματα από βαθύτερα στρώματα και ββαιώθηκε τελικά για την αντοχή του εδάφους, τους είπε: «Τώρα θεμελιώστε!...»^{30β}.

Ο Λάμπρος Μπέτσας ή Χαρίτος ή Καραγιάννης άφησε περίφημο αρχείο με πολλά «χαρτιά», τετράδια λογαριασμών, σχέδια, συμφωνητικά, οθωμανικά έγγραφα, κιτάπια, όλα κλεισμένα σ' ένα σεντουκάκι. Το τελευταίο χάθηκε στις μέρες μας, προ 20 ετών περίπου, όταν σ' επιδιόρθωση του σπιτιού του, ρίξανε τη «μπάλα» (τον πλευρικό τοίχο) που βλέπει προς τον Αγιώργη. Την επιδιόρθωση θυμούνται, ότι είχε αναλάβει ο μαστρο-Δημήτριος Χαρ. Ζαφείρης, (που πέθανε στα 1990, πάνω από 80 χρονών). Τα στοιχεία αυτά καταθέτει ο μακρυνός εγγονός του Γιάννης Χρήστου Μαρτσέκης, 60 ετών, σημερινός ιδιοκτήτης του σπιτιού^{30γ}. Ώστε και ο μαστρο-Λάμπρος γνώριζε γράμματα.

§14α. Ο άλλος φημισμένος μαστορας ήταν βέβαια ο πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος. Η αξιωσύνη του ήταν τέτοια, ώστε και μέσα στην πατρίδα του στην Πυρσόγιαννη, από πρωτομαστόρους ειπωμένο, έφτασε έως τις μέρες μας τούτος ο λόγος: «Το είπε ο Ζιώγα-Φρόντζος· το είπε ο Θεός»^{30δ}.

§14β. Η τελευταία φράση βέβαια —πρέπει να σημειωθεί— φαίνεται ότι ήταν επαινετική για κάθε φημισμένο σ' ένα τόπο μαστορα. Έτσι ο Βασι-

§14, 30. Βλ. σημ. 16.

30α. Σούργλας, ό.π. (: σημ. 18), σσ. 50-51.

Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 10), σσ. 1-2.

30β. Χαρακτηριστικά ομόλογος εμπειρικής μεθοδολογίας είναι και ο τρόπος δοκιμής για την καταλληλότητα μείγματος χωμάτων πηλοπλαστικής, που χρησιμοποιούσε ο γνωστός αγγειοπλάστης/αγγειογράφος Μηνάς Αβραμίδης (1877-1954). —αρχικά μαστορας λιθοξόος από την Κιουτάχεια Μικράς Ασίας— εγκαταστημένος στη Θεσσαλονίκη: αυτός «το χώμα το σάλιωνε στα χείλη, και αν κολλούσε, ήταν καλό: αν έπεφτε, το θεωρούσε «αμμουδερό», «άχρηστο», βλ. Κατερίνα Κ ο ρ ε -Ζωγράφου, Τα Κεραμεικά του Ελληνικού Χώρου. Αθήνα: εκδ. οίκος «Μέλισσα» (1995), σ. 139.

30γ. Βλ. σημ. 10α.

§14α, 30δ. Βλ. σημ. 16.

λης Παπαγεωργίου την άκουσε γύρω στα 1988-1989 στην Αρναία (Λιαρίγκοβα) της Χαλκιδικής από ντόπιους κατοίκους για τον μάστορο-Πέτρο Κιόχο. Ο Πέτρος Αποστόλης Κιόχας (1867-1939), μάστορας Πυρσογιαννίτης, έζησε, δούλεψε και πέθανε στην Αρναία. Εκεί εργάστηκε μαζί με τον πατέρα του και άλλους Πυρσογιαννίτες, που εκτός άλλων κτίσανε και το σωζόμενο εξαγωνικό καμπαναριό (1888)³¹.

* *

§15. Ο Ζιώγας Φρόντζος —πρώτ' απ' όλα— ήταν έμπειρος πρωτομάστορας-γεφυράς. Από τα λίγα επίσης γνωστά του γεφύρια είναι ένα γεφύρι στη θέση «Ντέρτι», στενό του ποταμού Σαραντάπορου, ανάμεσα στα όρια των χωριών Καστάνιανης (σημ. Καστανέας) και Στράτσιανης (σημ. Πύργου). Το έργο χρονολογείται κατά προσέγγιση στα 1875-1880^{31α}. Λέγεται ότι το γεφύρι στη θέση αυτή χτίστηκε και έπεσε πολλές φορές, και ξανάπεσε το 1938 σύμφωνα με την μαρτυρία του Πυρσογιαννίτη κυρατζή Σωτήρη Βλάχου (γενν. 1921, από πατέρα Βουρμπανίτη δευτεροπαντρεμένο στην Πυρσόγιαννη με την Αμαλία Φρόντζου). Προσωρινά περνούσαν σ' ένα γεφύρι με παλαμάρια. Αλλά επειδή κι αυτό ήταν επικίνδυνο, προτιμούσαν τετραήμερο ταξείδι στην Κόνιτσα μέσω Αμάραντου (Ισβορου), πέρασμα ελληνοαλβανικών συνόρων, Σκορδούλι και Καβάσιλα^{31β}.

§15α. Τα δράματα πνιγμού στα ποτάμια από έλλειψη γεφυριών και το μοιραίο περιστατικό στην επικίνδυνη αυτή θέση «Ντέρτι» μοιρολογάει το τραγούδι του γραμματικού Νικολάκη, που χάθηκε εκεί —ίσως γύρω στα 1800 ή λίγο πριν— γυρίζοντας στο χωριό του από τα Γιάννενα με τα ψώνια του γάμου του, που θα γινόταν εκείνη την Κυριακή. Ήταν ο πρωτότοκος γιός του προύχοντα στο Λισκάτσι (σημερινό Ασημοχώρι) Κόνιτσας, του Κωνσταντή Χρήστου. Το μοιρολόι έφκιαξε η ίδια η μάννα του Νικολάκη, η Κωσταντήναινα, που το σιγοτραγουδάγε συχνά, μόνη και μ' άλλες, στην ακροποταμιά, ρίχνοντας βασιλικούς και μήλα στο ποτάμι να παν στο Νικολάκη της.

- «1. Δέν στόειπα Νικολάκη μου, κι' έσύ Γραμματικέ μου:
Στήν ποταμιά μὴν κατεβείς καί μέσα μὴ περάσεις.
2. Τί τὸ ποτάμ' εἶναι θολό, πολὺ ἀγριεμένο.
Νὰ περιμένεις νὰ σταθεῖ ἡ κατακνιά ἢ μεγάλη.
3. Κι' ἐσύ βαρεῖς τὲς μούλες σου, μὲ ψώνια φορτωμένες
Κι οἱ μούλες κοντοστάθηκαν, σὲ τήραξαν στὰ μάτια.

§14β. 31. Βλ. σημ. 10α.

§15. 31α. Μαντάς. Το Γεφύρι και ο Ηπειρώτης (1987), σ. 208 αρ. 201: το χρονολογεί 1874 χωρίς παραπομπή σε πηγές.

Τη χρονολογία 1875-1880, κι αυτή κατά προσέγγιση, υποστηρίζει ο Βασίλ. Παπαγεωργίου εξ ημών.

31β. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 31α) σ. 40.

4. Έμπρός, έμπρός βρέ μουλές μου, νά πάμε στό χωριό μας.
Τήν Κυριακή ν' έχω χαρά, στεφάνια γιά νά βάλω.
5. Κι οί μουλές έπροχώρησαν βαθιά μέσ' τó ποτάμι.
Βγήκαν οί μουλές άδειανές, χωρίς τó Νικολάκη.
6. Άνάθεμά σε ποταμιά καί σύ βρέ παλιό Ντέρτι!
Πήρες τó Νικολάκη μου, τó πρώτο τó παιδί μου.
7. Κι έχασα τó λεβέντη μου, έχασα τó καμάρι
Πούταν καμάρι στό χωριό, λεβέντης στό Λισκάτσι.
8. Κι ó Κωσταντής έπρόβαλε άπό τó παραθύρι!
Βλέπει τές μουλές άδειανές, χωρίς τó Νικολάκη.
9. Που πάτε μωρέ μουλές μου, χωρίς τó Νικολάκη
Τήν Κυριακή θάχα χαρά, στεφάνια νά του βάλω!
10. Δέ σέ θαρρούσα ποταμιά νερό νά κατεβάσεις.
Και τώρα πώς κατέβασες, κατεβασιά μεγάλη.
11. Σέρνεις λιθάρια ριζωτά, δέντρα ξεριζωμένα
Σέρνεις τó Νικολάκη μου, μέσα μέσ' τά κλωνάρια.
12. Σέρνεις και μιá γλυκομηλιά στά μήλα φορτωμένη.
Σέρνεις τó Νικολάκη μου, στά κλώνια και στά μήλα.
13. Άνάθεμά σε ποταμιά καί σύ βρέ παλιό Ντέρτι!
Μου πήρες τó λεβέντη μου, τó πρώτο τó παιδί μου.
14. 'Πο κάτω στην Πυρσόγιαννη, στό φοβερό ποτάμι...»^{31γ}.

§16. Στη βόρεια είσοδο του στενού ανιχνεύσαμε πρόσφατα χάρη στον Πυρσόγιαννίτη πρωτομάστορα Γιάννη Περώνη το λείψανο δεξιού ποδαρικού γέφυρας³². Δεν πρόκειται για κατάλοιπο της γέφυρας του Ζιώγα Φρόντζου, αλλά ακρόβαθρο παλαιού ξύλινου γεφυριού (εικ. 3), (πρβ. και §15).

31γ. Το πρωτοπαρουσίασε μεν ο Ευρ. Σούρλας, «Μορφές και φυσιογνωμίες εκ της επαρχίας Κονίτισης ... III. Θεοδόσης Χρήστου...» στα «*Ηπειρωτικά Χρονικά*», 16 (1941), σσ. 172-173, - δημοσίευσε όμως ο Βασ. Κ. Χρήστου «Το Μοιρολόι "Ο Νικολάκης"», στην «*Ηπειρωτική Εστία*», τχ. 51-53 (Ιουλ.-Αύγ.-Σεπτ. 1956), σσ. 670-674, αφ' ενός με μουσική απόδοση στους δύο σκοπούς του, για χορό και ως επιτραπέζιο (αφού τελικά τραγουδιέται και σε γάμους), και αφ' ετέρου με σημαντικό υπομνηματισμό: χρονολογούσε δε το τραγικόν συμβάν του πνιγμού και το μοιρολόι του Νικολάκη, τότε που έγραφε στα 1956 «πρω 150 περίπου ετών». - Του ίδιου βλ. αναδημοσίευση στο *περιοδ. «*Κόνιτσα*», τχ. 19-20 (1963), σσ. 9-12. - Το δημοσιεύει και ο Σπ. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 31α), σ. 8 σημ. 1 (: οι παραπάνω πηγές).

Σχόλιο: Το παραδιδόμενο κείμενο πρέπει να έχει υποστεί αλλοιώσεις: π.χ. Στο ημιστίχιο 14α η γραφή «Πυρσόγιαννη» είναι νεολογισμός: γνωρίζουμε από πληθώρα πηγών ότι τότε εκαλείτο «Πρισόγιαννη». Εξ άλλου στο ημιστίχιο 1α η ύπαρξη του «κι εσύ» μεταξύ των δύο ονομάτων (και η γραφή του «Γραμματικού» με κεφαλαίο αρχτικό «Γάμμα») δίνει την εντύπωση σύνδεσης δύο προσώπων. Δηλαδή θα περίμενε κανείς μια έκφραση περίπου: «Δεν στόπειτα Νικολάκη μου, σε σε γραμματικέ μου...» ή «..., σένα γραμματικέ μου...».

§16, 32. Έρευνα με Α. Πετρονάτη, Τετάρτη 10 Μάη 1995.

Λίγο παρακάτω κατάκειται όγκος από καμάρα χτιστής γέφυρας (εικ. 3Α). Αυτός φαίνεται να είχε παρασυρθεί έως εδώ από το ορμητικό ρεύμα του ποταμού και από άγνωστη τώρα θέση. Αυτή θα μπορούσε να ταυτιστεί με το γεφύρι Φρόντζου (ή άλλη παρόμοια).

Σημειώνεται σχετικά ότι στην ίδια περιοχή, προς το στρατσανίτικο, ψηλά στη δεξιά απότομη πλαγιά, σώζονται και διακρίνονται όχι από πρώτη ματιά λείψανα αναλημμάτων του παλαιού ημιονικού δρόμου, συνδεόμενου με τα παραπάνω γεφύρια (εικ. 4).

*

§17. Αναφέραμε πριν (§12) γενικές πληροφορίες ότι ο Φρόντζος δούλεψε νοτιότερα έως και την Αιτωλοακαρνανία. Ο μαστρο-Στέφανος Κ. Σερίφης (γενν. 1917), απόγονος συγγενών και συνεργατών του Ζιώγα Φρόντζου στο γεφύρι της Κόνιτσας, μιλάει για ένα άλλο συγκεκριμένο έργο του, ένα γεφύρι, αλλά γενικά και αόριστα ως προς το που ακριβώς έγινε: ίσως λέει στον «Άσπρο» (Άσπροπόταμο, Αχελώο)... Μιλάει ακόμα και για κατάρρευση ενός γεφυριού του, εννοώντας μάλλον αυτό της Κόνιτσας...³³.

§18. Οι αόριστες αυτές ενδείξεις για κάποιο γεφύρι του μαστρο-Γιώργη Φρόντζου στο νοτιότερο χώρο, μας κατευθύνουν να κάνουμε μια υπόθεση οδηγούμενοι σ' αυτή υποχρεωτικά και από την επιστημονική επιταγή ανάπλασης της τότε πραγματικότητας: Κάτω από τα τζουμερκιώτικα μαστοροχώρια τα Άγναντα και τα Πράμαντα και το χωριό Μελισσουργόι, ακριβέστερα δε απέναντι από το μοναστήρι «Μουχούστι» (Γενέσιον της Θεοτόκου³⁴) βρίσκεται η οχυρή και ιστορική θέση «Πλάκα» και πάνω στον ποταμό Άραχθο η ομώνυμή της γέφυρα της Πλάκας, αξιοθέατο έργο του 1866³⁵ (εικ. 5). Ας σημειωθεί ότι ο πολύτιμος μελετητής της Ηπείρου Ιωάννης Λαμπρίδης (1839-1891) την αναφέρει ως «Την κατά την θέσιν Πλάκα και Βουρδώ (!) γέφυραν»^{35α} ή μόνο «γέφυρα... Βορδώ (!)» εκ παρακειμένου χωριού^{35β} Βορδό, ή Βροδό (τώρα Μονολίθι)^{35γ}.

§19. «Στο σημείο που βρίσκεται το γεφύρι, ο Άραχθος κυλάει δίπλα από

§17, 33. Συνέντευξή του με συγγραφείς, στην Καρδίτσα, Παρασκ. 12 Μάη 1995.

§18, 34. Λουκία Πολίτη, Η Μονή Γενεσίου της Θεοτόκου στην Πλάκα Αράχθου (1979).

35. Σεραφείμ, Δοκίμιον περί Άρτης (1962), σ. 21, Β', Δ'. Βροδόν η Βρουδόν.

Παπακώστας, Ηπειρωτικά (1967), σσ. 428-432.

Μαμμόπουλος, Ηπειρώτες μαστοροί και Γεφύρια (1973), σσ. 27-28.

Μαντάς, Ηπειρωτικά Γεφύρια (1984), σσ. 28-29, έγχρωμες εικόνες εικ. 32 (σ. 80), εικ. 33 (σ. 81), εικ. 34 (σσ. 82-83).

Ο ίδιος, Το Γεφύρι και ο Ηπειρώτης (1987) σσ. 72-74.

35α. Λαμπρίδης, Αγαθοεργήματα, Β' (1880), σ. 71.

35β. Ο ίδιος, Μελετήματα, Δ' (1888), σ. 22.

35γ. Παπακώστας, Ηπειρωτικά, (1967), σ. 428 και σημ. 2.

μα απότομη πλαγιά, ενώ από την άλλη πλευρά το έδαφος απλώνεται αρκετά πεδινό. Δύσκολη περίπτωση...»³⁶, η οποία δεν έμεινε χωρίς συνέπειες: το γεφύρι είχε γκρεμιστεί δύο φορές στα αμέσως προηγούμενα χρόνια. Η παλιά γέφυρα κόπηκε το 1860, όταν βράχος όπου αυτή στηριζόταν δεξιά —υποτίθεται στερεότερα— μετατοπίστηκε από την ορμή του ποταμού^{36α}. Για την ανακατασκευή της αποφασίστηκε να γίνει πάλι μονότοξη, τώρα επιμηκύτερη, παρουσιάστηκαν δε τέσσερα διαφορετικά σχέδια ως προς την μορφή και τις αναλογίες. Αποκλείστηκαν τα σχέδια που έδειξαν οι πρωτομαστόροι από Πράμαντα, Ραφταναίους, και Σκλούπου (τώρα Αμπελοχώρι). Βάρυνη η προτίμηση προς τον πρωτομάστορα «Μαστρογιώργη Κονιτζιώτη» του Ιω. Λούλη, ευεργέτη. Ο Ιωάννης Ζ. Λούλης από το Κατόρι(τ)σι (σημ. Αετόρραχη) στα Κατσανοχώρια επαρχίας Δωδώνης, πλούσιος στα Γιάννενα, χαρακτηριστική περίπτωση Ηπειρώτη χορηγού^{36β}, διέθεσε γι' αυτό το γεφύρι 9.000 γρόσια. Αυτό γράφει ο Νικόλαος Παπακώστας (1883-1976), που γνώριζε ότι διαφυλάχτηκαν οι σημειώσεις λογαριασμών έως το 1912^{36γ}, στο χωριό του Μελισσουργίου. Ωστόσο ο Ιω. Λαμπρίδης αναφέρει ως χρηματοδότη με 30.000 γρόσια τον Δημ. Αρβανιτογιάννη από τα Πράμαντα^{36δ}. Εν πάση περιπτώσει ανέλαβε το έργο ο μαστρογιώργης και τόχτισε το καλοκαίρι του 1863³⁷: (τα καλούπια είχαν φκιαχτεί από τον Γεωργάκη Ι. Σκέντο από τους Μελισσουργούς, και τους λογαριασμούς κράταγε ο πατριώτης του Χρίστος Μάρος³⁸). Όταν αφαιρέθηκαν οι σκαλωσιές και τα καλούπια και έστρωναν υπαίθριο εορταστικό τραπέζι για τους μαστόρους, ακούστηκε τρομαχτικός θόρυβος και η γέφυρα κατέρρευσε σε σωρό ερειπίων.

§19, 36. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 35) (1984), σσ. 28-29.

36α. Παπακώστας, Ηπειρωτικά (1967), σ. 429.

Μαντάς, ό.π. (: σημ. 35) (1984), σσ. 28-29.

Ένδειξη του μεγέθους της κακοκαιρίας του 1860 είναι η κατάρρευση και άλλης γέφυρας στην Ήπειρο, της ονομαζόμενης «της Πάσαινας», στο Λούρο (μεταξύ Παντάνασσας/Φιλιπιάδων) έργο μέσων του 16ου αιώνα, συζύγου Τούρκου διοικητού [Πασά]: Μ α μ μ ό π ο υ λ ο ς, ό.π. (: σημ. 35), σ. 28.

36β. Λαμπρίδης, Αγαθοεργήματα, σποραδικά.

Μαντάς, ό.π. (: σημ. 31α) (1987), σ. 16.

36γ. Παπακώστας, Ηπειρωτικά (1967), σ. 430 και σ. 431 σημ. 15, — από όπου αντλεί ο Μαντάς, ό.π. (:σημ. 31α) (1987), σ. 74 και σημ. 38.

36δ. Λαμπρίδης, ό.π. (: σημ. 35α).

37. Μ α μ μ ό π ο υ λ ο ς, ό.π. (: σημ. 35) ακολουθώντας τον παλαιότερο Νικ. Παπακώστα (από Μελισσουργούς), που αναφέρει το «Κονιτσιώτης». Και οι άλλοι συγγραφείς της σημ. 35 (εκτός του Σεραφείμ) αναφέρονται στα καθέκαστα του γεφυριού του 1863.

38. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 35) (1984) σ. 29 σημ. 31. - Ο ίδιος (1987) σ. 74 στ. β' όπου αναφέρει ιδιαίτερα ακολουθώντας τον Νικ. Παπακώστα: «Εσώζοντο δε και αι σημειώσεις λ/σμών εις το αρχείον Δημογεροντίας Μελισσουργών, φυλασσόμενον εν τη οικία Γιαννάκη Γ. Μπανιά μέχρι του 1912».

§20. Αναγκαία η γέφυρα ανοικοδομήθηκε σύντομα, τώρα με σχέδιο και κουμάντο του Πραμαντιώτη πρωτομάστορα Κώστα Μπέκα, από τον Ιούλιο έως τον Σεπτέμβριο του 1866, — δαπανώντας 187.000 γρόσια, όπου και πάλι συνεισέφερε ο Ιω. Λούλης³⁹.

§21. Πρέπει να σημειωθεί ότι και τούτη η γέφυρα κινδύνευε από φούσκωμα του ποταμιού, παρ' ότι διαλέχθηκε η πιο κατάλληλη περίοδος για την κατασκευή της. Ως καταλληλότερο διάστημα στον ευρύτερο ηπειρωτικό-μακεδονικό χώρο φαίνεται ότι κατά κανόνα διαλέγονταν οι μήνες Ι ο ύ λ ι ο ς έως Σε π τ έ μ β ρ ι ο ς . Ξεκίναγαν νωρίς τον Ιούλιο, πέφτανε πάνω πολλά συνεργεία μαστόρων για να τελειώσουν τον Σεπτέμβριο. Αυτό δεν το συμπεραίνουμε απλά από την παραπάνω πληροφορία για το γεφύρι της Πλάκας, αλλά τεκμηριώνεται και από συμφωνητικό και εξοφλητικό, που δημοσίευσε ο Σπύρος Ι. Μαντάς: Πρόκειται για συμφωνία κατασκευής γεφυριού πάνω στον Μαγεργιώτικο (παραπόταμο της Πραμόρτσας, που χύνεται στον Αλιάκμονα), γεφύρι στο δρόμο από το χωριό Μα(γ)έρα Ανασελίτσας (σημ. Δασύλλιο) προς τα χωριά Τριτσ(ι)κό (σ. Τρίκορφο) και Λούντζι (Καλλονή, σήμερα) —όλα χωριά Γρεβενών— από τους Ζουπανιώτες μαστόρους Παύλο Μούρτζιου και Νικόλαο Μπαμπαλή, βάσει σχεδίου του [λαϊκού αρχιτέκτονα, και] επόπτη του έργου Γεωργίου Ζούφα από το Λιμπόχοβο [Δίλοφο, Βοΐου], συμφωνητικό εργασίας, που υπόγραψαν [και ξεκίνησαν] στις 4 Ι ο υ λ ί ο υ 1910, και για την οποία εργασία —έχοντάς την τελειώσει— εξοφλήθηκαν στις 26 Σε π τ ε μ β ρ ί ο υ 1910⁴⁰.

§21α. Σημειώνεται ωστόσο ότι υπάρχουν πληροφορίες για πιο ακραίες ημερομηνίες και περιόδους:

Σε κείμενο του 1926 του Τσαμαντιώτη λογίου Νικολάου Νίτσου υπάρχει η ενθύμιση, αντιγραμμένη από το Ημερολόγιο —όπως λέει— του Παπα-Δημητρίου: «Έτει 1798 - Μαρτίου 3. Εμπήκαν και οι μαστόροι να φτιάσουν και το γιοφύρι στην Παύλα [το ποτάμι]. Παζάρι Γρόσια 440». Πρόκειται για το σωζόμενο «γεφύρι της Γκρίγκας» ανάμεσα στα χωριά του βουνού Μουργκάνας, Τσαμαντάς, Λιδιζδα και Πόβλα (Πόβλιστα, σημ. Αμπελώνας) της επαρχίας Θυάμιδος. Παράλληλα ένας «μεσελής», τοπική

§20, 39. Μα μ μ ό π ο υ λ ο ς , ό.π. (: σημ. 35). Και οι άλλοι της σημ. 35 εκτός του Σε ρ α φ ε ί μ , που αναφέρεται μόνο στην υπάρχουσα γέφυρα και χρονολογεί στα 1868.

Άλλα γνωστά έργα του Κώστα Μπέκα (περ. 1825-1899) η γέφυρα της Καλεντίνης Τζουμέρκων, κάποιο άγνωστο γεφύρι στο Σαραντάπορο, ανακατασκευή γέφυρας Σαρακίνας Καλαμπάκας στον Πηνειό, επίβλεψη εκκλησίας Αγίας Παρασκευής στα Πράμαντα επί κεφαλής τεσσάρων πρωτομαστόρων: πληροφορίες του έγγονου του Σπυρ. Μπέκα, Πολιτικού-Μηχανικού, στον Σπύρο Ι. Μαντά, βλ. το βιβλίο του τελευταίου «Το γεφύρι και ο Ηπειρώτης» (1987), σσ. 76-78.

§21, 40. Μαντάς. Το γεφύρι και ο Ηπειρώτης (1987), σσ. 148 κ.π. ιδίως σ. 150.

διήγηση, αναφέρει για το ίδιο έργο: «Στο έμπα του Απρίλη έκαμαν τη συμφωνία, και στο έβγα του Αϊ-Δημήτρη [Οκτωβρίου] το γιοφύρι ήτανε έτοιμο». Αυτά σύμφωνα με τον Σπ. Μαντά^{40α}.

§21β. Ως προς το άλλο χρονικό όριο, αληθινά περιεργη φαίνεται η ενθύμηση του γέρο-γεφυρά, Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα, Πασχάλη Ζούνη: Στα 1926/1927, είπε επίσης στον Σπ. Μαντά, χτίζοντας το γεφύρι του Κουβαρά στο Παγώνι εργάστηκε Νοέμβρη και Δεκέμβρη^{40β}. Αλλά η έρευνα παρουσιάζει κενό, καθώς δεν ανέδειξε το γεγονός, ότι θα επρόκειτο προφανώς για εργασίες - «τελειώματα», στις άκρες, στο καληντερούμι, στα στηθαία του γεφυριού. Γιατί είναι ακατανόητο να δουλεύει κανείς χειμωνιάτικα και στο πιο μικρό «λάκκο» (= ρέμα) με σκαλωσιές και πάνω σε καλούπια. Άλλωστε ο Πασχάλης Ζούνης ούτε μόνος του, ούτε άπειρος ήταν. Γνωρίζουμε συνεργάτες του στο γεφύρι: είναι οι γνωστοί μαστόροι Θωμάς Κώστα Τσερώνης (1891-1936), Πέτρος Γιαννούλη Τσερώνης (1869-1943), Κώτσιος Τουλούδη (= Αποστόλη) Γαλάνης (1892-περ. 1960), Δημήτρης Γούσια (= Γεωργίου) Παπανικολάου^{40γ} (1895-1990). Ο δε Πασχάλης Ζούνης (1898-1988) ήταν άξιος γιος και διάδοχος ενός έμπειρου και φημισμένου μάστορα, του Γιάννη Ζούνη (1875-1918), από μαστρογενιά πάππου προς προσπάππου, με δουλειές στην Αλβανία. Ο μάστρο-Γιάννης Ζούνης ήταν ο πελεκάνος του αραχνοϋφαντου κωδωνοστάσιου της Φιλιπιάδας (1913), συνεργαζόμενος με τον Πραμαντιώτη πρωτομάστορα Βασίλη Γεωργιάδη^{40δ}. Πέθανε δε (ο μάστρο-Γιάννης) χτίζοντας την εκκλησία της Μελίκης Ημαθίας, όπου και ετάφη (1918)^{40ε}. Νεαρός μάστορας (15 ετών) ο Πασχάλης Ζούνης είχε κι αυτός δουλέψει στο καμπαναριό της Φιλιπιάδας^{40ε}.

§21α, 40α. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 40), σ. 80 στ. β', και σ. 84 στ. β'.

§21β, 40β. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 40), σ. 24 στ. β', 25 στ. α'.

40γ. Ο πατέρας του μάστρο-Γούσιας Παπανικολάου (1870-1904) και άλλοι μαζί «είχαν ταξιδέψει στην Τρίπολη» — όπως λέγανε οι γυναίκες για τους άντρες τους, όταν αυτοί δουλεύανε στην Πελοπόννησο, οπουδήποτε σ' αυτή. Ο πατέρας του Γούσιας ανήκε στο «μπλούκι» που έχτισε το κωδωνοστάσιο του Αγίου Χαραλάμπους στη Δημητσάνα στα 1888 (βλ. Πετρονάκης, στο «Αρμολόγi», τεύχος 8-9, [1980], σσ. 57-66) και τον μητροπολιτικό ναό στον Πύργο Ηλείας, όπου και πέθανε το 1904: Πληροφορίες Βασίλη Παπαγεωργίου. Πράγματι ο σωζόμενος μητροπολιτικός ναός του Αγίου Νικολάου στον Πύργο θεμελιώθηκε το 1897 (19 Οκτ.) και εγκαινιάστηκε το 1906 (19 Νοεμ.): βλ. Αύγουστος Α. Καπογιάννης, Ο Πύργος της Ηλείας. Ιστορική Έρευνα και Μελέτη του Τόπου μας. (Μέρος Πρώτον). Έκδοσης εφημερίδος *Εθνική Αυγή* Πύργου (χ.χ.) [1974 ή μετά], σελ. 21: Ευχαριστούμε τον Σεβασμιώτατον Ήλιδος και Ωλένης, κυρ-Γερμανόν, για σχετικές πληροφορίες και βιβλιογραφία.

40δ. Πληροφορίες Βασ. Παπαγεωργίου. Ο ίδιος επί πλέον γνωρίζει ότι η δαπάνη ανέγερσης του κωδωνοστασίου ήταν 130 λίρες, [προφανώς οθωμανικές].

Συνολικά βλ. Κουμανούδης. «Το καμπαναριό του Αη-Βησσαρίου στη Νέα Φιλιπιάδα»: Περιοδ. «Ζυγός», VIII-65. Έτος ΙΧ, Περίοδος Β', (Σεπτ.-Οκτ. 1965), σσ. 45-51.

40ε. Κατ' αρχήν πληροφορίες Βασ. Παπαγεωργίου. Βλ. και σημ. 122 ΣΗΜ.

§22. Διάλεξαν λοιπόν οι μαστόροι το διάστημα Ιουλίου-Σεπτεμβρίου ως το ευνοϊκότερο, ζυγιάζοντας δύο αντίθετους παράγοντες: 1) τη στήριξη των ικριωμάτων στην κοίτη του ποταμού με όσο το δυνατόν λιγότερα νερά, και 2) την εξασφάλιση των ικριωμάτων από τον κίνδυνο να παρασυρθούν από το ανεβασμένο ορμητικό ρεύμα τους. Βέβαια τον Ιούλιο δεν είχαν κατέβει εντελώς τα νερά, αλλά έως τον Σεπτέμβριο δεν αντιμετώπιζαν πλημμύρα από τον επερχόμενο χειμώνα, ...κανονικά. Όμως ποτέ και τίποτα δεν ήταν βέβαιο: η παλαιά γέφυρα έξω από τα Θεσσαλικά Τέμπη, ανάμεσα στα χωριά Ομόλιον (τότε Λασποχώρι) και Πυργετός, συντρίφτηκε από τον κατακλυσμό του πινδικού Πηνειού ποταμού *κατακαλόκαυρα* στα 1811, ανήμερα της Αγια-Σωτήρας (Αυγούστου 6)⁴¹!

Έτσι και η νέα γέφυρα της Πλάκας του 1866 παρ' ολίγο να είχε τραγικό τέλος — όπως ειπώθηκε (§21): Ενώ είχαν αποφασίσει αυτή τη φορά ν' αφήσουν την γέφυρα καλουπωμένη μερικές εβδομάδες για να στεγνώσει το υλικό και να εξασφαλιστεί το οικοδόμημα, «κατ' άτυχή συγκυρίαν τὸ τέρμα τοῦ ἔργου εὔρον πρῶϊμα «προτοβρόχια». Διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον, ἵνα μὴ τὸ ὄγκουμένον ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ παρασύρῃ τὴν γέφυραν, παρέστη ἀνάγκη, ὅπως —καὶ μὲ κίνδυνον βλάβης αὐτῆς— ἄρθῳσιν ἐνωρίτερον τὰ προσωρινὰ ταῦτα στηρίγματα πρὸς ἀποτροπὴν νέας καταστροφῆς. Τοῦτου δ' ἔνεκα ὑπέστη ἑλαφρὰν τινα ἀπόκλισιν, καὶ μόνον εἰς εἰδήμονας αἰσθητήν»⁴².

§23. Έχοντας καταδείξει τις δυσκολίες των έργων γεφυροποιίας επανερχόμεστε στο γεφύρι της Πλάκας του 1863 που κατέρρευσε και στο δημιουργό του, προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε περισσότερες ειδήσεις για την ταυτότητά του. Διαθέτουμε τέσσερα στοιχεία πληροφόρησης: α) Την παραπάνω χρονολογία 1863, β) την υποστήριξη του Ιω. Λούλη προς τον πρωτομάστορά του, γ) το όνομα του «μάστοροΓιώργης» και δ) την αναφορά της καταγωγής του ως «Κονιτζιώτη» (όπως και των μαστόρων του). Ας προστεθεί δε και η —έστω αόριστη— αναφορά του μάστορο-Στέφανου Κ. Σερίφη για κάποιον γεφύρι του Ζιώγα Φρόντζου εδώ κάτω, στο νοτιότερο χώρο (βλ. §17). Αυτά τα στοιχεία μας οδηγούν σε μια υπόθεση εργασίας, που διατυπώνουμε με κάθε επιφύλαξη, επιβαλλόμενη (και η υπόθεση, και η επιφύλαξη) από λόγους επιστημονικής δεοντολογίας και αντικειμενικότητας: Δηλαδή μήπως με τον «μάστορο-Γιώργη» πρέπει να ταυτιστεί ο Ζιώγας Φρόντζος;; Αυτός υπήρχε τότε, δεν ήταν 50 χρονών, και είχε πίσω του

§22. 41. Από ανέκδοτη έρευνα του Α. Πετρονότη. Πρβλ. Holland, Travels (1815), p. 29. - Petronotis, Die ruinierte alte steinerne Peneiosbrücke (1995), σ. 94 §22 §25.

Για ξαφνική θερινή πλημμύρα (9 Ιουν. 1809) βλ. §52. Για κατάρρευση κατασκευαζόμενης γεφύρας Κόνιτσας από πλημμύρα (1869/1870) βλ. §58.

42. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 40), σ. 74 αντλών από τον Νικόλαον Παπακώστα, Ηπειρωτικά (1967), σ. 432.

σημαντικό έργο. Η αναφορά του ως «Κονιτσιώτης» εδώ κάτω στα νοτιότερα μέρη, ιδίως στα μαστοροχώρια των Τζουμέρκων, δεν παραπέμπει κατ' ευθείαν στην ίδια την Κόνιτσα, αλλά στην περιοχή της με τα μαστοροχώρια της, α) όπως καταγράφεται αυτή στο χάρτη του Μ. Χρυσόχου, έτους 1895 (δημοσιευόμενο από τον Σπ. Αραβαντινό⁴³), και β) όπως η ίδια αναγράφεται πριν από 50 περίπου χρόνια ως τόπος προέλευσης του γνωστού από την Βούρμπιανη Κώστα Γραμματικού στη «Χρονογραφία» του Παναγ. Αραβαντινού: «Κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1838 ὁ ἐκ Κονιτζῆς Κωνσ. Βουρμπιανίτης γραμματεῦων... κ.λ.π.»⁴⁴. Εκείνα τα χρόνια άλλωστε η ίδια η Κόνιτσα δεν ακούγεται να έχει ούτε πρωτομάστορα, ούτε μαστόρους και μάλιστα τόσο πολλούς (γύρω στους 50), ώστε να ξεπετάξουν μέσα σε τρεις μήνες ένα τέτοιο γεφύρι⁴⁵.

Εν τέλει και οι ίδιοι οι Πυρσογιαννίτες μαστόροι μακριά από την πα-

§23. 43. Σπ. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή Πασά (1895, 1979)*, τόμ. ΙΙ, στο τέλος ο χάρτης μετά τη σελ. 613.

44. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Α' (1856), σ. 401 σημ. 2 όπου μάλιστα από τυπογραφικό λάθος αναγράφεται «εκ Κυνιτζῆς». Βλ. και Ευθυμίου, *Βούρμπιανη*, τόμ. Α' τχ. Α' (1987), σ. 43 §4.

45. Αν ξανακοιτάξουμε κριτικά τις παλαιότερα (πριν από 20 χρόνια) δημοσιευμένες στο «*Αρμολόι*» τχ. 2 (Δεκ. 1976), σ. 29 πληροφορίες για ισνάφια και (πρωτο)μαστόρους μέσα από τον ίδιον τον οικισμό της Κόνιτσας θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα τώρα, ότι κάθε άλλο παρά είναι σίγουρες. Πηγές τους —εκτός μας— είναι επιγραφές αρχοντικών της Σιάτιστας, οι παρακάτω: - α) Από το αρχοντικό της Πούλκως (1752 ή 1752-1759), «*Εάν ρωπάτε, ἄρχοντες, ἀπὸ ποῦ εἶναι ὁ πρωτομάστορας. Εἶναι ἀπὸ τὸ Βιλαέτι Κόνιτσα, τὸ ὄνομα Ἰωάννης Δημητρίου*». Πηγή, Μουτσόπουλος, Σιάτιστα (1964), σ. 121 ακολουθώντας τον Μέγα, Σιάτιστα (1963), σ. 10. Σχόλιο: πρόκειται σαφώς για μάστορα από την περιοχή της Κόνιτσας. - β) Παρόμοια επιγραφή σε γυαλί φεγγίτη αρχοντικού του 1754, «*Ἄν ρωπάτε, ἄρχοντες, ποιὸς μάστορας τὸ ἔχτισε, Νάκος τ' ὄνομα ἀπ' τὴν Κόνιτσα*». Πηγή, Μουτσόπουλος, ὁ.π. επίσης από Μέγα, ὁ.π. Σχόλιο: ισχύει η θέση μας για την ευρύτερη σημασία της τοπωνυμίας. - γ) «*Μάστορας Νάκος, χωρίον Κόνιτσα, 1763, Μαρτίου 30*». Πηγή, Μουτσόπουλος, ὁ.π. Σχόλιο: αν διαθέταμε μόνο αυτήν την επιγραφή με την εκ πρώτης όψεως συγκεκριμένη ένδειξη «*χωρίον Κόνιτσα*» θα προβληματιζόμαστε για την καταγωγή του μάστορα Νάκου· έτσι η ερμηνεία που δίνουμε τώρα είναι ότι το πολύ να πρόκειται για εγκατάσταση του εκεί. Ας σημειώσουμε ακόμα ότι ο Νάκος αυτός μπορεί να ταυτιστεί με τον προηγούμενο κατά 9 έτη ομώνυμο τεχνίτη. - δ) Η επιγραφή του αρχιμάστορα του αρχοντικού Μιχ. Σάσιου «1798: Ωκτ[ο]β[ρίου] 4 Δ[η]μ[η]τρίου Νακου» (Πηγή, Μουτσόπουλος, ὁ.π. σ. 74) δεν αναφέρει καταγωγή του, αλλά με κάθε επιφύλαξη θα ήταν δυνατόν να υποστηριχτεί ότι πρόκειται περί γιού ή και εγγονού του προηγούμενου.

(Σχετικά: Μουτσόπουλος, *Κουδαραίοι Μαῖστορες* (1976), σ. 370).

Στο 1809 (6 Ιουνίου) ο Leake, (βλ. σημ. 91) τόμος IV, σ. 101, γράφοντας «Konitza» εννοεί και τον οικισμό και ολόκληρη την περιοχή.

Ως προς την αναφορά στο παραπάνω τεύχος του περιοδικού «*Αρμολόι*» «*μαστοροΚωνσταντῆς Κονιτζῆς*», ο οποίος βρισκόταν το 1825 στο απομακρυσμένο Μεσολόγγι, ισχύει ο ίδιος σχολιασμός για τον τόπο καταγωγής του.- Βλέπε και §24, σημ. 47 και 48.

τριάδα τους αυτοχαρακτηρίζονται ως «Κονιτσιώτες». Αυτό προκύπτει από εργολαβικό της 20 Σεπτεμβρίου 1883 στο Βόλο μεταξύ του εκεί κατοίκου Ιωάννη Αθαν. Μικρόπουλου και των μαστόρων από την Πυρσόγιαννη, που αναλαμβάνουν να του χτίσουν το σπίτι (προς 1,30 δρχ. τον πήχυ), Γιώργη Νικολάου και Νικόλα Ζήση (των γνωστών οικογενειών Παπαγεωργίου-Τζέκα-Γκάσιου, και πιθανόν και Χαρίση), όπου οι δύο τους δηλώνουν «Κοντζιώτες» (!)^{45α}.

§24. Αν η παραπάνω υπόθεση αποδειχτεί κάποτε ως αληθινή σε τίποτα δεν μειώνει ούτε την προσωπικότητα του Ζιώγα Φρόντζου, που τον καταξιώνει τελικά το συνολικό του έργο, ούτε και τους «Κονιτσιώτες» μαστόρους «τους ανέκαθεν διακρινόμενους εις την οικοδομικήν» όπως παραδέχεται ο Νικόλαος Παπακώστας⁴⁶, σε κείμενο για το χωριό του Μελισσουργοί, δίπλα στα γνωστά μαστοροχώρια Άγναντα, Πράμαντα κ.ά. των Τζουμέρκων, κοντά στη γέφυρα της Πλάκας, όπως είδαμε με μαστόρους φημισμένους ήδη. Χαρακτηριστικά την εκκλησία του Αγίου Νικολάου Μελισσουργών, που κάηκε στις 7-8 Αυγούστου 1821 μέσα στην Επανάσταση, όταν στα 1827-1830 την ανοικοδόμησαν, είχαν καλέσει «κτίστας εκ Κονίτσης»⁴⁷ [= από την περιοχή της Κόνιτσας]. Αλλά και αργότερα, στα 1868 περίπου, μετά το ατυχές συμβάν του 1863, πάλι ζήτησαν τη συνεργασία ομάδας «Κονιτσιωτών» μαστόρων στην ανέγερση του καμπαναριού της ίδιας εκκλησίας, υπό ντόπιο εργολάβο⁴⁸.

Ουδείς ψόγος λοιπόν για το μάστορο Ζιώγα Φρόντζο και τους «Κονιτσιώτες» μαστόρους του, όταν τελικά αναλογιστούμε τις δραματικές δυσκολίες ανέγερσης γεφυριών, που αντιπροσωπευτικά και επικά περιγράφει

Ο Ανώνυμος του 1913 γράφει (βλ. εφ. «Αώς», φ. 52 της 1 Νοεμβρ. 1954, σελ. 1 στήλη δ') «Οι κάτοικοι του Βορείου... τμήματος της Κονίτσας...» αναφερόμενος στην όλη επαρχία και στα «Μαστοροχώρια» της.

Υπογραμμίζουμε ότι και ο μελετητής της Κόνιτσας και των μαστόρων της περιοχής της Αναστ. Ευθυμίου μας βεβαιώνει ότι [κι αυτός] δεν γνωρίζει κανένα πρωτομάστορα ή ισνάφια μαστόρων από την Κόνιτσα μέσα, άλλωστε τον εκεί μέγα Μητροπολιτικό ναό (1842) χτίσανε Βουρμπιανίτες μαστόροι (: συνέντευξη Σαββάτου 27 Ιαν. 1996).

45α. Ν. Σ. «Τα Μπλούκια των Μαστόρων»: «Τέταρτο» τχ. 29 (Σεπτ. 1987), σ. 94.

§24, 46. Παπακώστας, Ηπειρωτικά (1967), σ. 382.

47. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 46), σ. 382.

48. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 46), σσ. 389-390: Εργολάβος [και πρωτομάστορας προφανώς] ήταν ο ντόπιος Δημήτριος Μαστρογιάννης, από τη μοναδική οικογένεια μαστόρων Μαστρογιάννη στους Μελισσουργούς (βλ. στον ίδιον, σ. 439 σημ. 4). Συνεργάστηκαν στο έργο ο γιος του Χρίστος Δ. Μαστρογιάννης, ικανός κτίστης και λιθοξόος, ο Χρ. Γκλιαβέρης από Τσόπελα κοντά στα Πράμαντα, και όλοι μαζί με τους «Κονιτσιώτες» μαστόρους «απετέλεσαν ...παρέαν αξιόλογον» (ό.π. σ. 390). Το κωδωνοστάσιο θα αποπερατώθηκε σύμφωνα με καλαστή επιγραφή το «1869» (ό.π. σ. 391).

της κοντινής γεφύρας της Άρτας το τραγούδι⁴⁹.

*

§25. Η παρουσία του Ζιώγα Φρόντζου —σύμφωνα με τον έγγονό του Κώστα Αντων. Φρόντζο (1904-1986)⁵⁰— σημειώνεται και σε άλλο γεφύρι: Πρόκειται για τη μόνη σήμερα σωζόμενη πέτρινη γέφυρα στον πάνω Σαραντάπορο ποταμό (εικ. 6). Θα την συναντήσουμε κοντά στην εθνική οδό των Ιωαννίνων (δίπλα στον από εκεί χιλιόμετροδείκτη «100») προς Κοζάνη (απέχουσα 117 χιλιόμετρα) και πάνω στον παλιό παραδοσιακό βατό δρόμο που ένωνε τα δυό χωριά, τη Ζέρμα (τώρα Πλαγιά)⁵¹ και το Κάντσικο (σήμερα Δροσοπηγή)⁵².

§26. Αλλά ενώ οι γέφυρες χτίστηκαν για να συνδέουν, η συγκεκριμένη προκαλεί ψυχική αποσύνδεση κύκλων στους δυό όμορους οικισμούς διεκδικώντας την ονομασία της αποκλειστικά ο καθένας από το όνομα του δικού του, του παλαιότερα χρησιμοποιούμενου τοπωνύμιου του χωριού τους⁵³. Από την έρευνα που κάναμε προκύπτει τελικά⁵⁴ ότι το γεφύρι είχε

49. Μέγας, Το τραγούδι του γεφυριού της Άρτας (1971).

§25, 50. Βλ. σημ. 16, και επιστολή Κ. Α. Φρόντζου μετά τον Ιούνιο 1982, βλ. Μαντάς, *Ηπειρώτικα Γεφύρια*, (1984), σ. 40 σημ. 70: «... αναφέρεστε ... στον πρόγονό μου Πρωτομάστορα Γεώργιο Φρόντζο που έκτισε το γεφύρι της Κόνιτσας και της Ζέρμας ...» [η αραίωση δική μας]. Ευχαριστούμε τον κ. Κώστα Π. Βλάχο, Ιωάννινα, που επέστρεψε την προσοχή μας στην επιστολή αυτή.

51. Γρηγόρης Δ. Γκατσογιάννης, Το χωριό Ζέρμα (Πλαγιά) Κόνιτσας (1982).

Ιωάννης Β. Τσάγκα, «Η Ζέρμα της Κόνιτσας» στο *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1991, σ. 309 κπ.

Τάτσης, *Επαρχία Κονίτσης* (1993), σ. 210 κπ.

52. Τάτσης, ό.π. (: σημ. 51), σσ. 214-217.

(Συλλογικό έργο). Κάντσικο-Δροσοπηγή (1993). Να χρησιμοποιηθεί κριτικά, καθώς συχνά λείπει η αυστηρή βιβλιογραφική τεκμηρίωση και το χειρότερο προβάλλονται τέλεια αντιδροντολογικοί ισχυρισμοί.

§26, 53. Στο (Συλλογικό έργο), Κάντσικο-Δροσοπηγή. (1993), σ. 230 χαρακτηρίζεται «Το τοξωτό Καντσιώτικο γεφύρι στο Σαραντάπορο» είτε αμέσως παρακάτω «γεφύρι της Δροσοπηγής» στη σ. 234 «Το γεφύρι είναι και ονομάζεται «Καντσιώτικο γεφύρι», ενώ κοινολογήθηκε τελευταίως και σαν «γέφυρα Ζέρμας» [χωρίς βιβλιογραφική παραπομπή «που κοινολογήθηκε»] στη σελ. 235 προτείνεται να τοποθετηθεί «μια ευπαρουσίαστη πινακίδα που να γράφει «Παλιό γεφύρι Δροσοπηγής - 1747», για να ενημερώνονται σωστά οι διερχόμενοι...», στην δε πρώτη τυπωμένη σελίδα, πριν από τον εσώτιτλο, παρουσιάζεται φωτογραφία του γεφυριού υπό τύπον «σήματος κατατεθέντος» του βιβλίου και του οικισμού...

Ο αντίλογος από την πλευρά κατοίκων του χωριού Ζέρμας εμφανίζεται σε δημοσίευσμα, όπως του Ι(ωάννη) Β. Τσάγκα, - «Το γιοφύρι της Ζέρμας (Πλαγιάς) Κόνιτσας στο Σαραντάπορο και όχι το «Καντσιώτικο γεφύρι» στο φύλλο «*Ηπειρωτικοί Αντίλαλοι*» Πατρών, τεύχος 35 (1994), σσ. 18-19 όπου και άλλες παραπομπές.

54. Αρχικά είχαμε ακούσει στην Πυρσόγιαννη μόνο το όνομα «Γεφύρι της Ζέρμας». Από αυτό το άκουσμα επηρεασμένος ο Αργύρης Πετρονάκης στην εκπομπή της τηλεόρασης ET1 με θέμα «Τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας», Μέρος Β', στις 13 Ιαν. 1989 ώρα 19.30-20.15

ήδη διπλή ονομασία στην τοπική λαϊκή παράδοση, γιατί τόσο η ονομασία «Γεφύρι της Ζέρμας» ακούγεται σε δημοτικό τραγούδι από το γειτονικό Μπουρμπουτσιό (τώρα Επταχώρι)⁵⁵, όσο και το επίθετο «Καντσιώτικο γεφύρι» συναντιέται σε διήγηση παλιού παραμυθιού «*Ἡ ἀλούπα πού γίνκε καλόγοριγια*» της όμορης Βούρμπανης⁵⁶, (όπου χαρακτηριστικά ο «Σαραντάπορος» χαρακτηρίζεται «ποτάμ' τ'ς Ζέρμας»), — έτσι λοιπόν και οι δύο ονομασίες είναι δόκιμες και ορθές.

§27. Το γεφύρι αποτελείται από δύο άνισα τόξα και ένα ενδιάμεσο ανακουφιστικό του μεσαίου βάθρου τοξύλλιο^{56α} σε περίπτωση πλημμύρας, γι' αυτό ψηλά τοποθετημένο. Η ανισότητα των δύο τόξων επιβλήθηκε από την ύπαρξη μεγάλου ριζιμιού βράχου μέσα στην κοίτη του Σαρανταπόταμου που ακριβώς έκανε τη θέση αυτή προνομιακή για γεφύρι (εικ. 7). Ο βράχος όχι μόνο διευκόλυνε την έδραση του μεσαίου βάθρου, αλλά και το ανακούφιζε από το ορμητικό ρεύμα του ποταμού — για ενίσχυση δε αυτού του βάθρου κτίστηκε επί πλέον εμπρός του και πέτρινο έμβολο^{56β}. Στο δεξιό ακρόβαθρο κάτω από την γένεση, για λόγους ενίσχυσης, διαπλατύνεται η

χρησιμοποίησε τον τύπο «το Γεφύρι της Ζέρμας», όταν επί τόπου μιλούσε γι' αυτό. Έκτοτε στην ίδια την Πυρσόγιαννη άκουσε και την ονομασία του ως «Καντσιώτικο γεφύρι» από πρωτομάστορα, τον Ι.Π. που την υποστήριζε σαν πιο σωστή, μια και το Κάντσικο κατ' αυτόν ήταν και μαστοροχώρι...

55. Το παραθέτω από το δημοσίευμα Ι. Β. Τ σ ά γ κ α , βλέπε πριν σημ. 53, εκεί σελ. 18, ο οποίος αντλεί από τη μονογραφία Δημ. Ν. Τ σ ί γ κ α λ ο υ , Το Επταχώρι, χίλια χρόνια στις εθνικές επάλξεις... Θεσσαλονίκη: [έκδ. Φιλοπροοδευτικού Συλλόγου Επταχωριτών] 1979, σ. 165' (παρατίθεται με ελάχιστες παρεμβάσεις δικές μας, όπως και η αραίωση): *Μέσ' τής Ζιέρμας τὸ γιοφύρι καὶ στή σκάλα 'π' τὸ Κρυμμίνι* | βγαίνουν κλέφτις μέσ' στο δρόμου, δλοι τους ἄρματωμένοι. | Πιάνουν, δένουν τὸ[ν] Δημότσιου, ξαματώνουν τήν καλή του, | καὶ τήν ξετάξ' ὁ ἀφέντης καὶ τή ρώταγε τὴ δόλια: | «Τούρκα εἶσι μωρ' καημένη;» — «Ὅχι, ἀφέντη μ'. Ρωμοπούλα». | «Τούρκα εἶσι μωρ' καημένη κι ἔχεις τὰ νύχια σου γραμμένα; | Ἐχεις τὰ νύχια σου γραμμένα, τὰ μαλλιά μπουγιατισμένα...». | «Ἐλα κρίνε, βρέ Δημότσιου, πόσο μάλαμα θά δώσεις, | νὰ σοῦ λύσομι τὰ χέρια, νὰ σ' χαρίσομι [τη] 'ν καλή σου».*

Σημ. * «Κρυμμίνι» = ένα από τα Παλαιοχώρια που συν-οικήστηκαν στο Μπουρμπουτσιό (το σημερινό Επταχώρι).

56. Ρ ε μ π έ λ η ς , Κονιτσιώτικα (1953), από σ. 129 ιδίως σ. 130 §3:

«Νὰ μὴ τὰ πολὺλογοῦμε, ἔτο' περβατιοῦντας - περβατιοῦντας κι' ὁ τέσσερις ἔφτακαν στο ποτάμ' τ'ς Ζέρμας, ὀγκάτ' ἀπ' τὸ μανασηρ' ἐκεῖ κά' τὸ Καντσιώτ'κο τὸ γιοφύρ'. Ἐκασαν ἐκεῖ στήν ἄκρη στο ποτάμ' νὰ ξεδειλιάσουν ἴγχαλα σὲ μιὰ σπηλιά, πού ἦταν ἐκεῖ κοντά. Τὸ ποτάμ' εἶχε πολὺ νερό. Τὸ γιοφύρ' τότες δὲν εἶχε γένει...»

Σημ. Προχωρήσαμε επίμονα στην παραπάνω ονοματολογική ανάλυση, γιατί είχαμε πιεστεί για την «συνηγορία» μας και από τις δύο πλευρές.

§27, 56α. Αγγλικά: απλώς «opening» (βλ. Leake, σημ. 91: σελ. 51 § 2). Γαλλικά: «ouverture d' allégement». Γερμανικά: «Überlauföffnung» και «Hochwasseröffnung».

56β. Αγγλικά: «spur» (βλ. Leake, όπως στη σημ. 56α). Γαλλικά: «bec du pont» ή «bec d' eperon» η «avant-bec». Γερμανικά: «Eisbrecher» (!) [-γιατί εκεί δίνουν ιδιαίτερη προφανώς σημασία στους πάγους των ποταμών κατά τον χειμώνα] και «Strömungsbrecher».

βάση του κατά μερικά εκατοστά, όπως και σε κάποια απόσταση από το τόξο διευρύνεται το δεξιό (βόρειο) τμήμα του γεφυριού σε όλο το εκεί ύψος του, έχοντας το τμήμα αυτό μεγαλύτερη κλίση σαν αναλημματικός τοίχος (βλ. εικ. 7α και εικ. 8).

§28. Και τα τρία τόξα «δεν είναι στο μερκέζι»⁵⁷, —όπως λέει ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Γιάννης Περώνης, (ο τρίτος της συντροφιάς μας), δηλαδή δεν είναι ούτε ημικυκλικά, ούτε τμήμα κύκλου. Κατασκευάστηκαν ελαφρά οξυκόρυφα, ώστε γεωμετρικά σχεδιάζονται με δύο κέντρα (εικ. 8).

Το γεφύρι σε μήκος έτυχε να είναι περίπου «εκατόμπεδο», ξεπερνώντας τα 33½ μ. Το μεγάλο τόξο έχει άνοιγμα 15,65 μ. κατά προσέγγιση (όπως είναι και οι άλλες διαστάσεις) και ύψος 9,00 μ. από την κοίτη (το δε αντίστοιχο μέγιστο ύψος του γεφυριού στην κορυφή του στηθαίου 10,30 μ.). Το μικρό τόξο παρουσιάζει οριζόντια απόσταση των εδράσεων του (η μία ψηλά πάνω σε βράχο της όχθης) 6,95 μ. και ύψος 5,60 μ. από τον ελαφρά ανορθωμένο βράχο της κοίτης⁵⁸.

§29. Το μέγιστο πλάτος του γεφυριού στις κορυφές των στηθαίων φτάνει το 2,85 μ. (πρβλ. εικ. 9), το δε ωφέλιμο πέρασμα μεταξύ τους 2,15 μ. Τα στηθαία (με ύψος περ. 0,40/0,50 μ.) έχουν πάχος μόλις 0,35 μ. και πατάνε σε τοίχους 0,67/0,68 μ.: είναι τα τοιχώματα που εδράζονται πάνω στις καμάρες του γεφυριού, συμπληρώνουν τα μεταξύ τους κενά και δημιουργούν τις δύο παρειές της γέφυρας: είναι καλοκτισμένα με πέτρες σε σειρές και παρουσιάζουν ελαφριά κλίση προς τα μέσα περί το 2%.

§30. Το μέτωπο του μεγάλου τόξου στο κορυφαίο τμήμα του έχει διάσταση περ. 0,80 μ. (εικ. 10). Λίγο χαμηλότερα στενεύει, αλλά ενισχύεται με δεύτερη σειρά καμαρολίθια (θολίτες). Αυτά εξέχουν λίγα εκατοστά προσεγγμένα (δημιουργώντας έντονη, ευπρόσδεκτη σκιά που τονίζει τη γραμμή της καμάρας), — προσεγγμένη δε νομίζουμε είναι και η κατασκευή χαμηλότερα. Αυτό έχει τη σημασία του, όπως θα δούμε αμέσως.

§28, 57. Ο λαϊκός οικοδομικός όρος «μερκέζι» προέρχεται προφανώς από τον τουρκικό όρο merkez (: μερκέζ) = κέντρο, κέντρο κύκλου: *Langenscheidts Taschenwörterbuch. Türkisch-Deutsch. Istanbul: İnkilâp ve Aka Kitabevleri, 1984, σ. 318 λ.*

Για την παρόμοια έκφραση «Άλλα [γεφύρια] ήσαν με το μερκέζι» βλ. Μαντάς, ό.π. (: σμ. 31α) (1987), σ. 32 στ. Β' (από συνέντευξη στην Πυρσόγιαννη, 25-26 Οκτ. 1986).

58. Βλ. έργο σμ. 53, σελ. 232 με διαφορετικές διαστάσεις, και αισθητικές εκτιμήσεις που δεν μας βρίσκουν σύμφωνους, γιατί το σχήμα καθορίστηκε από τον ενδιάμεσο βράχο.

§31, σμ. 59 [Θωμάς Ζιώγας], - «Η Δροσοπηγή και το γεφύρι της. “Συμπλήρωμα”»: περ. Κόνιτσα, περ. Γ', τχ. 30 (Γεν.-Φλεβ. 1990), σσ. 209-211. Υπάρχει μια αντίφαση: στη σελ. 209 αναφέρεται η επιγραφή ότι βρίσκεται στην πλευρά του γεφυριού «προς τη Μακεδονία», στη σελ. 211 σχεδιάζεται στην αντίθετη... Το λάθος αποκαθίσταται στο Συλλογικό έργο της σμ. 53, σελ. 235 με ορθότερο σκαρίφημα. Αλλά ωστόσο δεν υπάρχει η απαραίτητη φωτογραφική τεκμηρίωση....

§31. Διακρίνουμε δύο οικοδομικές φάσεις, ακούμε για μια τρίτη επισκευαστική, εμφανίζεται δε και μια τέταρτη «συντήρησης».

Η παλαιότερη φάση μπορεί να χρονολογηθεί πρώιμα, και πιθανόν στο έτος 1747, αν αληθεύει η πληροφορία του Καντζιώτη πολιτικού μηχανικού Θωμά Ζιώγα, ότι βρήκε χαραγμένη αυτή τη χρονολογία στη γέφυρα⁵⁹.

Η δεύτερη φάση είναι η επέμβαση στη μέση του μεγάλου τόξου, όπως καθορίζεται από την ασυνέχεια της κατασκευής του κορυφαίου αυτού τμήματος, που πριν διαπιστώσαμε (βλ. εικ. 10 και συνολικότερα εικ. 6). Ίσως τότε για μεγαλύτερη στερεότητα το ήδη δίκεντρο τόξο να έγινε κατάτι πιο οξυκόρυφο. Η επέμβαση αυτή είναι που μπορεί να συνδεθεί με το όνομα του Ζιώγα Φρόντζου, στηριζόμενοι στην πληροφορία του Κώστα Φρόντζου⁶⁰, — που αυτός βέβαια του αποδίδει την κατασκευή ολόκληρου του γεφυριού. Ας υπενθυμίζουμε εδώ ότι η δεύτερη σύζυγος του Ζιώγα ήταν Καντζιώτισσα. Το έργο του Φρόντζου μπορεί να χρονολογηθεί στη δεκαετία 1870-1880. Η χρονολόγηση αυτή ταιριάζει με αμυδρή ανάμνηση των περιοίκων για σοβαρή επισκευή της γέφυρας προ εκατό περίπου ετών, όπως έγραφε δέκα και πλέον χρόνια πριν από εμάς, αυτήκοος ο Σπ. Μαντάς^{60α}. Έτσι βέβαια το χρονολογικό αυτό πλαίσιο δεν ευνοεί την υπόθεση ότι, «ίσως να χτίστηκε με δικά του έξοδα και το γεφύρι μεταξύ Ζέρμας-Κάντσικου»^{60β} [ούτε καν να επισκευάστηκε] από τον ευεργέτη Γεώργιο Καραγιάννη (1846-1934), πατρίδα του το Πεκλάρι (σημ. Πηγή), γιατί γύρισε από τη Ρουμανία αργά, στα 1903^{60γ}, — μόνο τότε, 1903-1906, μπορεί να γίνει δεκτό, όπως λέγεται, ότι διέθεσε χρήματα για συντήρηση του γεφυριού μας^{60γ}.

§32. «Το 1925-27 επισκευάζεται το πέτρινο γεφύρι στο ποτάμι. Χτίζονται τα πτερύγια και ο βορινός τοίχος και γίνεται το μυστρίσμα ολόκληρου του γεφυριού. Μαστόροι επικεφαλής ήταν οι: Μήτρος Παπαδημητρίου, Χρήστος Σίμος, Θεοδόσης Ζιώγας, Σπύρος Κοτσίνας και το μυστρίσμα έγινε από τους τότε νέους μαστόρους Γεώργιο Σιούτη (Καζάκη) και Άγγελο Σούφλα»⁶¹. (Πρόκειται για Καντσιώτες μαστόρους⁶²). Η πληροφορία συνολικά δεν τεκμηριώνεται, αλλά μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη. Ως προς τον χρόνο, και ως προς το ότι τότε πραγματοποιήθηκε επισκευή, συνάδει και μια άλλη είδηση που κατά τα άλλα δεν συμφωνεί. Δηλαδή λέγεται γενικά ότι στα 1927 έγινε επισκευή (χωρίς αυτή όμως να περιγράφεται λε-

60. βλ. σημ. 50.

60α. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 35) (1984), σ. 40.

60β. Τουφίδη, Κόνιτσα (1994), σ. 82.

60γ. Ο ίδιος, σε επιστολή του, Κόνιτσα 2-2-1996, από πληροφορίες του Πεκλαρίτη μπάρμπα-Ηλία Δήμου. Πρβλ. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 40), σ. 20 στ. β'.

§32, σημ. 61. (Συλλογικό έργο), Κάντσικο-Δροσοπηγή (1993), σ. 58 §6.

62. Όλων τα ονόματα συναντιώνται στον «Κατάλογο Καντσιωτών μαστόρων και βοηθών», που εμφανίζεται στο έργο της σημ. 61, σσ. 213-216.

πτομερέστερα) από τον Καστανιανίτη πρωτομάστορα Ιω. Δούκα. Στοιχίσε τότε 150.000 δρχ., ποσό που κατέβαλε το μοναστήρι της Ζέρας. Αυτά σύμφωνα με τον Ζερματινό κτίστη και πετρά Κ. Μήτση, όπως καταγράφονται απλώς από τον πατριώτη του Ιωάννη Β. Τσάγκα, χωρίς πάντως ουσιαστική τεκμηρίωση⁶³.

§33. Σε πρόσφατη εποχή «συντηρήθηκε», μάλλον «ανανεώθηκε» το πέτρινο οδόστρωμα (καληντερούμι) της γέφυρας από Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού (εικ. 11 και εικ. 11Α). Η αξιέπαινη προσπάθεια αντιμετωπίζεται ωστόσο κριτικά, καθώς δεν τηρήθηκαν στοιχειώδεις κανόνες μορφής και δομής του προϋπάρχοντος. Η άγνοια και αδυναμία του τέκτονα και του αρχιτέκτονα αποτυπώθηκε στην πέτρινη κατασκευή: καταφαίνεται περισσότερο στο ότι οι «ούβιες»⁶⁴, αυτές οι εξέχουσες σειρές πλακών, δεν εξαρμονίστηκαν με τις υπάρχουσες τρύπες απορροής των ομβριών υδάτων: οι «ούβιες» δηλαδή έπρεπε να ορθωθούν αμέσως μετά από τις τρύπες. Επί πλέον η στρώση έγινε χωρίς καθοδηγητική γραμμή, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει συνεχής ομαλή κλίση, και το χειρότερο να λιμνάζουν τα νερά της βροχής σε μερικά σημεία. Η υπερύψωση του λιθόστρωτου ακόμα είχε ως συνέπεια να μικρύνει περισσότερο το ύψος του ήδη μικρού στηθαίου.

Προηγουμένως, μάλλον γύρω στα 1948 (πρβλ. §74), ακυρώνεται ουσιαστικά η λειτουργία του. Τότε τοποθετήθηκε δίπλα του, προς τα κατάντη, από μονάδα Μηχανικού του Στρατού η μεταλλική αμφιέρειστος γέφυρα τύπου Bailey («Μπέλεϋ») (εικ. 11Α).

§34. Μπορεί άραγε ν' απαντηθεί το ερώτημα ποίοι τεχνίτες κατασκεύασαν αρχικά το γεφύρι; Έχει γραφεί τούτο: «...το 1747 οι Καντσιαίτες μαστόροι και βαρελάδες (!) πρωταγωνιστούν στο χτίσιμο της πέτρινης γέφυρας στο ποταμό του Σαρανταπόρου, καθώς και στο χτίσιμο του Μοναστηριού της Κλαδόρμης, μετέπειτα Μοναστήρι της Φούρκας»⁶⁵. Πρόκειται για «πατριωτικό» ισχυρισμό, ούτε καν επιστημονική υπόθεση. Χαρακτηρι-

63. Βλ. σημ. 20. Ι. Β. Τσάγκας, «Το γιοφύρι της Ζέρας...»: «*Ηπειρωτικοί Αντίλαλοι*» τχ. 35 (1994), σ. 19.

§33, 64. Η «ούβια» (ακούγεται και «ούμπια»): Επειδή στην Αρκαδία ακούσαμε «σουβλί» και «σουγλί», στην Κρήτη «φλέγα» αντί για «φλέβα», και επειδή τεχνολογικά ταυτίζεται προτείνουμε να ετυμολογηθεί από τη λέξη (η) «ούγια» = παρυφή, άκρη, κράσπεδο τώρα, εκ του μεσαιωνικού «ούια», εκ του μεταγενέστερου «ούα», εκ του αρχαίου «ῥα» (με υπογεγραμμένη στο ω) = παρυφή, όριο, άκρο, κράσπεδο. Πρβλ. Ν. Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Τρίτη Έκδοση (: ΑΠΘ: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών...), Θεσσαλονίκη, 3^η 1983, σ. 253, λ.

Επ' ευκαιρία η «ούβια» στην Κεντρική Πελοπόννησο ακούγεται (το) «καρτέρι». Οι «ούβιες» και τα «καρτέρια» χρησιμεύανε τόσο να καρτερούν και παροχετεύουν τα νερά από βροχή και χιόνι, όσο και να διευκολύνουν ζώα και πεζούς, να μη γλιστράνε.

§34, 65. (Συλλογικό έργο), Κάντσιο-Δροσοπηγή (1993) σ. 39 §6, πρβλ. σ. 206 §6.

στικά στο Καθολικό της Μονής Κλαδόρμης (παλαιότερα, ακόμα στα 1870 ονομαζόμενης «Κλαδόρας»⁶⁶) και ακριβέστερα στη νότια πλευρά, πάνω αριστερά και κοντά στο παραθυράκι, στην εκεί κτιτορική επιγραφή εν τέλει εμφανίζονται «γραμμένοι» «(ΟΙ ΜΑΣΤΟΡ(ΟΙ) ΝΙΚΟΛΑ(Σ) [καί] ΛΑΜΠΡΟ(Σ)», όπου εργάστηκαν από την 1 Μαρτίου έως το τέλος Ιουνίου 1747⁶⁷. Σχετικά μ' αυτούς και ο αξιόπιστος μελετητής της Φούρκας, ερευνητής της από προπολεμικά χρόνια, ο Χρήστος Γ. Εξάρχου (1911-) μας βεβαίωσε ότι, παρά τις πολυετείς έρευνες του, δεν κατόρθωσε να εξακριβώσει την καταγωγή τους⁶⁸. Το Κάντσικο μάλλον είναι ένα όψιμο μαστοροχώρι, που αναφαινεται ουσιαστικά από τα μέσα του 19ου αιώνα⁶⁹.

Η Ζέρμα εξ άλλου μόνο σε μια μαρτυρία παρουσιάζεται ως πατρίδα μαστόρων αυτών που στα 1750 χτίσανε την εκκλησία του Αγίου Αθανασίου σ' έναν οικισμό της Λάικας Σουλίου, στο χωριό Μονκοβίνα⁷⁰. Η αναφορά οφείλεται στον Χ. Ι. Σούλη: «1750 Μαρτίου 2' κτίτορες γραμματηκός η μαστόρη ξερημοτες». Η παλαιότερη χρονολογικά τεκμηριωμένη μαρτυρία για καταγωγή μαστόρων, στον πλησιέστερο στη γέφυρα Ζέρμας/Κάντσικου χώρο, είναι η κτιτορική επιγραφή του Καθολικού της Μονής Ζέρμας: εκεί αναφέρεται στο τέλος της «...ΚΙ (ΟΙ) ΠΡΟΤΟΜΑ Ι ΪΣΤΟ(ΡΟΙ) ΕΚ ΚΟΜΗΣ ΒΟΥΡ Ι (Μ)Π(Ι)ΑΝΗΣ ΚΟΣΤΑ(Σ) Ι ΔΙΜΟ(Σ) ΚΙ ΣΙΜΟ(Σ) ΚΕ ΤΟΝ Λ(Ο)ΠΟΝ Ι ΕΝ

66. Τάτσης, Μοναστήρια Επαρχίας Κονίτης (1994), σ. 46.

67. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 66), σ. 48. Σε ερώτημά μας για την καταγωγή των μαστόρων αυτών, δεν μπόρεσε ν' αποφανθεί (Ιαν. 1996).

68. Συγγραφέας της εξαιρετης μονογραφίας: Η Φούρκα της Ηπείρου... (1987). Συζήτηση μαζί του 26 Ιαν. 1996.

69. Βλ. Συλλογικό έργο στη σημ. 65, σελ. 232 σημ. 4: [Οι Καντσιώτες] «Σα βαρελάδες, πήγαιναν στα Ιόνια νησιά, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Τότε συνέβει κάποιο ναυάγιο, κατά το οποίο πνίγηκαν πολλοί άνδρες. [Δυστυχώς ανεξακριβωτος ο αριθμός τους, αλλά φαίνεται αποφασιστικά για το χωριό μεγάλος. Αφού:] Από τότε σταμάτησαν τελείως το επάγγελμα του βαρελά και ασκούσαν μόνο την κτιτική τέχνη». Άλλωστε το παλαιότερο έργο που καταγράφεται (βλ. στο ίδιο βιβλίο, σελ. 206, §7) — έστο ατεκμηρίωτα, αλλά προφανώς από μάλλον βέβαιες μνημες είναι η συμμετοχή το έτος 1887 εργολάβων από το Κάντσικο στην κατασκευή του εργοστασίου «Φιξ» στη Λεωφόρο Συγγρού στην Αθήνα, των αδελφών Δήμου, Κώστα και Γιώργου Κοτσίνα.

70. Σούλης, Επιγραφαί και ενθυμήσεις ηπειρωτικά: «Ηπειρωτικά Χρονικά», 9 (1934), σσ. 95-96, αρ. 47.- Πρβλ. σημ. 10 «Αρμολόϊ» τχ. 2 (Δεκ. 1976), σ. 29, «Μπουκοβίνα».

71. Τάτσης, ό.π. (: σημ. 66), σ. 37. Με δικές μας παρεμβάσεις.

72. Εξαιτίας της ύπαρξης στην ίδια επιγραφή του τύπου «ΕΚ ΚΟΜΗΣ ΠΡΙΣΟΓΙΑΝΗΣ» και παραναγνώσεως της είχε γραφεί (: Ευθυμίου, Βούρμπιανη, τ. Α', τχ. Α' (1987), σελ. 35, επαναλαμβάνοντας άποψη του από περιοδικό «Κόνιτσα»), ότι συμπράξανε στο έργο Ζέρμας και Πυρσογιαννίτες μαστόροι, δήθεν με το όνομα «Κ. Σούρλας και Ρίζος Κ. Παπαϊωάννου» (βλ. σημ. 70, «Αρμολόϊ», τχ. 2 (Δεκ. 1976), σ. 28 §6), ενώ πρόκειται για 3 «κτίτορες», προφανώς χορηγούς, τον Κώστα Σούρλα, τον Ρίζο ιερέα, ως και Γεώργιον Παπαϊωάννου. Ο τελευταίος ήταν Βουρμπιανίτης κοτζάμπασης, ενώ οι δυο πρώτοι ήταν Πυρσο-

ΕΤ(Ε)Ι 1800...»⁷¹. Βουρμπιανίτες λοιπόν οι «πρωτομαϊστοί»⁷². Ως έχουν λοιπόν ως τώρα τα πράγματα οι τεχνίτες του αρχικού γεφυριού παραμένουν άγνωστοι, —εάν πάντως θέλουμε (με κάθε επιφύλαξη) να κάνουμε μια υπόθεση για την καταγωγή τους θα στρεφόμεστε στη Βούρμπιανη και Πυρσόγιαννη⁷³.

§34α. Το θέμα των χορηγών της δαπάνης κατασκευής του αρχικού γεφυριού Ζέρμας/Κάντσικου παραμένει επίσης αδιευκρίνιστο. Το να προβεί κανείς σε μια αβέβαιη εικασία, δεν έχει και τόση σημασία. Αλλά εν πάση περιπτώσει αν κάποιος ωστόσο θα ήθελε να φτάσει σε μια υπόθεση, ως πιθανότερο χρηματοδότη θα έβλεπε τη μονή της Ζέρμας ή τον ηγούμενο της προσωπικά. Σημειώνεται ότι πρόκειται για μεταβυζαντινή μονή αρκετά παλαιά, τόσο ώστε το «Καθολικό» της (= ο κύριος ναός της) να γνωρίζει μια πρώτη ανακαίνιση το έτος «7160» από κτίσεως κόσμου (= 1651/1652 μ.Χ.) και να αγιογραφείται στη διάρκεια του επομένου έτους «ΖΡΕΑ' (=7161) ινδικτιώνος Θ' », όπως επιγραφικά τεκμηριώνονται^{73α}, (βλ. §34).

§34β. Παραδείγματα δε χρηματοδότησης γεφυροποιίας από γειτονικές μονές στον ηπειρωτικό χώρο δεν είναι σπάνια. Περιοριζόμενοι σε μια πρόχειρη έρευνα σχετικών περιπτώσεων μόνο από τους χρήσιμους καταλόγους στα βιβλία του Σπ. Μαντά παραθέτουμε τα ακόλουθα:

— 1746. Τετράτοξη γέφυρα Παπαστάθη επί Αράχθου: Αγάπιος, ηγούμενος μονής Βίλζης^{73β}.

γιαννίτες, καθώς και ο ηγουμενούν τότε της Μονής Ζέρμας ιερομόναχος Παρθένιος «εκ κόμης Πυρσόγιαννης», όπως μαρτυράει ρητά γι' αυτόν η επιγραφή. Οι διασαφήσεις αυτές αναφέρονται σε γράμμα προς τον Αναστάσιο Ευθυμίου (στα Γιάννενα) της 14 Απριλίου 1989 από τον Βασίλη Παπαγεωργίου. Βλ. οπωσδήποτε παρακάτω σημ. 73α, ιδίως Τριανταφυλλόπουλον.

Έτσι αποδεικνύεται η παρουσία σημεινόντων κατοίκων Πυρσόγιαννης και Βούρμπιανης (της τελευταίας και τεχνιτών) στη Μονή Ζέρμας, προφανώς και η επιρροή τους σ' αυτήν, στην περιοχή και στα έργα της.

73. Έργα Βουρμπιανιτών και Πυρσογιαννιτών τεχνιτών ανάγονται στον 18ον αιώνα (βλ. «Αρμολόγ», τχ. 2, Δεκ. 1976, σσ. 28-29). Λέγεται εκεί αλλά χωρίς τεκμηρίωση ότι Πυρσογιαννίτες χτίσανε την παλιά εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του χωριού τους στα 1712, και ο πατριώτης τους Γιαννούλης Τσεράνης γεφύρι στη Ντερόπολη του Αργυροκάστρου στα 1740 («με επιφύλαξη η χρονολογία» τονίζουν). Επιγραφικά τεκμηριωμένη στα 1760 είναι η οικοδόμηση από Βουρμπιανίτες της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Περιβόλι Πίνδου (βλ. Ευθυμίου, Βούρμπιανη, τ. Α', τχ. Α (1987) σ. 32, όπου και αναφορές ονομάτων των πρώτων λαϊκών αρχιτεκτόνων και πρωτομαϊστών της Βούρμπιανης).

§34α, σημ. 73α. Τριανταφυλλόπουλος στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* 29 (1973-1974), Χρονικά, Β2, σ. 621-622. Πρόκειται βέβαια για την ίδια επιγραφή της §34.

Τάτσης, Μοναστήρια Κονίτσης (1994), σ. 39.

Δυστυχώς το αξιόλογο βιβλίο Γκατζουγιάννη, Ζέρμα (1982), σσ. 21-23 είναι πλήρως παρανοήσεων, (επίσης και η ωραία επιγραφή του 1800/1801-1802 στη σελ. 22 είναι τυπωμένη ανάποδα κατά την έννοια αριστερά/δεξιά).

73β. Μαντάς, Ηπειρωτικά Γεφύρια (1984), σ. 63, αριθ. 38.

— 1760. Γέφυρα στην ίδια περιοχή, θ. Αρμπορέσι: Καλλίνικος, ηγούμενος μονής Κιμίνης^{73γ}.

— 1798. Γεφύρι της Γκρίγκας: ο ηγούμενος μονής Καμυτσάνης του Τσαμαντά^{73δ}.

— 1814. Γεφύρι Καλόγερου στο Βίκο: Σεραφεΐμ, ηγούμενος μονής Προφήτη Ηλίου Βίτσας^{73ε}.

— 1873. Γέφυρα χωριού Μεσοβούνι δυτικού Ζαγοριού: Μονή Σπηλιώτισσας Αρίστης^{73ςτ}.

— Πρὸ του 1867. Γέφυρα στο Λούρο, ανάμεσα στα χωριά Καρβασαράς, Κάμπος, Χαλκιάδες και Ελευθεροχώρι. Διονύσιος (απὸ Ελευθεροχώρι), ηγούμενος μονής Προφήτη Ηλίου (αποπερατώθηκε το 1867 ἀπὸ τον Ιερόθεο Μπάϊκα ἀπὸ Ἄρτα)^{73ς}.

— Αναφέρεται και η Μονή Μακραλέξης χωρὶς ἄλλη λεπτομέρεια^{73η}. Επίσης θα μπορούσε ἀκόμα να προστεθεὶ μία σειρά ιερωμένων: Ο Πατριάρχης Ιωάσαφ, γέφυρα στον Ἄραχθο, 1568 (βλ. §45). Ο Μητροπολίτης Βησσαρίων Λαρίσης τρεὶς γέφυρες· 1514-1520 «Παλιοκαμάρα» στην Αργιθέα^{73θ}, 1515 γέφυρα Κοράκου^{73ι} και 1519 γέφυρα Πόρτας στην Πόρτα-Παναγιά^{73ια}. Ο Αρχιμανδρίτης Παρθένιος (Δημήτριος Μπατουμάνος) ἀπὸ Μουκοβίνα Λάκκας Σουλίου, γέφυρα ἀνάμεσα στα χωριά Ρωμανοῦ και Στροῦνι, β' μισὸ 19ου αἰώνα^{73ιβ}. Ο Ιερεὺς Νικόλαος Χατζηγιάννου, 1812, γέφυρα κοντὰ στον Καλωτά, Κεντρικὸ Ζαγόρι^{73ιγ} και ο παπα-Κωνσταντῖνος, γέφυρα στη Μανασσή, Ζαγόρι^{73ιδ}.

* *

§35. Μια ἄλλη γέφυρα που ενδιαφέρει την ἐρευνά μας εἶναι της Μπαλντούμας στον Ἄραχθο, σ' ἓναν ἀπὸ τους δρόμους ἀπὸ τα Γιάννενα για το Μέτσοβο. Σχετικὰ μ' αὐτή και τη συμμετοχή του Ζιῶγα Φρόντζου στην κατασκευή της ἀντλούμε πληροφορίες ἀπὸ την ελληνοτουρκικὴ εφημερίδα «Γιάνγια-Ιωάννινα» των Ιωαννίνων. Στο φύλλο-της της 19ης Ἀπριλίου 1881 γράφει: «Ἐκτεθείσης εἰς μειοδοτικὸν διαγωνισμὸν τῆς κατασκευῆς τῆς γεφύρας ΠΑΛΔΟΥΜΑΣ παρουσιάστηκαν με την ἐγγύησιν του τραπεζί-

73γ. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73β), σ. 63, ἀρ. 39.

73δ. Ο ἴδιος, Γεφύρι και Ηπειρώτης, (1987), σ. 82 στ. β' §§3-4.

73ε. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73β), σ. 65, ἀρ. 86.

73ς. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73β), σ. 67, ἀρ. 133.

73ς. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73β), σ. 62, ἀρ. 24.

73η. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73δ), σ. 17/18.

73θ. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73β), σ. 62, ἀρ. 12.

73ι. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73β), σ. 62, ἀρ. 15.

73ια. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73β), σ. 63, ἀρ. 45.

73ιβ. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73δ), σ. 208, ἀρ. 206.

73ιγ. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73β), σ. 66, ἀρ. 118.

73ιδ. Ο ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 73δ), σ. 209, ἀρ. 213.

του κ. Ι. ΛΟΥΛΗ ὁ κάλφας Γεώργιος Φουρούτζης ἐκ Πυρσόγιαννης καὶ Εὐάγγελος ἐκ Μολίστης, εἰς οὓς θέλει γίνῃ ἢ παραχώρησις»⁷⁴.

§36. Με βάση την παραπάνω πληροφορία ὁ Γιάννης Περώνης καὶ ὁ Αργύρης Πετρονώτης προσπαθήσαμε νὰ ἐντοπίσουμε τὸ γεφύρι αὐτὸ πάνω στὸν Ἄραχθο στὸν παλαιὸ δρόμο Ἰωαννίνων-Μετσόβου⁷⁵. Ρωτώντας στὸ τωρινὸ «Χάνι τῆς Μπαλντούμας», δίπλα στὴ σημερινή γέφυρα τῆς ἀντίστοιχης ἐθνικῆς οδοῦ, μας κατευθύνανε ἀόριστα πρὸς τὰ νότια. Πραγματικὰ τρία περίπου χιλιόμετρα ἀπὸ κει χαμηλότερα, δηλαδή στα κατάντη τοῦ ποταμοῦ, ἀνιχνεύτηκε ἐνδιαφέρον μνημεῖο: πρόκειται γιὰ λείψανα ἐρειπωμένης γέφυρας στα δεξιὰ τῆς ὄχθης τοῦ Ἄραχθου ἐκ τὸς τῆς σημερινῆς κοίτης τοῦ μέσα σὲ καλλιεργούμενα χωράφια (εἰκ. 12). Κατάλοιπα ὡστόσο υπάρχουν καὶ στὴν ἀριστερή ὄχθη, ὅπου διακρίνεται ἀκρόβαθρο καὶ καμάρες ἰδίας τεχνικῆς (εἰκ. 18). Ἡ ἐρειπωμένη γέφυρα στα δεξιὰ μαζί με τὸ συνανήκον σ' αὐτὴ μικρὸ τμήμα τοῦ ἐν ἐπιχώσει χτισμένου παλαιοῦ δρόμου μετρήθηκε σὲ μῆκος περίπου 40 μ. (εἰκ. 13), ἡ δὲ συνέχεια τῆς πέρα ἀπὸ τὸ ποτάμι φαίνεται νὰ βρίσκεται σὲ ἄλλη τόση, ἀν ὄχι μεγαλύτερη ἀπόσταση. Οἱ δύο μαστόροι, μαστρο-Γιάννης καὶ Πετρονώτης, συμφωνήσανε, ὅτι ἐκεῖ, στὴν κοίτη ἀνάμεσα πρέπει νὰ βρισκόταν ἀρχικὰ ἓνα ἀκόμα βᾶθρο τῆς γέφυρας, ποῦ παρασύρθηκε κάποτε ἀπὸ τὰ ορμητικὰ νερά...

§39. Τὸ γεφύρι ἐδῶ δεξιὰ τοῦ ποταμοῦ εἶναι ἐπιχωμάτωμένο ἀπὸ τὶς κατεβασιές του, (ποῦ παράλληλα ἀλλάζε ἢ ἀλλάξε κοίτη πρὸς τὰ ἀριστερότερα), ἀλλὰ καὶ μπαζωμένο σὲ πρόσφατα μᾶλλον χρόνια, ἴσως γιὰ τὴ δημιουργία χωραφιών. Τώρα ἀφήνει νὰ φανεῖ: α) ἓνα μεγάλο τόξο (βλ. εἰκ. 12, 13, 14) σημερινοῦ (δηλαδή ἐμφανιζομένου) ἀνοιγματος περίπου 14.00 μ. —ἀσφαλῶς μεγαλύτερου κάτω χαμηλά στὶς ἐπιχωματωμένες τώρα γένεσις του, ἴσως τῆς τάξεως τῶν 16 μ., ἀν συμπληρώνεται πλήρως ημικύκλιο, δεδομένου ὅτι ἡ γεωμετρικὴ μορφή του ἀνήκει σὲ τμήμα κύκλου— με φαινομενικὸ σῆμερα ὕψος 3,90 μ. β) ἓνα πολὺ μικρότερο τόξο (εἰκ. 13, 14) καὶ σὲ ὕψος καὶ σὲ ἀνοιγμα (περίπου τὸ μισό), πολὺ περισσότερο προσχωμένο (ὡστε νὰ ἔχει ἀποκλειστεί), με μορφή κυκλικοῦ τμήματος. γ) ἓνα προφανῶς κάποτε ἀνακουφιστικὸ τόξο ἀπὸ τὴν πλημμύρα τοῦ ποταμοῦ (εἰκ. 12, 13, 14, 16), πλάτους 1,75 μ., φαινομενικὸ σῆμερα ὕψους 2,70 μ., τόξο χαρακτηριστικὰ οξυκόρυφο ἰσλαμικὸ με τέσσερα κέντρα καὶ τέλος δ) ἓνα πολὺ μικρότερο, ἀνακουφιστικὸ κι αὐτὸ (εἰκ. 12, 13, 14, 16), τοποθετημένο ψηλότερα ἀνάμεσα στὸ προηγούμενο καὶ στὸ μεγάλο τόξο, πλάτους 1,00 μ., ὕψους 1,15, ἀλλὰ με ἀσυνήθιστη τεταρτοκυκλικὴ διάταξη.

§40. Τὰ δύο μεγαλύτερα τόξα, ὅπως εἰπῶθηκε, σχεδιαστικὰ ἀνήκουν σὲ

§35, 74. Ἡ εἶδηση ἀνιχνεύτηκε ἀπὸ τὸν μελετητὴ Ἀναστ. Εὐθυμίου.

§36, 75. Τετάρτη, 10 Μαΐου 1995, με καλὲς καιρικὲς συνθήκες.

τμήμα κύκλου, άγνωστο αν ήταν ημικυκλικά, λύση πιθανότερη. Όλα τα τόξα κατασκευάστηκαν με διπλή σειρά θολιτών (βλ. εικόνες). Η κάτω και κύρια σειρά του μεγάλου τόξου έχει την επιβλητική διάσταση μετώπου 0,65 μ., η δε πάνω που προεξέχει της κάτω 6-10 εκ., παρουσιάζει μέτωπο 0,50 μ. και διαμπερή διάστρωση (εικ. 17). Όλοι οι θολίτες, καλολαξευμένοι ελαφρά σφηνωτοί κατά τον τέλει κανόνα (ώστε οι άρμοι τους να συντρέχουν όλοι στο κέντρο του τόξου), ίδιου σχεδόν πλάτους 20-30 εκ. χρωματικά εναλλάσσονται σταθερά, άσπροι/μαυρωποί (βλ. εικ. 12). Το χρησιμοποιημένο κονίαμα είναι λίαν ισχυρό⁷⁶.

§41. Το πλάτος της κάτω καμάρας είναι περίπου 3½ μ. Λόγω όμως της προεξοχής της πάνω (δεύτερης) σειράς θολιτών (βλ. προηγούμενη § 40) το συνολικό πλάτος της γέφυρας είναι περίπου 3,60-3,70 μ. Ο διερχόμενος πάνω της δρόμος εμφανίζεται να είναι οριζωντιωμένος. Ωστόσο καλύτερη παρατήρηση της λιθοδομής των παρειών του εμφανίζει μια διαφοροποίηση των πάνω στρώσεων από τις χαμηλότερες (εικ. 12, 14). Δηλαδή έχουμε την εντύπωση, με κάθε επιφύλαξη, ότι αρχικά το κατάστρωμα της οδού παρακολούθωσε ως ένα βαθμό τα εξωράχια των τόξων και διαμορφωνόταν κυματιστό. Πρέπει να δεχτούμε ότι ο δρόμος λειτουργούσε ως αμαξιτός, μάλιστα διπλής κατευθύνσεως, αφού το πλάτος του επαρκεί να διασταυρωθούν με προσοχή δύο κανονικές άμαξες. (Η *Εγνατία* «έπιανε» 3,20 μ.).

§42. Υπογραμμίζεται μια σημαντική λεπτομέρεια: το τεταρτοκυκλικό ανακουφιστικό τόξο είναι ουσιαστικά άγνωστο στα γνωστά ελληνικά γεφύρια και εξαιρετικά σπάνιο στην λίθινη παραδοσιακή γεφυροποιία της ευρύτερης περιοχής μας. Συγκεκριμένα σε συστηματική δημοσίευση των παλιών πέτρινων γεφυριών μέσα στα διοικητικά όρια της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας⁷⁷, όπως και της Κροατίας⁷⁸, δεν συναντάει ούτε ένα ανάμεσα στα πολυάριθμα παραδείγματα. Από μελέτη των γεφυριών της Αλβανίας προκύπτει μια μόνο σχετική περίπτωση: συναντιέται στη δωδεκάτοξη «γέφυρα του [Αχμέτ] Κουρτ-Πασσιά»⁷⁹ κοντά στο Ελμπασάν πάνω στον ποταμό

§40, 76. Μια εμπεριστατωμένη μελέτη θα απαιτούσε χημική ανάλυση της σύστασης του κονιάματος. Έτσι θα μπορούσαμε να πιστοποιήσουμε σε κάποιες περιπτώσεις αν ισχύει το αναφερόμενο για την ανάμ(ε)ξη ασπραδιού αυγών στο κονίαμα, όπως για παράδειγμα ακούμε από τον ηπειρωτικό «μεσελέ» (κατά παράδοση διήγηση) για το «γεφύρι της Γκρίκας» στη Θεσπρωτία ανάμεσα στα τρία χωριά, στον Τσαμαντά, την Πόβλα και την Λιδίτζδα, έργο του 1798: Βλ. Μαντάς, Το Γεφύρι και ο Ηπειρώτης (1987), σσ. 80-86, ιδίως σ. 84 στ. β' πάνω.

§42, σημ. 77. Katanić / Gojković, Vieux ponts de pierre en Serbie, Macédoine et Monténégro (1961).

§42 σημ. 78. Οι ίδιοι, Vieux ponts de pierre en Croatie. (1972).

79. Τον καλύτερον αυτόν πασά, «άγιον» αποκαλούσαν οι χριστιανοί της επαρχίας Μπερραίου, βλ. Λαμπριδής, Αγαθοεργήματα, Β' (1880), σ. 227 σημ. 1.

Σκούμπη ή Γενούσο έργο του 1778⁸⁰. Σε δύο από τα έντεκα βάθρα, απεικονιζόμενα σε εικόνα του Σπ. Μαντά, εμφανίζονται ως συμπληρωματικά (των κυρίων ημικυκλικών) ανακουφιστικά τόξα, ένα ζεύγος τεταρτοκυκλικών και ένα μονό ίδιας μορφής⁸¹.

§42α. Παραπλανητικά προσφέρεται ένα δήθεν όμοιο παράδειγμα, που συναντάει ο μελετητής στο (τόρα) μονότοξο «γεφύρι της Μαυρομπέτρας» (Μαύρης Πέτρας)⁸² στην Πουρνιά, πριν Σταρίτσανη, χωριό της Κόνιτσας (εικ. 19): εμφανίζεται μόνο στο δεξιό μέρος ένα τεταρτοκυκλικό «ανακουφιστικό» τοξύλλιο κατ' επαφήν προς το μεταγενέστερο πυργωτό βάθρο. Το γεφύρι «κτίστηκε μάλλον γύρω στα 1814 με 1817» σύμφωνα με τον Χριστόδουλο Ιω. Χρηστίδη (1921-1989)⁸³, του οποίου συνδυάζοντας το κείμενο με σχεδίασμα της ζωγράφου Κατερίνας Βαλαχή⁸⁴ προκύπτει ότι αρχικά το γεφύρι ήταν δίτοξο με δύο άνισες καμάρες και δύο ανακουφιστικά ημικυκλικά τοξύλλια εκατέρωθεν της μεγάλης, ψηλά πάνω από τα βάθρα της (εικ. 20). Στα 1956 γίναν από την Τ.Υ.Δ.Κ. (Τεχνική Υπηρεσία Δήμων και Κοινοτήτων) του νομού Ιωαννίνων εργασίες διαπλάτυνσης και ενίσχυσης των βάθρων της γέφυρας⁸⁵. Η μικρότερη καμάρα που βρισκόταν στο αριστερό (ως προς την ροή του ποταμιού) μέρος του γεφυριού (δηλαδή δυτικά, προς το χωριό Πουρνιά) εντοιχίστηκε και εξαφανίστηκε τότε, μαζί με το γειτονικό της ανακουφιστικό τόξο, μέσα στη μάζα της λιθοδομής της πυργωτής ενίσχυσης. Η μεγάλη καμάρα είναι αυτή που βλέπουμε σήμερα. Παράλληλα δε τότε εντοιχίστηκε το μισό ανακουφιστικό τόξο στα δεξιά από το αντίστοιχο νεοκατασκευασμένο βάθρο: έτσι απόμεινε το μισό ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο υπό μορφή τεταρτοκυκλικού τοξυλλίου.

§43. Επιστρέφουμε τώρα στα εντυπωσιακά λείψανα της γέφυρας 3 χλμ. νότια της «Μπαλντούμας» στον Άραχθο. Οι τεχνικές λεπτομέρειες και οι σπάνιες ιδιαιτερότητές της, όπως τώρα τις κατανοήσαμε, καθώς και η προχωρημένη ερείπωση και ίδιας η επίχωσή της (με την παράλληλη αλλαγή της κοίτης του ποταμού) δημιουργούν σταθερές αμφιβολίες αν πρόκειται για το έργο του Ζιώγα Φρόντζου, οδηγούν δε στο πιθανότερο συμπέρασμα ότι είναι παλαιότερη εκείνου κατασκευή. Είναι ένα πρόβλημα που απαιτεί διε-

80. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σ. 44. Σημειώνω πάντως ότι ο Λαμπριδής (βλ. σημ. 79), σσ. 227-228 δεν αναφέρει αυτήν την γέφυραν μεταξύ τεσσάρων άλλων.

81. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 80), σσ. 124-125 εικ. 82.

§42α, 82. Χ. Χρηστίδης, *Πουρνιά* (1991), σ. 15, βλ. και εικόνα σ. 11. «Μαυρομπέτρα»: σ. 9. Και «Μεγάλη Γέφυρα» σ. 14, σ. 171 (χφ.).- (Υπόδειξη του γεφυριού από τον Γ. Περώνη, 10.5.1995).

83. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 82), σ. 15 §1.

84. Το σχεδίασμα εμφανίζεται στο εξώφυλλο του βιβλίου Χ. Χρηστίδη (βλ. σημ. 82). Η Κ. Βαλαχή το σχεδίασε βάσει παλαιάς φωτογραφίας που της δόθηκε από τον Σύλλογο Πουρνιωτών, όπως μας είπε από τηλεφώνου την Πέμπτη 8 Φεβρ. 1996.

85. Χ. Χρηστίδης, ό.π. (: σημ. 82), σ. 15 §1.

ρεύνηση: πρόβλημα που γίνεται περισσότερο ενδιαφέρον εξ αιτίας της ύπαρξης και αναφοράς άλλων γειτονικών ομόλογων κατασκευών.

§44. Πρώτα-πρώτα δίπλα στο ακρόβαθρο της αντίπεραν (αριστερής) όχθης ανιχνεύτηκε ομόλογο βάθρο και άλλης κομμένης γέφυρας κατασκευασμένης παράλληλα με τα υπάρχοντα λείψανα και μόλις σε απόσταση απ' αυτά περίπου 10 μέτρα προς τα ανάντη (εικ. 18). Κρίνοντας από το ότι αυτό το δεύτερο αριστερό βάθρο βρίσκεται οπωσδήποτε εν υποχωρήσει, πιο πίσω, πιο αριστερά (επιλογή θέσης που ερμηνεύουμε από αντίστοιχη προς τα εκεί μετατόπιση του ποταμού), το θεωρούμε —με επιφύλαξη— χρονολογικά νεώτερο.

§45. Στην ευρύτερη εδώ περιοχή εξ άλλου πρέπει να υπήρχε στον Άραχθο κάτω από το χωριό Γότιστα η «Γέφυρα του Πατριάρχη» σύμφωνα με τον Ιωάννη Λαμπρίδη (1835-1891)⁸⁶: ήταν έργο του 1568, χρηματοδοτημένο από τον Πατριάρχη Ιωάσαφ [Β', 1555-1565] προερχόμενο από το κοινικό χωριό Κράφι⁸⁷. Συμπληρώνει δε ο Ιω. Λαμπρίδης χαρακτηριστικά ότι τότε η γέφυρα είχε μετατραπεί «εις ερείπια προ πολλού». Για τον χρόνο και λόγο καταστροφής της υπάρχει η ενδιαφέρουσα αναφορά του ποιητή Κώστα Δ. Κρυστάλλη (1868-1894), ο οποίος πρέπει τελικά να περιηγήθηκε τα μέρη αυτά του τόπου του στα 1886-1888, και ο οποίος γράφει «...καί τήν γέφυραν τοῦ Ἀράχθου ἔκτισεν [ὁ Ἰωάσαφ] κάτωθεν τοῦ χωρίου [Κράφι] τῷ 1568, ἦν οἱ Γοτισταῖοι κατέρριψαν κατὰ τὴν ΙΗ' ἑκατονταετηρίδα [κάποτε μεταξύ 1700-1800], χύνοντες ἐν ἄκρα ἔχεμυθία (!) ἐν καιρῷ νυκτὸς ὄξος ἐπ' αὐτῆς, ἵνα ἀποκόψωσιν οὕτω τὴν εἰς τὰ χωρία ταῦτα τῆς Πίνδου διάβασιν τῶν ἀτάκτων καταστρεπτικῶν ἄλβανικῶν σιφῶν, ὑπὸ τῶν ὁποίων δεινῶς ἔπασχον. Σήμερον ἴχνη τινὰ μόνον τῶν εἰρειπίων τῆς γεφύρας σώζονται ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ [Ἄρα-

§45. 86. Λαμπρίδης, *Αγαθοεργήματα*, Β' (1880), σ. 72.

87. Πρόκειται για τον Οικομενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάσαφ Β' τον Μεγαλοπρεπή, που πατριάρχησε αυτό το διάστημα 1555-1565: *Βασίλειος Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*. Έκδ. Β'. Αθήνα: εκδ. οίκος «Αστήρ» Παπαδημητρίου, 1959, σ. 798 (Ευχαριστώ τον πανοσιολογιάτατο πατέρα Ναυκράτιον Τσουλκανάκη, Θεσσαλονίκη, 9.2.1996, για την παραπομπή).

— Γριτσόπουλος, *Θρησκ. και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, 7 (1965), στ. 78-79.

— Εντυπωσιάζει η φωτισμένη προσωπικότητα του Ιωάσαφ, που, αν και προερχόταν από ένα απόμερο χωριουδάκι, υπήρξε ο ουσιαστικός ιδρυτής (1556) της Πατριαρχικής Σχολής στην Πόλη: Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία...* (επί) Οθωμανικής κυριαρχίας (1991), σ. 48, βλ. και 34, 62, 63, 306.

88. Κρυστάλλης, *Άπαντα*, Οι Βλάχοι της Πίνδου (επιμέλεια Μιχ. Περάνθη) (1952), σ. 412 (όπου αναφέρεται ότι ο Ιωάσαφ έκτισεν και την εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο χωριό του Κράφι και ναόν της Αρδομίστας πλησίον Ιωαννίνων).

Ο Μαντάς, *Γεφύρι και Ηπειρώτης* (1987), σ. 18 και σ. 19 σημ. 8 παραθέτει εν πολλοίς το ίδιο χωριόν παραπέμποντας στην έκδοση Απάντων Κ. Κρυστάλλη (: Οι Βλάχοι της Πίνδου), επιμέλεια Πολυβίου Βοβολίνη, χ.τ., χ.εκδ., χ.χ., σελ. 518.

χθου] και τὸ ὄνομα Γεφύρι τοῦ Πατριάρχου. Οἱ δὲ Κραψίται και Γοτισταῖοι [ἐκτοτε] διέρχονται τὸν ποταμὸν ἐν καιρῷ χειμῶνος κυρίως... διὰ μικρῆς σχεδίας δεδεμένης ἀπὸ τῶν δύο ὀχθῶν διὰ κεραίας, πληρώνοντες γλίσχρα τινὰ πορθμεῖα...»⁸⁸.

§46. Ο Ἰω. Λαμπριδῆς ἐπίσης αναφέρει και ἄλλη γέφυρα «μεταξὺ τοῦ τμήματος τούτου και τοῦ Ζαγορίου ἐπωνυμουμένη τῆς Βαλδούμης ἡ τῆς Κυρᾶς, ἦν ἡ μήτηρ τοῦ Καλιό-πασᾶ (1762) ἔκτισεν»⁸⁹.

Ἡ αναφορά αὐτῆ μας προκαλεῖ σήμερα κάποια σύγχυση, καθὼς «γέφυρα τῆς Μπαλντούμας» ονομάζουμε τώρα αὐτῆ τῆς νυν ἐθνικῆς οδοῦ Ἰωαννίνων-Μετσόβου. Ἐνῶ τὴν ονομασία «το γεφύρι τῆς Κυρᾶς» συναντάμε ανεξάρτητα σε κείμενο πολὺ παλαιότερο τοῦ Ἰω. Λαμπριδῆ. Πρόκειται για τὴ μαρτυρία τοῦ ἀξιόπιστου Γουίλιαμ Μάρτιν Ληκ (William Martin Leake, 1770-1860)⁹⁰. Ἀπὸ τα ταξειδιωτικά του κείμενα γι' αὐτὴν τὴν περιοχὴ προκύπτει ὅτι πέρασε τουλάχιστον τρεῖς φορές τὴν παραπάνω γέφυρα: 31 Αὐγούστου 1805⁹¹, 13 Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους⁹² και 19 Νοεμβρίου 1809⁹³. Διεξοδικότερα κάπως μιλάει τὴν πρώτη φορά: Στον Ἄραχθο (τὸν ὁποῖον ονομάζει ποτάμι τῆς Ἄρτας, ὅπως προφανῶς τὸν ἀκούσε να τὸν λένε) συμβάλλουν δύο παραπόταμοι, αὐτὸς τοῦ Ζαγορίου και ὁ ἄλλος τοῦ Μετσόβου, στη θέση «Διπόταμο» (Dhipótamo). Ὁ δρόμος που ἔρχεται ἀπὸ τα Γιάννενα διασταυρῶνεται με τὸν Ζαγορίτικο, τὸν μεγαλύτερο ἀπὸ τους δύο, περνώντας πάνω ἀπὸ μια γέφυρα με τρία τόξα (A bridge of three arches) που καταγράφει ἀγγλικά «the Lady's Bridge» ὅπως ἐρμηνεύει τὴν ἐλληνικὴ ονομασία που ἀκούσε τότε (31 Αὐγ. 1805) και ἀπόδωσε ἐλληνιστὶ σε υποσημείωση «Τὸ γεφύρι τῆς Κυρᾶς». (Στο τρίτο πέρασμα τοῦ θα τὴν εκφράσει ἀγγλοελληνικά «the bridge τῆς Κυρᾶς»). Σημειώνεται ὅτι στο τρίτο τοῦ αὐτοῦ ταξείδι χαρακτηρίζει τὴν κατάσταση αὐτοῦ τοῦ δρόμου «κυρίας οδοῦ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη» (high road to Constantinople) και συνηθέστερης πρόσβασης ἀπὸ τὴν Ἠπειρο πρὸς τὴ

§46, σημ. 89. Λαμπριδῆς, ὀ.π. (: σημ. 86), σ. 72: ἡ ἀραίωση δική μας. Ἀπ' αὐτὸν ἀντλεῖ και ὁ Μαντάς, Ἠπειρωτικά Γεφύρια (1984), σ. 63 ἀρ. 41.

90. Ἀγγλος ταξειδιώτης, ἀξιωματικὸς τοῦ πυροβολικοῦ και μηχανικοῦ (λοχαγὸς ἀκόμα στα 1809), διπλωματικὸς υπάλληλος τῆς Μεγάλῆς Βρετανίας κοντὰ στον Ἀλή Πασά Τεπελενλή (περ. 1750-1822), πολυγραφώτατος ἀξιόπιστος συγγραφέας. Βιογράφος τοῦ ο M a r s - d e n , A brief memoir of ... William Martin Leake (1864): Βλ. πλήρη τίτλο στη βιβλιογραφία. Σημειώνεται ὅτι τὸ ὄνομα «Martin» εἶναι τὸ παλαιότερο οἰκογενειακὸ ἐπώνυμο τοῦ Ληκ. Βλ. και Σαββίδης, «Ὁ Μιλόρδος-Ποιητὴς και ὁ Συνταγματάρχης-Τοπογράφος (George Gordon Lord Byron & William Martin Leake)» στο συλλογικὸ ἔργο «Περιογήσεις στον Ἑλληνικὸ χῶρο». 1968, σσ. 89-111.

91. Leake, Travels in Northern Greece, τόμος I (1835), σσ. 291-292.

92. Ὁ ἴδιος, ὀ.π. (: σημ. 91), I, σ. 410.

93. Ὁ ἴδιος, ὀ.π. (: σημ. 91), τόμος IV (1835), σ. 258.

Θεσσαλία, ως ευρισκόμενη στην πιο παραμελημένη κατάσταση» (in the most neglected condition)⁹⁴.

§47. Παρ' ότι μια πρώτη μας επιτόπια έρευνα (10 Μάη 1995) απότυχε να βρει στοιχεία, (έρευνα που λόγω του επείγοντος της παρούσας δημοσίευσης δεν μπορούσε άμεσα να συνεχιστεί), υποθέτουμε —με επιφύλαξη πάντοτε— ότι τα λείψανα της γέφυρας 3 χλμ. νότια της «Μπαλντούμας» πρέπει ν' αποδοθούν στο «γεφύρι τῆς Κυρᾶς» του Ληκ και Λαμπριίδη. Συνηγορεί και τούτο: Δέκα χρόνια μετά το τελευταίο (του 1809) πέρασμα του Ληκ από 'δω, πρέπει να έκανε το ίδιο ταξίδι από τα Γιάννενα προς το Μέτσοβο, μέσω του ίδιου κύριου δρόμου, πάνω από την ίδια γέφυρα στις 27 Μαρτίου 1819 ο Γάλλος ζωγράφος Λουδοβίκος Ντυπρέ (Louis Dupré, 1789-1837), (όταν ταξίδευε από την Ήπειρο προς τη Θεσσαλία, στην Κωνσταντινούπολη και Αθήνα), διανυκτερεύοντας εκεί σ' ένα διπλανό χάνι, [το πρόγονο χάνι πρόδηλα «της Μπαλντούμας»]· ο ίδιος αναφερόμενος σ' αυτό προσδιορίζει τη θέση του ως προς το γεφύρι, του οποίου επαναλαμβάνει τη γνωστή μας ονομασία: δηλαδή γράφει ακριβώς «Khan, voisin du pont de la Kyra» (= χάνι, γειτονικό του γεφυριού της Κυράς)⁹⁵. Το γεφύρι το σχεδίασε προφανώς την επομένη μέρα (28 Μαρτίου 1819), και όπως επίσης εκεί αναφέρει το χρησιμοποίησε ως συμπληρωματικό στοιχείο βάθους ενός πίνακα του με κύριο θέμα την απεικόνιση Έλληνα προύχοντα στα Γιάννενα του Αλή Πασά Τεπελενλή (απόσπασμα σε εικ. 21)⁹⁶.

§48. Θα μπορούσε κανείς να σχολιάσει ότι πραγματικά το γενικό τοπίο μοιάζει, ο δρόμος που έρχεται από τα Ιωάννενα και κατεβαίνει από τον Δρίσκο στον Άραχθο και περνάει τη γέφυρα. Αυτή εμφανίζεται από τα κατάντη, σχεδιασμένη από σημείο στην αρχή της ανάβασης προς Μέτσοβο. Η γέφυρα παρουσιάζεται σαφώς με τρία κύρια τόξα, ένα τέταρτο μικρότερο (σε ύψος και μισού ανοίγματος) στη δεξιά όχθη εκτός κοίτης, και ανακουφιστικά τόξα και τοξύλλια στα βάθρα. Παρόμοιο δε προς το μικρότερο τόξο ίσως υπήρχε και στην αριστερή όχθη, που καλύπτεται από τη φυλλωσιά. Τα βάθρα σχεδιάζονται υψηλά, τα δύο μεσαία μέσα στην κοίτη, η οποία αμέσως μετά στρέφεται αριστερά. Το κατάστρωμα του δρόμου ανεβοκατεβαίνει ομόλογα με τα εξωράχια των τριών κύριων τόξων. Ο Ντυπρέ θεωρείται αξιόπιστος ζωγράφος από την άποψη απόδοσης των πραγμάτων. Έτσι πρέπει να έχουμε εμπιστοσύνη στο σχέδιο του ως μαρτυρία, συ-

94. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 91), IV, σ. 258.

§47, 95. Dupré, Voyage (1825, 1835), σ. 18-19.

96. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 95), πίνακας X «Un Grec de Janina». Τον πίνακα αυτόν παρουσιάζει και η νέα έκδοση του Σπ. Αρβααντινίου, Ιστορία Αλή Πασά, τόμος II (1979), σ/σ 480-481, ο δε Σπ. Μαντάς χρησιμοποιεί στο εξώφυλλο («κουβερτούρα») του βιβλίου του «Το Γεφύρι και ο Ηπειρώτης» (1987).

νυπολογίζοντας παράλληλα ότι το τελικό σχέδιο, αυτό συγκεκριμένα έγινε με βάση ένα μάλλον γρήγορο επιτόπιο σκαρίφημα.

§49. Συνδυάζοντας όλα τα παραπάνω στοιχεία παρά τη μη απόλυτη σύμπτωση τους μπορούμε να κάνουμε την υπόθεση ότι σχετίζονται με το «γεφύρι της Κυράς» κι αυτή με τα μεγάλα κατάλοιπα γεφύρας εδώ κάτω 3 χλμ. νοτιότερα της Μπαλντούμας. Αυτό υπό τον όρον ότι ο Ληκ αναφέροντας τρίτοξη γέφυρα (βλ. §46), την χαρακτηρίζει έτσι από τα τρία κύρια τόξα (βέβαια η υπόθεση αυτή είναι το αδύνατο στοιχείο στην ταύτιση). Το κατάστρωμα του δρόμου που ανεβοκατεβαίνει, μπορεί να οριζοντιώθηκε μεταγενέστερα (ενδείξεις γι' αυτό δεν λείπουν όπως είδαμε, §41). Η στροφή και μετατόπιση της κοίτης αριστερά είναι αναμφισβήτητη. Όσο για την ονομασία της «γέφυρας της Κυράς» και ως «γέφυρας της Μπαλντούμας» (βλ. §46, σημ. 89) μπορεί να υποστηριχτεί ότι το δεύτερο όνομα το πήρε γιατί δεν υπήρχε και άλλη στην περιοχή μ' αυτό το όνομα. Σε κάθε περίπτωση, είτε ταυτίζονται, είτε όχι τα παραπάνω, πρέπει να θεωρούμε βέβαιο, ότι είναι προγενέστερα του Ζιώγα Φρόντζου.

§50. Ένας παράγοντας ακόμα του προβλήματος του νέου γεφυριού της Μπαλντούμας που ανέλαβε να χτίσει ο Κάλφας Ζιώγας Φρόντζος από κοινού με τον Μολιστηνό πρωτομάστορα Ευάγγελο (βλ. §35 σημ. 74) είναι μια σχετική απεικόνιση. Πρόκειται για μια φωτογραφία της τριετίας 1928-1931 της Έλλης Παπαδημητρίου με θέμα Γεφύρι στον Άραχθο [του δρόμου] προς Μέτσοβο, όπως η ίδια το χαρακτηρίζει⁹⁷ (εικ. 22). Πρόκειται για μεγάλη μονότοξη γέφυρα με ένα πολύ μικρότερο τόξο δίπλα και το δρόμο να ανηφορίζει στη μεγάλη καμάρα και μετά να κατεβαίνει, με κλίση ανόδου και καθόδου μεγάλη. Με διπλή σειρά θολιτών κατασκευάστηκαν και τα δύο τόξα. Γενικά η τεχνική τους είναι η συνηθισμένη του 19ου αιώνα στα έργα γεφυροποιίας που εξετάζουμε. Δηλαδή θα μπορούσε να αποδοθεί στον Ζιώγα Φρόντζο. Αλλά το πρόβλημα παραμένει γιατί δεν γνωρίζουμε αν και που υπάρχει. Η έρευνα θα συνεχιστεί και μετά την δημοσίευσή του ανά χείρας κειμένου...

* *

§51. Το βέβαιο έργο που προσέδωσε τη φήμη στο Ζιώγα Φρόντζο είναι η γέφυρα της Κόνιτσας πάνω στον Αώο, έργο της ωριμότητάς του, τότε 55 περίπου χρόνων (εικ. 23, 23A, 24)⁹⁸.

§50, 97. Παπαδημητρίου, Παλιές φωτογραφίες (1977), σ. 29.

§51, 98. Από τις σημαντικότερες παλαιές φωτογραφίες του Γεφυριού της Κόνιτσας είναι αυτή της Παπαδημητρίου, ό.π. (: σημ. 97), σ. 31 χωρίς ούτε ένα πλατάνι (!) και του Μελετή, βλ. εικ. 23A. Παρόμοια με την τελευταία είναι αυτή στο Σπ. Μαντά, Γεφύρι και Ηπειρώτης (1987), σ. 35 εικ. 16 (χωρίς παραπομπή σε πηγή). Αλλά προσοχή σε μία παραδρομή: στον ίδιο Σπ. Μαντά, Ηπειρωτικά Γεφύρια, σ. 84 η εικ. 35 παρά τον τίτλο της δεν είναι του γεφυριού της Κόνιτσας. Η φωτογραφία αυτή (χαρακτηριστικά ασπρόμαυ-

Στη θέση αυτή του ποταμού δεν είναι γνωστό πότε πρωτοκατασκευάστηκε γέφυρα. Δηλαδή δεν αληθεύει το αναφερόμενο από το Σταύρο Μαθ. Γκατσόπουλον: «Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν παρελθοῦσαν ἑκατονταετηρίδα γέφυρα ἐπὶ τοῦ Ἄφου οἱ κάτοικοι πολλὰ ἔπασχον καὶ πολλοὶ ἐν ὥρᾳ χειμῶνος ἐπνίγοντο. Τότε κατεσκευάσθη τὸ πρῶτον - 1823 παρὰ τὴν θέσιν Τσαρπάλη ξυλίνη γέφυρα διὰ κοινῆς συνδρομῆς τῶν κατοίκων τῆ ἐπιστασίᾳ τοῦ Δημητρίου Λιάμπη»^{98α}. Εκτός από την ενδιαφέρουσα τοπωνυμία «Τσαρπάλη», όλα τα άλλα αντλεί χωρίς να το αναφέρει από τον Ιω. Λαμπρίδη⁹⁹, ο οποίος ωστόσο δεν χαρακτηρίζει την γέφυρα του 1823 ως «πρώτη». Βέβαιο είναι ότι στα 1809 υπήρχε εκεί γέφυρα, άγνωστο κι αυτή πότε κατασκευασμένη. Ιδού η μαρτυρία: «Στις 5 [ἡ ὥρα] καὶ 35 [', τὸ ἀπόγευμα] περνᾶμε τὴ γέφυρα τῆς Κόνιτσας, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα ὅπου τὸ ποτάμι προβαίνει στὴν πεδιάδα ἀνάμεσα σὲ δύο δασωμένες κρημνώρεις ἀπέραντου ὕψους...» («At 5.35 we cross the bridge of Κόνιτza, just below the opening where the river emerges into the plain between two woody precipices of immense height,...») γράφει ακριβῶς ο αξιόπιστος συγγραφέας Γουίλιαμ Μάρτιν Ληκ (βλ. γι' αυτόν §46 σημ. 90) στις 8 Ιουνίου 1809¹⁰⁰. Εκείνο το πρωινὸ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴ Βήσσιανη καὶ πέρασε ἀπὸ τὰ Τσαραπλανά («Τσαραπλανά» στο κείμενο καὶ «Τζαραπλανά» σε υποσημείωση, τὸ σημερινὸ χωριὸ Βασιλικό)¹⁰¹.

§52. Σημειώνουμε μια πληροφορία τοῦ Ληκ ιδιαίτερου ενδιαφέροντος ἀπὸ τὴν ἀποψη τυχόν επιπτώσεων τῶν καιρικῶν συνθηκῶν στὴ θερινὴ γεφυροποιῖα. Ὅταν τὸ πρωὶ ἐκείνης τῆς ἡμέρας ἔφυγε ἀπὸ τὴ Βήσσιανη ὁ ουρανὸς ἦταν κατακάθαρος· ἀπὸ τὶς 9 ἡ ὥρα ἄρχισαν νὰ μαζεῦνται λίγα σύννεφα στὰ βουνὰ πίσω ἀπὸ τὴν Κόνιτσα, που ὅλο καὶ πύκνωναν, μέχρις ὅτου τελικὰ ξέσπασε ἐκεῖ κατακλυσμαία βροχὴ ἐν μέσω ἀστραπῶν καὶ βροντῶν. Ὅμως οὔτε μίᾳ σταγόνα ἔπεσε στὸ δρόμο του, οὔτε πάνω ἀπὸ

ρη, δίπλα στὶς ἐγχρωμες διζέες του) προέρχεται ἀπὸ τὸν Γ. Μέγα. Τραγοῦδι Γεφυριού Ἄρτας (1971), σ. (194), Πίνακας Β' (1) «Γέφυρα τῆς Κόνιτσας». Καὶ οἱ δύο παρασύρθηκαν. Για νὰ ἀπαντηθεῖ δε καὶ τὸ ἐρώτημα ποιο εἶναι τὸ εἰκονιζόμενο γεφύρι, θὰ ελέγαμε ὅτι πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ Γεφύρι τῆς Τατάρνας ἢ Μαρδάχας στὴν Ευρυτανία, βλ. Μαντάς, ὄ.π. σ. 114 εἰκ. 71. (Ἡ παραπομπὴ λοιπὸν στὶς πηγές μας δὲν εἶναι μόνο γιὰ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση καὶ ἀπόδοση τιμῆς στους πρὶν ἀπὸ ἐμᾶς σχετικὰ συγγράψαντες καὶ ἀσχοληθέντες, ἀλλὰ καὶ ἀπαλλαγὴ μας —ως ἓνα βαθμὸ— ἀπὸ τυχόν ἀβλεψίες ἐκείνων).

§51, 98α. Γκατσόπουλος, «Κόνιτσα» (1963), σ. 7 στ. β' §1: ἡ αἰαίωση δική μας.

99. Λαμπρίδης, ὄ.π. (: σημ. 86), μέρος Α' (1880), σ. 150: Αγαθοεγγήματα στὸ «Τμήμα Κονίτσης» ἀριθ. 1).

100. Leake, Travels in Northern Greece, τόμος IV (= τέταρτος), σ. 107 (τὸ κείμενο), σ. 104 (ἡ ἡμερομηνία), σ. 1 (ἡ χρονολογία).

101. Ὁ ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 100), σ.σ. 103 καὶ 106 (σημ. 1). Τέσσερα χρόνια πρὶν (στὶς 20 Οκτωβρ. 1805) ὁ ἴδιος (βλ. σημ. 100, ἀλλὰ στὸν τόμο I, σελ. 396-397) περιγράφει πὼς πρωτοεἶδε τὴν Κόνιτσα ἀπὸ τὰ υψώματα τῆς Οστανίτσας (Ostanitza, σημ. Αἰθωνοχώρι).

την Κόνιτσα, — παρ' ότι όλα τα βουνά στις γύρω κοιλάδες ήταν πλακωμένα από απειλητικά σύννεφα¹⁰². Τη νύχτα της 8 προς την 9 Ιουνίου ολόκληρη η κοίτη του ποταμού, πλάτους μισού μίλιου (= 800 μ.) κάτω από την πόλη, κατακλείστηκε εντελώς από τα νερά. Οι ξαφνικοί αυτοί κατακλυσμοί, που [εδώ] ονομάζουν «πλημμύρες» (!) ή «πλημμύρια» (ελληνικά στο κείμενό του), είναι στην Κόνιτσα συνηθισμένοι. Με την νεροποντή ετούτη σταμάτησαν οι βροχές, που κάθε μέρα πέφτανε επί ένα μήνα τώρα. Ως το μεσημέρι (της 9 Ιουνίου) τα νερά αποτραβήχτηκαν, έχοντας σκορπίσει κορμούς δέντρων και ψάρια στις όχθες του ποταμού Αώου¹⁰³.

§53. Το υδρωνύμιο «Αώος» —σημειώνεται επ' ευκαιρία— τότε ήταν άγνωστο στον κόσμο. Ο Ληκ γράφει «Viosa» γιατί το άκουσε ελληνικά «Βιώσα», καθώς κατά τόπους και «Βο(β)ούσα» ή «Βουήσσα» (ελληνικά στο βιβλίο του), όταν πρωτοαναφέρει το ποτάμι στις 28 Δεκεμβρίου 1804, περιγράφοντας τη συμβολή σ' αυτό του Δρίνου στα μέρη του Τεπελενιού¹⁰⁴. Υπενθυμίζεται ότι στο χάρτη του βιβλίου Σπ. Π. Αραβαντινού του 1895 (του χαρτογράφου Μ. Χρυσόχου) το ποτάμι καταγράφεται στα μέρη της Κόνιτσας ως «Βοϊούσα» (και στις πηγές του το εκεί χωριό ως «Βωβούσα»)¹⁰⁵. Ωστόσο αμέσως μετά την Κόνιτσα, όπως στη Συκιά και στα Τσαρπλανά, ο κόσμος τότε το έλεγε το ποτάμι «Κονιτζιώτικο» όπως το γράφει ο Ληκ «Konitziótiko». (Ο δε Βοϊδομάτης, πάντοτε «Βοϊδομάτης» και στον Ληκ «Voidhomáti»)¹⁰⁶.

§54. Στις 10 Ιουνίου 1809 στις 5^ω και 5' το απόγευμα ξαναπερνάει ο Ληκ τη γέφυρα της Κόνιτσας κάτω στο ποτάμι¹⁰⁷ φεύγοντας για την Αρτζίστα (Artzista, σημ. Αρίστη)¹⁰⁸ και τα Γιάννενα. Αλλά τι είδους γέφυρα ήταν αυτή, δηλαδή ξύλινη ή πέτρινη, δεν μας λέει. Σε 12-13 περιπτώσεις γεφυρών, που πρόχειρα ανιχνεύτηκαν στον Ληκ, μοναχά στις μισές ξεκαθαρίζει ότι ήταν πέτρινες¹⁰⁹. Στην περίπτωση μόνο της καταστραμμένης στα

§52, 102. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 100), σ. 107.

103. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 100), σ. 114.

§53, 104. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 100), αλλά στον τόμο I, σ. 30 και σημ. 1. Βλ. και τόμο IV, σ. 116 όπου αναφερόμενος στα αρχαία υδρωνύμια: Ἄφος, Αἴας, Ἀῦα, Ἀῦος, (*Αρανα) καταγράφει τις λαϊκές ονομασίες: Vuíssa, Vonússa, Viósa.

105. Σπ. Αραβαντινός, Ιστορία Αλή Πασά (1895), τόμος II, χάρτης στο τέλος.

106. Leake, ό.π. (: σημ. 100), IV, σ. 107.

§54, 107. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 100), IV, σ. 124.

108. ό. σημ. 107, σ. 126.

109. Leake, ό.π. (: σημ. 100), τόμος I. πέτρινες: - σ. 26 (τετράτοξη Δρίνου στο Αργυρόκαστρο, την είδε 27 Δεκ. 1804), - σ. 30 (του Σούμπαση στο Δρίνο, 28 Δεκ. 1804), - σ. 232 (στο ποτάμι Βουβό κοντά στο Καστρέι, 3 Ιουλ. 1805), - σ. 270 (στον Άραχθο, στο δρόμο προς Καλαρύτες, 4 Αυγ. 1805), - σ. 304 (του Πασά, εξάτοξη στον Αλιάκμονα, Vistritza, 4 Σεπτ. 1805), πρόσθεσε του Αώου στο Τεπελένι (-σ. 31: 28 Δεκ. 1804, - σ. 51: 2 Ιαν. 1805), καθώς και αυτή στο Βοϊδομάτη. - Οι άλλες γέφυρες χωρίς προσδιορισμό υλικού δομής: - σ. 273 (σε

1801 γέφυρας του Αώου στο Τεπελένι αναφέρει ότι στη θέση των πεσμένων πέτρινων τόξων χρησιμοποιούσαν προσωρινά μια ξύλινη επικοινωνία¹¹⁰ (wooden communication, όρος που μπορούσε να έχει εφαρμογή στις ξύλινες γέφυρες). Χαρακτηριστικά όταν ο Ληκ την ίδια εκείνη ημέρα (10 Ιούνη) στις 6^ο55' mm περνάει τη γέφυρα του Βοΐδομάτη, αφιερώνει γι' αυτή έστω δυό λόγια: «Η γέφυρα είναι της συνηθισμένης αλβανικής κατασκευής, [δηλαδή] πολύ ψηλή και στενή» («The bridge is of usual Albanian construction, very high and narrow»)¹¹¹, προφανώς λοιπόν πέτρινη τοξωτή.

§54α. Ο προσδιορισμός «αλβανικής κατασκευής» προκαλεί σκεπτικισμό και απαιτεί μια ερμηνεία. Κατ' αρχήν ίσως θα μπορούσε να υποθεθεί ότι εκείνα, ίσως και τα προηγούμενα χρόνια, τη γνώση ή φήμη για την καλή κατασκευή πέτρινων τοξωτών γεφυριών είχαν οι Αρβανίτες πρωτομαστόροι. Δεν υπάρχει πάντως λόγος να θεωρηθεί (εδώ που βρισκόμαστε στα «Μαστοροχώρια» της Κόνιτσας) η αναφορά αυτή του Ληκ ως μεροληπτική γιατί αλλού αντικειμενικά καθορίζει την ελληνική καταγωγή του δημιουργού γεφυριού πάνω στον Αώο ποταμό κάτω από το Τεπελένι (που είχε παρασυρθεί στα 1801), του αρχιμηχανικού και αρχιτέκτονα του Αλή Πασά, του κυρ-Πέτρου¹¹².

Εξ άλλου σημειώνονται δυο παρατηρήσεις: 1) Δεν υπήρχε πληθώρα Αλβανών μαστόρων πέρα από το κύριο πολιτιστικό τρίγωνο της Αλβανίας, Ελμπασάν (Elbasani), Αχρίδα (Ohri), Μοσχόπολη (Voskoporje)^{112α}, όπου οι φημισμένοι μαστόροι Ντεμπρελήδες (έργο τους το αρχοντικό Ναν-

κλάδο Αράχθου, Καλαρυτές, 4 Αυγ. 1805), - σ. 294 (στο Μετσοβίτικο, 1 Σεπτ. 1805), - σ. 302 (στο Βενέτικο Γρεβενών, Σεπτ. 1805), - σ. 322 (στον Αλιάκμονα, bridge of Smighes, κάτω από Βογατσικό, 7 Σεπτ. 1805), - σ. 335 (νέα γέφυρα στο Δεβόλη, περιοχή Κορυτσάς, 9 Σεπτ. 1805).

110. Leake, ό.π. (: σημ. 100), τ. I, σ. 31 §2.

111. Leake, ό.π. (: σημ. 100), IV, σ. 125. Να σημειωθεί ότι και σε άλλη περίπτωση ο Leake (ό.π. τόμος I, σ. 51) γράφει ότι τα γεφύρια των Αλβανών μαστόρων χαρακτηρίζει το πολύ μεγάλο ύψος: «The Albanians... by making the arches of their bridges of an excessive height».

— Για τη γέφυρα Βοΐδομάτη βλ. και Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σσ. 37-38, σσ. 108-109 = εικ. 63, 64, 65.

§54α, 112. Leake, ό.π. (: σημ. 100), I, σ. 31, σ. 51, σ. 223, (σ. 229, σ. 254). - Πετρονώτης, *Αρχιτέκτονες του Αλή* (1994), σσ. 367-372. Στη σ. 371 §9 γράφεται: «Τον Ιανουάριο ... του 1805 το γεφύρι αναφέρεται ότι είχε καταστραφεί...». Το γεφύρι καταστράφηκε το έτος 1801, όπως προκύπτει από το κείμενο Leake, ό.π. I, σ. 31, άρα είχε χτιστεί νωρίτερα: αυτά προς διόρθωση.

112α. Ο Σωτήρης Κίσσης (1948-1994), στο Μπεράτι Αλβανίας, 23 Απρ. 1987, αναφέρθηκε στο χώρο αυτό, υπογραμμίζοντας την ανάπτυξη σ' αυτόν της Αρχιτεκτονικής και Τέχνης στον 18ο αιώνα. Για τον Σ. Κίσση, βλ. «*Θεσσαλονίκη*», *Επιστ. Επετηρίδα Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμου Θεσσαλονίκης, Τόμ. Δ' (1994)*.

τζή, στην Καστοριά, περ. 1750^{112β}), οι Ελμπασανλήδες (με μουσουλμάνους πρωτομαστόρους σε έργα του Αλή Πασά στα 1817^{112γ}, και άλλους με αποτελεσματική παρουσία και στη Στερεά Ελλάδα^{112δ}), καθώς και οι τεχνίτες της Όπαρης^{112ε} (με ξακουστούς αυτούς από το Μπιθικούκι^{112ς} ως και στον

112β. Μουτσόπουλος, Μακεδονία (1982), σ. 429, εικ. 287.

— Ανώνυμος, Rila Monastery, (χ.χ.) σ. 4: Ο Κrustyo Debraliyata στο α' μισό του 19ου αιώνα δουλεύει στο μοναστήρι της Ρίλας, κατά τους Βούλγαρους μελετητές.

— Σε εικόνα 1864 Τέμπλου Αγίου Γεωργίου Σερρών γράφεται «... του ...ισναφιού των Δεπρελήδων μαστόρων (τεκτόνων)»: Αναστάσιος Καραναστάσης, στα «Σεραϊκά Ανάλεκτα» Α' (1992) σ. 164 σημ. 53, παραπέμποντας και στον Γ. Β. Καφταντζή, Ιστορία πόλεως Σερρών (1967) σ. 175 επιγραφή 207.

— Μεγάλη παροικία φημισμένων Ντεμπρελήδων μαστόρων δημιουργήθηκε και στη Θεσσαλονίκη: Σφενδόνης, Ντεμπρελήδες στη Θεσσαλονίκη, ΜΗΣ 57 (1977), σσ. 199-205 από τα ορεινά χωριά της Δίβρας (Ντίμπρας), κυρίως την Σέμπιστα και την Κλένη.

112γ. Αρχείο Αλή Πασά, Φάκελλος Φ3/51, έγγραφα με προσωρινό αριθμό (1136) και (1137) της 9 Σεπτ. 1817, όπου αναφέρονται ο [πρωτο]μάστορας Ιμπραχίμης Ελμπασανλής και ο [πρωτο]μάστορας Φέιζας Ελμπασανλής.

112δ. Είδος μεγάλου υπόστεγου εξώστη/χαγιατιού με τρίροχη στέγη στην Αρτοτίνα Δωρίδας ονομάζεται «αλαμπασάνικη λόντζα». Είναι εξέλιξη της απλούστερης «ριχτής λόντζας», στενότερης, με σκεπή κατ' επέκταση της κυρίας στέγης του σπιτιού: Λουκόπουλος, Αιτωλικαί Οικήσεις (1925) σ. (18)-19, εικ. 2 (= σχέδιο Δ. Πικιώνη) στη σ. 6. - Σκεπτόμαστε ότι πρόκειται για νεωτερισμό [του 19ου προφανώς αιώνα], που εισήγαγαν μαστόροι από το «Αλμπασάνι» = «Ελμπασάνι» (πρβλ. Κοσμά Θεσπρωτού / Αθανασίου Ψαλίδα, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου... Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρ. Ηπειρωτικών Μελετών 1964, σ. 5, και σχόλια στη σ. 95 (για σ. 5) για χρήση αμφοτέρων).

112ε. Πετρονώτης, Αρχιτέκτονες του Αλή Πασά (1994), σ. 368 §4 σημ. 9.

— Αρχείο Αλή Πασά, φάκελλος Φ28/(991)/(5) Μπεράτι 20 Μαρτ. 1818: ο [πρωτομάστορας] Θωδωρής Ταβαντζής Οπαρλής δουλεύει εκεί στα έργα Αλή 9 Νοεμβρ. 1817/8 Μαρτ. 1818.

— Μαρτινιανός, Μοσχόπολις (1957), σ. 209 σημ. 1: Ο Τζα-Γιόκκας από τη Μάργιαννη Όπαρης, επιηγείτο στα 1895 (Απρίλιο) τότε 129 (!) ετών, ότι έφηβος μαζί με τον πατέρα του και συγχωριανούς του εδούλευε 8 χρόνια στο χτίσιμο των σαραγιών του Αλή Πασά, στα Λιθαρίτσια Ιωαννίνων.

— Πρβλ. Θεσπρωτός / Ψαλίδα, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου... (1964), σ. 18.

112ς. Πουλίτσας, Ενθυμήσεις Βορ. Ηπείρου (1928), σ. 61: «Μαστορονικόλας εκ κώμης Μπιθικούκι» στη Βόρειο Ήπειρο, 16ος αιώνας.

Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία (1985) σ. 375: Επιγραφή πρωτομάστορα μονόχωρης εκκλησίας Μεταμορφώσεως χωρίου Στάνου στο υπέρθυρο βορείας εισόδου: «ΑΨΞΔΙ ΜΑΣΤΡΟ ΧΡΙΣΤΟ ΑΠΟ ΒΙΘΙ ΚΟΥΚΙ Ι ΓΕΡΟΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΡΕΤΟΣ ΧΤΙΠΟΡΑΣ Ι 1764».

— Επί Αλή Πασά (ca. 1750-1822) στα Ιωάννινα τέλος 18ου / αρχές 19ου αι. ο αρχιμηχανικός του κυρ-Πέτρος πρέπει να καταγόταν από το Μπιθικούκι: Πετρονώτης, Αρχιτέκτονες του Αλή (1994), σ. 369 §5, (πρβλ. σ. 367, §2).

— Στην περίοδο 1820-1830 συμμετέχει σε έργα ανοικοδόμησης στη Μονή της Ρίλας στη Βουλγαρία ο εξ Υπισχίας καταγόμενος λαϊκός αρχιτέκτων Δαμιανός Πηχιών: Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδο-

Μωριά στα 1691^{112ε}), και της Κολώνιας (που ωστόσο αυτοί βρήκαν κυρίως δουλειά στο Άγιον Όρος κυριαρχώντας στα 1885 εκεί μεταξύ των χριστιανών ομοτέχνων τους^{112η}. 2) Έτσι κι αλλιώς υπήρχε ή δημιουργήθηκε

νικού Αγώνα (1878-1894) ... Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα [1836-1912] (: Ίδρυμα Μελετών του Αίμου, αριθ. 196). Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 355. - (Για τη Μονή Ρίλας, βλ. Margarita K o e n a, Rila Monastery, Bulgaria (: World Heritage). (Sofia:) Sofia Press. 1989, σ. 26 ο πρωτομάστορας Alexi Rilets επιστατούσε στην κατασκευή δυτικής πτέρυγας, στα 1819, - σ. 30-31 ο πρωτομάστορας (αυτοπροσδιοριζόμενος «architecton») Pavel [Ivanovich] χτίζει καθολικό «Γέννηση της Παρθένου» στα 1834-1837): Η «Υπίσχια» είναι ή περιοχή, είτε μάλλον κόμη περιφέρειας Μοσχόπολης ταυτιζόμενη με το χωριουδάκι Συμπίσκα δίπλα στο μαστοροχώρι Μπιθικούκι: η ερμηνεία οφείλεται στον Αναστάσιο Κωνστ. Πηχεών (1929-), Αθήνα, 15 Μαρτ. 1996, που άντλησε από Βορειοηπειρώτες μετανάστες. Ευχαριστούμε αυτόν, όσο και την ερευνήτρια Κούλα Ξηραδάκη για την παραπομπή σ' αυτόν και στο κείμενο Κωνστ. Απ. Βακαλόπουλου.

Ωστόσο η οικογενειακή ή εν γένει η παράδοση δεν είναι πάντοτε ο καλλίτερος οδηγός, καθώς η έρευνα έδειξε ότι η Υπίσχια (ή Υππισχία) ταυτίζεται μεν με την Σίπισκα (ή Σήπισκα), αλλά βρίσκεται μακριά από το Μπιθικούκι, πλησιέστερα στη Μοσχόπολη και προς βορράν της (βλ. χάρτη Giovanni Amadori - Vergilj, La questione rumeliota e la politica italiana; Macedonia, vecchia Serbia, Albania, Epiro. Bitonto: Gatofulo, 1908, χάρτης στο τέλος «Siriska»). Η Υπ(πι)σχία ή Σίπισκα (ή Σίπισκα) είναι γνωστή για την εκεί πρώιμη ύπαρξη ελληνικού σχολείου, ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα (βλ. Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, Εκπαιδευτική ... δραστηριότητα Ελληνισμού. Μακεδονίας (: Εταιρεία Μακεδ. Σπουδών, αρ. 31). Θεσσαλονίκη 1970, σ. 116, σημ. 3, αντλών από *Μ. Παράνικα, Σχεδιάσμα περί τής εν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων... Κωνσταντινούπολις 1867, σ. 70. -Βλ. και Σ. Ι. Βουτυρά, Λεξικόν Ἱστορίας καί Γεωγραφίας, τόμ. 9, Κωνσταντινούπολις 1890, σ. 29 λ. «Υπισχωίτης (Μιχαήλ)». Ευχαριστούμε για υποδείξεις την Ευφροσύνη Παναγιωτίδου, ΙΜΧΑ.

112ζ. Στα 1691 ο πρωτομάστορας Βώτος με 20 μαστόρους έχτισε αντί 7.[000] γροσιών το «Καθολικό» Νέας Μονής Φιλοσόφου στην Αρκαδία: Μο υ τ σ ό π ο υ λ ο ς, Εκκλησίες Γορτυνίας (1956), σ. 73: τη χρονολογία της επιγραφής «Αχ΄Α» μεταγράφει «ΑΧΣΤΑ» και εξισώνει με «1661». Σε μεταγενέστερο διορθωτικό του αποκαθιστά την ορθή μεταγραφή του «ς» (= 90) και διορθώνει σε «1691» τη χρονολογία. Βλ. διορθώσεις και συμπληρώσεις Δημ. Ι. Παλλά στο περιοδ. «Θεολογία», τόμ. ΚΗ' (1957), σσ. 478-486 και τόμ. ΚΘ' (1958), σσ. 151, 152-164, καθώς και Γεωργ. Α. Σωτηρίου, στο ίδιο περιοδικό «Θεολογία», τόμ. ΚΗ (1957), σσ. 599-600. - Ο Δημ. Ι. Παλλάς, Αρβανίτης ο ίδιος από την Κούλουρη (Σαλαμίνα) και μελετητής των μνημείων της Αλβανίας, θεωρούσε ότι ο πρωτομάστορας Βώτος πρέπει να καταγόταν από το Μπιθικούκι.

112η. [Α ν ώ ν υ μ ο ς], Ἐπογραφικός Κατάλογος Ἁγίου Ὁρους, 1885 (αντίγραφο του χειρογράφου του οποίου δωρήθηκε από τον πατέρα Ιουστίνου Σιμωνοπετρίτη δια του Βασίλη Παπαγεωργίου στο Μουσείο των Μαστόρων της Πέτρας, στην Πυρσόγιαννη). Επί 1990 απογραφέντων λαϊκών, το σύνολο όσων δήλωσαν «κτίστης» και «ντυογραμματίης» [= Ξυλουργός] ήταν περίπου 406 από μια πρώτη προσέγγιση. Απ' αυτούς 254 χριστιανοί τεχνίτες προέρχονταν από την περιοχή Κολώνιας (της γειτονικής Αλβανίας σήμερα). Ως ομάδα αριθμητικά έπονται οι μαστόροι περιφέρειας Καστοριάς. Υπογραμμίζεται η ελάχιστη παρουσία τεχνιτών από τα μεγάλα μαστοροχώρια επαρχίας Κονίτσης (όπως Βούρμπιανης και Πυρσόγιαννης) και Βοΐου (π.χ. Ζουπάνι και Ντόλος). Μια ερμηνεία είναι ότι αυτοί προτιμούσαν τα μεγάλα έργα που γίνονταν τότε στην Παλιά Ελλάδα (όπως οι σιδηρόδρομοι επί Χα-

κενό οικοδόμων στην Αλβανία. Αυτό κάλυπταν Πυρσογιαννίτες, Βουρμπιανίτες και άλλοι «Κονιτζιώτες» μαστόροι κτίζοντας σ' αυτήν τώρα σπίτια, γεφύρια, τζαμιά, εκκλησίες και σαράγια μπέιδων. Είδαμε πριν (§§10-11) τον πρωτομάστορα ταγιαδόρο Γεώργιο Κ. Χρήστου από το Λισκάτσι (ή Λεσκάτσι, σημ. Ασημοχώρι) περιζήτητο στα σαράγια, — την πρόσκληση του Οσμάν Μπέη σε 60 Πυρσογιαννίτες μαστόρους με 60 μαστορόπουλα, — την παρουσία 50 μαστόρων από την Πυρσόγιαννη στο σαράι του Μπεχλιούλμπεγη το έτος 1827. Επίσης αναφερθήκαμε στα «ταξείδια» του Ζιώγα Φρόντζου (§9) και του Λάμπρου Μπέτσα (§14) εκεί. Προστίθεται τώρα και η κατασκευή έργων του Αλή Πασά στην πατρίδα του Τεπελένι στα 1814 από τον πρωτομάστορα Νικόλαο Λεσκατζιώτη^{112θ}. Την ίδια χρονιά ο Αλής βοήθησε στην ανέγερση στο Κουλικάντασι μονής επ' ονόματι του πατρός Κοσμά^{112ι}, υπό την επίβλεψη πιθανότατα μάστορα από τη Φούρκα της Κόνιτσας^{112ια}, αλλά σύμφωνα με ανέκδοτα στοιχεία όλοι οι μαστόροι που έστειλε ο Αλή Πασάς εκεί ήταν από την Ήπειρο^{112β}. Ακόμα μιά άλλη κατασκευή λέγεται ότι πραγματοποιήθηκε, ο ναός του Αγιώργη της Κορυτσάς μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, από τον Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Γιώργη Παπανικολάου-Στρέκο (1837-1920)^{112γ}.

Έτσι μήπως ο τύπος του πέτρινου γεφυριού της λεγόμενης «αλβανικής κατασκευής» ήταν μόνο αντιπροσωπευτικός μιας παλαιότερης παράδοσης, που είχε επιδώσει και κυρίως αφήσει παραδείγματα στην Αλβανία; — ή μήπως ο Αηκ μάλλον έδωσε αυτό το όνομα κατά συνθήκη, επειδή πρωτοείδε τέτοια γεφύρια, μάλιστα σε αφθονία στην Αλβανία και όταν ιδιαίτερα κατασκεύαζαν κατά το δυνατόν σκέτα την κάμαρά τους, χτίζοντας

ριλάου Τρικούπη (1832-1896), επτά φορές πρωθυπουργού 1875-1895). Εξ άλλου γνωρίζουμε, ότι ενώ οι Κολωνιάτες μαστόροι δουλεύανε συνεχώς 2-3 χρόνια εκεί, οι Πυρσογιαννίτες ξεχειμωνιάζανε στο χωριό τους και πηγαίνανε αργά στο Όρος ώστε να μην έμεναν εκεί το Μάρτιο του 1885 που έγινε η παραπάνω απογραφή, - γιατί είναι πραγματικά γνωστό ότι πληθώρα Πυρσογιαννιτών τεχνιτών (ιδίως οι Παπανικολάδες και Σιαντράιοι) εργάζονταν στο «Ρώσικο» Μοναστήρι (του Αγίου Παντελεήμονος) και στον Παντοκράτορα. - (Σημειώνεται ότι ως τελικός αύξων αριθμός του Απογραφικού Καταλόγου εμφανίζεται ο «2006». Αλλά δεν ανταποκρίνεται στον πραγματικό αριθμό απογραφέντων λ α ι κ ώ ν , γιατί πρέπει να αφαιρέσουμε: - α) 12, καθώς οι αύξοντες αριθμοί 268-279 δεν συνεπληρώθησαν, και - β) άλλους 4, αφού οι αύξοντες αριθμοί 1968-1971 αναφέρονται σε Ρώσους μοναχούς. Αφαιρώντας λοιπόν 16 συνολικά, απομένουν 1990. - Σχολιάζουμε το θέμα γιατί έτσι ερμηνεύουμε την αναφορά του αριθμού των 2006 λαϊκών, που συναντάμε στο κείμενο του Γεράσιμου Σμυρνάκη. Το Άγιον Όρος, Εν Αθήναις, 1903, σ. 237 §3).

112θ. Αρχείο Αλή Πασά. Φάκελλος Φ3, υποφ. 32/(28)/628/16 Δεκ. 1814.

112ι. Λαμπριδής, Αγαθοεργήματα, Α' (1880), σ. 114 και σημ. 1: «Κολικούδασι».

112ια. Πληροφορία Αργ. Πετρονώτη από ανέκδοτη έρευνά του.

112ιβ. Σύμφωνα με τον καθηγητή Παναγιώτη Φ. Χριστόπουλο, στα χέρια του οποίου υπάρχουν τα σχετικά ανέκδοτα στοιχεία.

112ιγ. Πληροφορία Βασ. Παπαγεωργίου.

απλά στις δύο άκρες της μικρά κεκλιμένα επίπεδα, με αποτέλεσμα ο δρόμος να ανέβαινε απότομα στο γεφύρι; —όπως για παράδειγμα μπορεί κανείς να συγκρίνει και σ' αυτό το υπάρχον γεφύρι της Κόνιτσας την παλαιότερη κατάστασή του— μάλιστα χωρίς στηθαία - (εικ. 23), προς την μεταγενέστερη (και σημερινή) του με εξομαλισμένες περισσότερες τις προσβάσεις (εικ. 23Α).

*

§54β. Μετά λοιπόν από όλη αυτή την προεργασία ξαναγυρίζουμε και συνεχίζουμε την ιστορία του γεφυριού της Κόνιτσας, για να καταλήξουμε στο ακόλουθο συμπέρασμα: Αν εκείνο το γεφύρι που ο Ληκ πέρασε στα 1809 ήταν πέτρινο τοξωτό, λόγω του μεγάλου ανοίγματός του, η καμάρα του αντίστοιχα θ' ανέβαινε ψηλά, ψηλότερα από τα γεφύρια που διάβηκε ο Ληκ, και υποθέτουμε ότι αυτός δεν θα το άφηνε ασχολίαστο, ώστε τελικά συμπεραίνουμε ότι το χρησιμοποιούμενο γεφύρι στα 1809 ήταν ξύλινο.

*

§55. Κάποτε στα επόμενα 13-14 χρόνια (μετά το 1809) το παραπάνω γεφύρι της Κόνιτσας κατέπεσε. Γιατί στα 1823 ακούμε για την κατασκευή ξύλινης γέφυρας με την επιστασία του Δ. Λιάμπη, — όπως είπαμε (βλ. §51, σημ. 98, 98α και 99).

Αλλά κι αυτή η γέφυρα δεν διατηρήθηκε παρά μόνο μια δεκαετία. «Παρασυρθείσα δ' αὕτη (1833) ὑπὸ πλημμύρας ἐπεσκευάσθη κοινῇ συνδρομῇ καὶ ἐπιστασίᾳ τῶν Β. Μάσσιου καὶ Π. Σκουμπουρδῆ»¹¹³. Οι Βασίλειος Μάσιος και Παναγιώτης Σκουμπουρδής, οι πρωτοσταντήσαντες αναφέρονται ως ευγενείς και φιλοπρόοδοι Κονιτσιώτες¹¹⁴. Αλλά κι αυτό το γεφύρι, λίγα χρόνια αργότερα, είχε την τύχη των προηγούμενων, χωρίς να προσδιορίζεται το πότε ακριβώς¹¹⁵.

*

§56. Και ήρθε η ώρα της πέτρινης γέφυρας. Γράφει σχετικά ο Ιω. Λαμπρίδης «...ἀπὸ ξυλίνης ἐγένετο (1870) δι' 120.000 γρ.[οσίων] λιθίνη. Συνήνεγκον δὲ οἱ ἑξῆς: Ἰωάννης Λούλη γρ. 50.000, ἀδελφοὶ Βασίλειος καὶ Ἀλκιβιάδης Ἰω. Λιάμπη γρ. 5.000, Ἀγγελικὴ Παπάζογλου γρ. 2.000, Ἰωάννης Δ. Λιάμπη γρ. 1.300, Γεώργιος Κ. Ζωΐδης 2.500 γρ., Μωχαμέτ Μπέυς Σίσκος γρ. 2.500, ἀδελφοὶ Μπεκιάρη γρ. 1.060 κτλ. κτλ.»¹¹⁶. Τα ἐπὶ μέρους αὐτὰ ποσὰ συμποσοῦνται σε 64.360 γρόσια, υπολείπονται δε ἀπὸ τις

§55, 113. Λαμπρίδης, Αγαθοεργήματα, Α' (1880), σ. 150.

114. Γκατσόπουλος, ό.π. (: σημ. 98), σ. 7.

115. ό.π. στις σημ. 113 και 114.

§56, 116. Λαμπρίδης, ό.π. (: σημ. 113), Α' (1880), σ. 150. Σημειώνεται ότι στο κείμενό του μετά τις χιλιάδες δεν βάζει τελεία (.) αλλά υποδιαστολή (,) δηλαδή γράφει «120.000 γρ.» αντί «120.000 γρ.»

120.000 ποσό 55.640 γρ. όχι ευκαταφρόνητο, χωρίς να ονομάζονται οι χορηγοί του.

Απάντηση και συμπλήρωση των παραπάνω επιχειρείται από άλλα δημοσιεύματα: Απερίγραπτα —γράφεται ότι— ήταν τα δεινά από την έλλειψη γέφυρας «που υφίσταντο οι Κονιτσιώται και οι κάτοικοι των πέριξ χωριών μέχρι το έτος 1870». Το έτος εκείνο επισκέφτηκε την Κόνιτσα ο [γνωστός μας (βλ. §19)] βαθύπλουτος Ιωάννης Λούλης, ο οποίος ενθάρρυνε και οικονομικά ενίσχυσε την κατασκευή της πέτρινης γέφυρας, που άρχισε το 1870 και τελείωσε το 1871. Η δαπάνη της έφτασε τις 1.500 χρυσές οθωμανικές λίρες, από τις οποίες 500 διάθεσε ο Ιω. Λούλης, 50 πρόσφερε ο τότε Επίσκοπος Βελλάς και Κονίτσης Γερμανός, τις υπόλοιπες δε συγκεντρώσανε και καταβάλανε οι Κονιτσιώτες, Χριστιανοί και Οθωμανοί¹¹⁷.

§57. Ωστόσο το γεφύρι φαίνεται ότι άρχισε να κτίζεται ένα ακόμα χρόνο νωρίτερα απ' ότι συνήθως γράφεται, δηλαδή το έτος 1869, και ότι η ανοικοδόμηση του προχώρησε όχι με λίγες δυσκολίες. Αυτά προκύπτουν από σύγχρονη πηγή, την τουρκο-ελληνική εφημερίδα των Ιωαννίνων «Γιάνγια-Ιωάννινα», αριθμός φύλλου 60 της 6 Τζεματζιούλ εβέλ 1287 - 23 Ιουλίου 1870, όπως αναφέρεται από τον Τάσο Ευθυμίου, που παραθέτει και το κείμενο¹¹⁸: «Γράφουσιν εκ Κονίτσης ότι, κατά τὸ παρελθὸν ἔτος εἶχε κτισθῆ παρὰ τινος ἐργολάβου ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ διερχομένου παρὰ τὴν κωμόπολιν ταύτην μεγάλη τις γέφυρα ἐκ τυχαίων περιστατικῶν καταπεσοῦσης τῆς μεγάλης ἀψίδος αὐτῆς, ὁ ρηθεις ἐργολάβος ἤρχισε καὶ αὐθις τὴν ἀνοικοδομήν. Οἱ κάτοικοι τῆς Κονίτσης ἐκτιμῶντες τὰς ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῆς γεφύρας ταύτης ὠφελείας προσεφέρθησαν αὐθορμήτως ἵνα κομίσωσι δωρεὰν ἱκανὴν ποσότητα σανίδων καὶ στύλων ἀπὸ τὸ μιᾶς ὥρας ἀπόστασιν κείμενον δάσος. Πιστεύεται δὲ ὅτι αἱ ἐργασίαι θέλουσι περατωθῆ ἐντὸς ὀλίγου».

§58. Μιὰ λίγο (σχεδὸν κατὰ 4 μῆνες) προγενέστερη πληροφορία, ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή διευκρινίζει ποια ἦταν τὰ προαναφερόμενα «τυχαία περιστατικά», αἷτια τῆς βλάβης τοῦ ἔργου: «(19 Μαρτίου 1870). Εκ Κονίτσης γράφουσιν ἡμῖν ὅτι, ἡ ἀνέγερσις καὶ ἡ ἐπισκευὴ ἀπότινος (!) ἤδη ἀρξαμέ-

117. Γκατσόπουλος, ὀ.π. (: σημ. 98), σ. 7. Χωρὶς νὰ ἀναφέρει τὴν πηγή τῶν πληροφοριῶν του. Αὐτὴν ὅμως γνωρίζει ὁ Τακ. [ης] Παπ. [αδημούλης], βλ. περιοδικό «Κόνιτσα», ἔτος Α' τεύχος 1 (Μάϊος 1962) σελ. 9, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ἀκριβῶς ὡς ἄνω Στ. Γκατσόπουλος τὴν εἶχε θέσει ὑπ' ὄψει του· πρόκειται γιὰ «το ὑπ' αριθ. 1774/24-1-74 (!) φύλλον τοῦ Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως» (χωρὶς ἄλλα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα· ἡ δυσκολία δε επιτείνεται ἐξ αἰτίας τῆς ὑπαρξῆς πολλῶν ἐντύπων μ' αὐτὸ τὸ ἴδιο ὄνομα). Σημ. Ἡ ἐνδειξη ἔτους «74» προφανῶς ἀντιστοιχεῖ στο «1874». - Σημ. 2. Ὁ συγγραφεὴς υπογράφει ὡς «Τακ. Παπ.». Το πλήρες ὄνομα του χρωστάμε στον Τάσο Ευθυμίου, Ιωάννινα, διευκρίνιση ἀπὸ τηλεφώνου, 14 Φεβρ. 1996.

§57, 118. Ευθυμίου, «Τα προ εκατονταετίας στην Κόνιτσα»: περ. «Κόνιτσα», τχ. 102-104 (1970), σ. 7 στ. β': ἡ ἀραιώση δική μας.

νη επί της γεφύρας της κειμένης πλησίον της κωμοπόλεως επί της οδού της συνδεούσης αυτήν και την πόλιν των Ιωαννίνων και συναπτούσης τον παρά την πρώτην εξ αυτών ποταμόν, ήτις ως είχομεν προαναγγείλει, είχε παρασυρθή ως εκ της επελθούσης υπερεκχειλίσεως των υδάτων του εν λόγω ποταμού αποπερατώθη ήδη ολοσχερώς»¹¹⁹.

§59. Η απρόβλεπτη πλημμύρα του ποταμού και η μοιραία επίπτωσή της στις σκαλωσιές της κατασκευαζόμενης γέφυρας αναδεικνύεται και πάλι από την τελευταία είδηση, γι' αυτό και πριν (§52) επιμείναμε τονίζοντας τον κατακλυσμό του Αώου κατακαλόκαιρα ή και αλλού άλλων ποταμών το επικίνδυνο φούσκωμα (§§21-22).

Αλλά πέρα απ' αυτό η συγ-κριτική θεώρηση των δύο τελευταίων δημοσιογραφικών πληροφοριών (§57, §58) προβάλλει τις δυσκολίες της έρευνας ακόμα και σε σύγχρονες των γεγονότων πηγές, που πρέπει να χρησιμοποιούνται είτε να θεωρούνται ως αξιόπιστες: Η προγενέστερη χρονικά είδηση (§58) αναγγέλει την ολοσχερή ήδη του έργου αποπεράτωση, ενώ η μεταγενέστερη (§57) την αναμενόμενη —έστω εντός ολίγου— ολοκλήρωση.

§60. Πραγματικά ούτε στα τέλη Αυγούστου 1870 είχε τελειώσει η κατασκευή, καθώς τότε ακούμε την ακόλουθη είδηση: «10 Σεπτεμβρίου 1870. Γράφουσιν εκ Κονίτισης ότι, την 26ην Αυγούστου τέκτων τις εκ των εργαζομένων επί της γεφύρας Κονίτισης, ονόματι Αθανάσιος εκ του χωρίου Προσόγιανης (!) της Επαρχίας Κονίτισης, απησυχολημένος εις την εργασίαν αυτού κατέπεσεν εκ του άκρου της αφίδος της γεφύρας, εχούσης ύψος πενήκοντα τεσσάρων πήχεων, με την κεφαλήν προς τα κάτω επί της υπό την γέφυραν σεσωρευμένης (!) άμμου. Η επιτόπιος Αρχή αυθωρεί απέστειλεν εκείσε ιατρόν, όστις επεσκέφθη τον πεσόντα φέροντα μόνον μικρά σημεία πληγής επί της κεφαλής, ουδεν δι' έτερον παθόντα. Ο πεσών μετά τρεις ημέρας ιάθη ολοτελώς και επανέλαβε τας εργασίας αυτού ως και πρότερον»¹²⁰.

Σχολιάζεται πάντως ότι 54 πήχεις [προφανώς τεκτονικοί] πολλαπλασιαζόμενοι επί 0,75 μ. αναλογούν με 40,5 μ., διάσταση αναντίστοιχη προς το ύψος της γεφύρας (βλ. §70).

§58, 119. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 118), τχ. 101; (1970), σ. 8 στ. β'. Η αρραίωση δική μας. - Πραγματικά ως ορθή ελέγχεται η αναδημοσίευση από την εφ. «Γιάνγια-Ιωάννινα» [Έτος Α', αριθμ. 43, Πέμπτη τη 19 Μαρτίου 1870 (τη 29 Ζιλχιτζέ 1286), σ. 1 στ. β']. Για τον ελέγξαντα βλ. σημ. 120.

§60, 120. Ευθυμίου, ό.π. (: σημ. 118), σσ. 7-8, προφανώς αρύεται στην είδηση από την τουρκο-ελληνική εφημερίδα «Γιάνγια-Ιωάννινα» [Έτος Β'], Αριθμ. 67, [Πέμπτη τη 10 Σεπτεμβρίου 1870. (τη 26 Τζεμαζιούλ Αχίρ 1287), Σελ. 1, στ. β'], όπως επιβεβαίωσε και συμπλήρωσε στέλνοντας την 13 Μαρτ. 1996 σχετικό φωτοαντίγραφο από το φυλασσόμενο σώμα στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων ο αρχαιολόγος Δρ. Κωνσταντίνος Ζάχος, τον οποίον θερμά ευχαριστούμε. —Προσθέτουμε ότι επειδή ο λαός σε τέτοιες περιπτώσεις ακραίας

Ως χρόνο αποπεράτωσης της γέφυρας υποθέτουμε ότι πρέπει να δεχτούμε το έτος 1870, εννοείται όχι χωρίς επιφύλαξη. Κι αυτό γιατί υπάρχει η λίγο μεταγενέστερη έντυπη είδηση ότι τελείωσε η κατασκευή το 1871 (βλ. §56, σημ. 117).

§61. Το έργο πραγματοποίησε ο Ζιώγα-Φρόντζος με τη συνεργασία μεγάλου συνεργείου, περίπου 80 μαστόρων. Επικεφαλής τους είχαν τουλάχιστον 10 πρωτομαστόρους, «μπουλουκτσήδες», που εργάστηκαν με τα μπουλούκια τους. Φαίνεται ότι όλοι αυτοί οι μαστόροι ήταν ό,τι καλύτερο διέθετε η περιοχή.

Σημειώνεται δε (χωρίς να γίνεται αποδεκτή) και η ιδέα του Πυρσογιαννίτη Πέτρου Ι. Φρόντζου, ότι χρειάστηκαν περίπου 50.000 μεροδούλια^{120α}. Ο αριθμός προκύπτει από τη διαίρεση της δαπάνης 120.00 γρόσια (§56) δια του υποτιθέμενου ημερομίσθιου των 2,5 γρ. στα τέλη του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τον πληροφορητή του Δημήτρη Τσιτσιράγκο [1884-1981, τον ονομαστό Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα]. 50.000 μεροκάματα όμως σημαίνουν ότι συνεργείο 70 περίπου ατόμων έπρεπε να δουλεύει αδιάκοπα δύο ολόκληρα χρόνια. Βέβαια ο αριθμός των 70 δεν απέχει των 80, αλλά γενικά η βάση του υπολογισμού είναι λανθασμένη: αυτό γιατί (εκτός από τον πληθωρισμό στην οικονομία των 30 εκείνων χρόνων) το ποσό των 120.000 γροσίων δεν διατέθηκε ολόκληρο στην αμοιβή εργασίας, αλλά κατά ένα ποσοστό (άγνωστο πόσο) σε προμήθεια υλικών. Υπενθυμίζουμε πάντως ότι η κατάρρευση που σημειώθηκε αρχικά ανέβασε δραματικά τη δαπάνη για τα εργατικά, όπως αντίθετα η προσφορά δωρεάν ξυλείας (§57) κατέβασε το κόστος των υλικών.

§62. Στο γεφύρι της Κόνιτσας, απ' ό,τι γνωρίζουμε δούλεψαν συγκεκριμένα οι παρακάτω Πυρσογιαννίτες πρωτομαστόροι, μαστόροι και πελεκάνοι, όλοι ονομαστοί: Ο Χρήστος Παπαδημητρίου-Σερίφης (γενν. 1835), ο Ζήκος Γαλάνης (1834), ο Γιαννούλης Τσερώνης (1845), ο Γιώργος Παπαγιάννης Φρόντζος-Τσιγάρας (1825) με τα παιδιά του τον Δημήτρη και το Γιάννη, ο Κώτας Φρόντζος-Ζάνας με το γιο του Γιώργο (1849), ο Κώτσιος Φρόντζος-Ζίγκος (1830) με το γιο του Γιώργο (1854), ο Κώτα Γεωργίου Άδάμος (1811) με τον αδερφό του Γεράση, ο Γιάννης Σερίφης-Κατσιαμάνης (1830), ο Γιώργος Σερίφης-Γεωργόπουλος (1834), ο Νίκος Σερίφης (1820), (Στοιχεία από το αρχείο Κύρκα Σερίφη, βλ. επόμενη §63).

Λέγεται ότι συνεργάστηκε και ο γνωστός μας (§14) Λάμπρος Μπέτσας (Χαρίτος)¹²¹, αλλά —σκέπτεται κανείς— εάν αυτό αλήθευε, τότε το όνομα

σωτηρίας λείπει για τον διασωθέντα «άγιον είχε!» υπενθυμίζουμε ότι στις 26 Αυγούστου άγεται η μνήμη «*Τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἀδριανού καὶ Ναταλίας, καὶ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάνναφ, βασιλέως Ἰνδίας*».

§61, 120α. Φρόντζος, ό.π. (: σημ. 1), σ. 31.

§62, 121. Μαντάς, Γεφύρι και Ηπειρώτης (1987), σ. 35 στ. α'. Σχετικά με το γεφύρι

του φημισμένου αυτού πρωτομάστορα δεν θα είχε διαιωνιστεί δίπλα σ' αυτό του Ζιώγα Φρόντζου ως συν-δημιουργού του γεφυριού της Κόνιτσας; Ενώ βέβαιη είναι η προσθήκη του ονόματος ενός ακόμα Πυρσογιαννίτη, του τυχερού μάστορο-Θανάση (βλ. §60). Εξ άλλου στη Φούρκα γνωρίζουν ότι συνεργάστηκε και ο πατριώτης τους Ιωάννης Δ. Γιώτας, της πιο μεγάλης εκεί μαστορογενιάς^{121α}. Όσο για Βουρμπιανίτες πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη η συμμετοχή τους, άγνωστο όμως το ποιοι και πόσοι¹²² (βλ. και §63α).

§63. Παραπάνω καταγράφονται, όπως βλέπουμε, επτά μέλη και συγγενείς της οικογένειας Σερίφη. Της ίδιας οικογένειας μέλος και κοινωνός ήταν ο για 40 χρόνια μουχταροδημογέροντας της Πυρσόγιαννης Κύρκας Σερίφης, γιος του μαστρο-Νίκου Σερίφη που δούλεψε στο έργο. Γεννημένος στα 1848, άρα σύγχρονος της κατασκευής και επί πλέον αξιόπιστος πληροφορητής. Το ανέκδοτο αρχείο του Κύρκα Σερίφη είναι από τα πολυτιμότερα αποκτήματα του καταρτιζόμενου Μουσείου των Μαστόρων της Πέτρας στην Πυρσόγιαννη.

§63α. Αυτός εδιηγείτο —σύμφωνα με την μαρτυρία του επιζώντος στην Καρδίτσα εγγονού του Στέφανου Σερίφη (γεννηθέντος το 1917) ότι: στο γεφύρι της Κόνιτσας δούλεψαν και Βουρμπιανίτες μαστόροι. Συγκεκριμένα αυτοί κατασκεύασαν το βορεινό ποδαρικό προς την πλευρά της Κόνιτσας.

Κόνιτσας βλ. στον ίδιον από σελ. 28-36 και στο πρώτο του βιβλίο: *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σσ. 16, 18, 19, 29 κπ., σσ. 84-85 με εικ. 36, 37, 38' (προσοχή! για την εκεί εικ. 35, της σελ. 84 ισχύει η παρατήρησή μας στη σημ. 98).

— Προηγήθηκε ο Μο υ τ σ ό π ο υ λ ο ς, *Μακεδονική Αρχιτεκτονική* (1971), σ. 100 σημ. 19: «Οι Ζιώγας (Γούσιας) Φρόντζος και Λάμπρος Βέτσας που χτίσαν το γεφύρι της Κόνιτσας (1870)», χωρίς τεκμηρίωση, εξ άλλου «Ζιώγας» και «Γούσιας» δεν συνεκφωνούνται, βλ. σημ. 1.

121α. Αδελφός του Ιω. Δ. Γιώτα ήταν ο επίσης μάστορας Νικόλαος Δ. Γιώτας, του τελευταίου και τα τρία παιδιά μαστόροι: ο Αχιλλέας Νικ. Γιώτας (1898-1982), ο Γιώργης («Γούσιας») Νικ. Γιώτας (1900-1983) και ο τρίτος ο (Ευ)θύμιος Νικ. Γιώτας που πέθανε μετά τον επαναπατρισμό των προσφύγων από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης το 1950. Ο Αχιλλέας και ο Γούσιας, αυτός «σπουδαίος μάστορας και άσπος πελεκάνος», είναι οι πληροφορητές για τη σύμπραξη του θείου τους στη γέφυρα της Κόνιτσας: πρβλ. *Εξ ά ρ χ ο υ*, Φούρκα (1987) σ. 210 §1, και σ. 570 ΣΤ' αρ. 14 και αρ. 18. Επί πλέον συνέντευξη Χρ. Εξάρκου 26 Ιαν. 1996, Θεσσαλονίκη.

122. Μ α ν τ ά ς, *Γεφύρι και Ηπειρώτης* (1987), σ. 24: σύμφωνα με όσα του είτε ο γέρο-μάστορας Πασχάλης Ζούνης, Πυρσογιαννίτης γεφυράς, αυτός που έκτισε στα 1926/1927 το γεφύρι του Κουβαρά στο Πωγώνι. Αυτός ανέφερε την συμμετοχή μαστόρων από την Βούρμπιανη στο γεφύρι της Κόνιτσας.

ΣΗΜ. Από προσωπική μας συνάντηση περί το 1988 στην Πωγωνιανή είχε αναφέρει ότι μικρό μαστορόπουλο είχε δουλέψει κοντά στον πρωτομάστορα πατέρα του, που με άλλους έφκιαξε γύρω στα 1913 το φημισμένο κωδωνοστάσιο Φιλιπιάδας (βλ. §21β). Η γενιά του Πυρσογιαννίτη πατέρα του ήταν κοντά στο κτίσιμο του γεφυριού της Κόνιτσας, πηγή πληροφοριών του μαστρο-Πασχάλη, που πρέπει να θεωρηθούν αξιόπιστες.

Ο ίδιος προσθέτει, σύμφωνα πάντοτε με τον παππού του, ότι το γεφύρι, επειδή φοβόντουσαν ξαφνική κατεβασιά νερού που θα μπορούσε να παρασύρει σκαλωσιές και καλούπια, το ξεκαλούπωσαν φρέσκο. Το πρόωρο ξεκαλούπωμα είχε ως αποτέλεσμα μια καθίζηση κατά 20 πόντους^{122α}.

§64. Από άλλες μαρτυρίες παραδίδεται ότι το γεφύρι έπαθε ρωγμή. Άλλοι πάλι αναφέρουν ότι αιτία της βλάβης ήταν το βορεινό ποδαρικό ανίσχυρο να αντιμετωπίσει τη μετωπική πίεση των ρευμάτων, γιαυτό και κατά την ανα-δόμησή του προτιμήθηκε η λοξή κατασκευή του. Η τέτοια λύση υποδείχτηκε κατ' όναρ (είδε όνειρο) στον πρωτομάστορα Φρόντζο^{122β}. Αλλά πρόκειται για μύθευμα όπως θα δούμε.

§65. Εν πάση περιπτώσει, είτε πρόκειται για ανακατασκευή, μετά από κατάρρευση (βλ. §57), είτε για μεγάλης έκτασης μερική επισκευή, η ανοικοδόμηση του γεφυριού πρέπει να αποπερατώθηκε στα 1870, σύμφωνα με όσα προηγουμένως υποστηρίξαμε (βλ. §60).

Η τέτοια βλάβη και αποκατάσταση του γεφυριού είχε ως αποτέλεσμα τη αντίστοιχη οικονομική ζημιά στους κατασκευαστές^{122γ}.

§66. Τελικά το έντεχνο της κατασκευής όσο και εν γένει η τελειότητα της μορφής του γεφυριού αναγνωρίζονται και βεβαιώνονται. Είναι γνωστή η παράδοση, ότι κατά την παραλαβή του έργου από τον Οθωμανό —όπως λέγεται— Κωνσταντινοπολίτη μηχανικό, αυτός εξέφρασε την απόλυτη ικανοποίησή του και ότι στο ερώτημά του προς τον Φρόντζο: —*ποιό Πολυτεχνείο τελείωσε;*— αυτός απάντησε με στωική διάθεση ότι είχε τελειώσει το «Πολυτεχνείο της Κράπας» — όνομα του μικρού λόφου-λατομείου πάνω από την Πυρσόγιαννη¹²³.

§67. Αλλά περισσότερο σημαντικό για την αντοχή του έργου είναι τούτο: Όταν στα 1913 ο Τουρκικός στρατός από τον Τζιαβίτ Πασά υποχωρούσε, βομβάρδισε το γεφύρι, που χτυπήθηκε αλλά άντεξε¹²⁴. Ακριβέστερες

§63, 122α. Τα περί βλαβών στο γεφύρι επαναλαμβάνει και ο Μαντάς, ό.π. (: σημ. 122), σ. 35 στ. β'.

§64, 122β. Βλ. σημ. 122α.

§65, 122γ, βλ. σημ. 122α.

§66, 123. Τα κ. Παπ. [αδημούλης], ό.π. (: σημ. 117), σ. 9 αντλώντας από άρθρο *Ευριπίδη Σούρλα δημοσιευμένο στο «*Ηπειρωτικόν Μέλλον*» [Αθηνών] φύλλα 82-83 (1947). Ο Ευριπίδης Σούρλας, στην ίδια εφημερίδα «*Ηπειρωτικόν Μέλλον*», περιόδου Β', έτους 36, αριθ. φύλλου 97/680 (6 Ιαν. 1970) επαναλαμβάνει το περιστατικόν, που όπως λέει «η παράδοσις διέσωσε». Χρονικά ενδιάμεσα πάλι ο Ε. Σούρλας στο βιβλίο του «*Δημ. Ζυκολόμπης*» (1958), σ. 51 ξαναγράφει την ιστοριούλα. Απ' αυτόν αντλεί ο Σπ. Μαντάς, *Γεφύρι και Ηπειρώτης* (1987), σ. 36 στ. α'. Ο ίδιος ο Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σ. 30 στ. α' κάνει μνεία Γερμανού μηχανικού αντλώντας από τον Μιχ. Δωρή, «*Ανώνυμη Αρχιτεκτονική - Γέφυρες*» στο περιοδικό «*Αρχιτεκτονική*», έτος 13, τχ. 77 (Δεκ. 1969), σ. 54. Ενώ ο Σ. Τουφίδης, *Η Κόνιτσα*, έκδοση 3η (1994), σ. 32 αναφέρει «*Τούρκους σπουδαγμένους στην Ευρώπη μηχανικούς*».

124. Μαντάς, ό.π.: (σημ. 122), σσ. 28-36, ιδίως 35-36. Παλαιότερη και πλησιέστερη

ή διαφορετικότερες πληροφορίες καταθέτει ο Τάσος Ευθυμίου: Στις 22 Φεβρουαρίου 1913 έγινε η απόπειρα καταστροφής του γεφυριού με ανατίναξη κατόπιν διαταγής του Τζιαβίτ Πασά. Το είχε από καιρό υπονομεύσει, αλλά Έλληνες —λένε— κάτοικοι αφαίρεσαν τη μεγαλύτερη ποσότητα «και έτσι η ζημιά που έπαθε ήταν μικρή». Άλλοι πάλι υποστηρίζουν πως ο Τουρκοκονιτσιώτης αξιωματικός Ρουστέμ Νταλήπ Βέης, ήταν αυτός που φρόντισε να μην καταστραφεί¹²⁵. Μάρτυρας αυτόπτης του μεγέθους της ζημιάς υπήρξε μαστορόπουλο 15 ετών από την Πυρσόγιαννη. Πέρασε κείνες τις μέρες, λίγο μετά τη βλάβη του. Πέρασε πάνω από το γεφύρι *ά κ ρ η - ά κ ρ η*. Άρα είχε κοπεί το πιο μεγάλο σε πλάτος μέρος της κορυφής της καμάρας, χωρίς αυτή να παρασυρθεί σε πλήρη κατάρρευση. Ήταν γερό έργο, θυμάται το μαστορόπουλο, ο Πασχάλης Ζούνης (βλ. §21β)^{125α}. Της εν συνεχεία επισκευής του υπάρχει φωτογραφική τεκμηρίωση (εικ. 25).

*

§68. Η γέφυρα της Κόνιτσας δεν έτυχε της δέουσας τεχνικής μελέτης. Η επιχειρηθείσα αποτύπωση από Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού δεν ικανοποιεί. Το αποδεικνύει η σύγκριση ανάμεσα αφ' ενός στο σχέδιο τους της προς τα κατάντη (= δυτικής) όψης της γέφυρας (εικ. 26) και αφ' ετέρου στην αντίστοιχη φωτογραφία (εικ. 23) και αντίστοιχο σκαρίφημα μας (εικ. 29). Οι επισημάνσεις αυτές έχουν κυρίως το νόημα τεχνικών πληροφοριών για τη γέφυρα. Δεν εμφανίζονται λοιπόν εκεί (εικ. 26) οι οικοδομικές στρώσεις (στη διάκριση των οποίων βοηθάνε οι «σκαλότρουπες» της σκαλωσιάς, που και αυτές έπρεπε να σχεδιαστούν), δεν παρουσιάζονται οικοδομικές ιδιαιτερότητες που μπορεί να σχετίζονται με οικοδομικές φάσεις, όπως στο αριστερό ποδαρικό (στις εικόνες δεξιά) δεν ξεχωρίζονται ικανοποιητικά οι επτά οριζόντιες βαθμιαίες αναβαθμιδώσεις («πατούρες») που φαρδαίνουν έτσι προς τα κάτω το ποδαρικό, ούτε ανάμεσα στις 4-5 πιο ψηλές απ' αυτές μια κατακόρυφη διαφοροποίηση («πατούρα») μικρού βάρους. Στο δεξιό επίσης ποδαρικό δεν εμφανίζονται στο σχέδιο οι υπάρχουσες (βλ. εικ. 27) αντίστοιχες αναβαθμιδώσεις, ούτε το ανάλημα παλαιού υδροφόρου αυλακιού υπό την γέφυρα. Το ποδαρικό αυτό φαίνεται ότι εξ αρχής είχε ιδιαίτερα προσεχτεί και χτιστεί όχι μόνο από εξαιρετικά μεγάλους, καλολαξευμένους λίθους και θολίτες υπέρ τη γένεση του τόξου (βλ. πάλι τόσο την εικ. 27, όσο και την εικ. 23, και σύγκρινε με το άλλο πο-

στα γεγονότα του 1913 πληροφορία, βλ. την αναφορά (Α ν ω ν ύ μ ο υ) του 1913 αναδημοσιευόμενη στην εφημερίδα «Αώς» της Κόνιτσας της 30 Ιουλίου 1954, σ. 1, ωστόσο υπερβολική: «...λιθίνη γέφυρα, ήτις κατεστράφη έσχάτως υπό τόν Τζαβίτ πασά καθ' όν χρόνον έξεκένωσε την Κόνιτσα μετά τήν πτώσιν τών Ίωαννίνων». Αλλά, όπως γνωρίζουμε, η γέφυρα δεν καταστράφηκε ολοσχερώς.

§67, 125. Ευθυμίου «Πως απελευθερώθηκε η Κόνιτσα» (1963), σ. 18 (στ. β΄).

125α. Πληροφορία από τον ίδιο τον Π. Ζούνη στον Βασ. Παπαγεωργίου.

δαρικό), αλλά και πλατύτερο ίσως κατά 10-15 εκ. (4,10-4,15 μ. περίπου, έναντι 4,00 μ. περίπου του απέναντι του νότιου ποδαρικού). (Πρβλ. §73).

Στο δεξιό ποδαρικό υπήρχε και υπάρχει μικρή καμάρα που διευκολύνει τη διέλευση του αναφερθέντος παλιού αυλακιού νερού (εικ. 28 από τα ανάντη, εικ. 29 από τα κατάντη στο αριστερό μέρος, και εικ. 28α λεπτομερέστερα από τα κατάντη). Η σημαντική αυτή πρόβλεψη αγνοήθηκε στο σχέδιο αποτύπωσης (εικ. 27). (Το παλιό υδροφόρο αυλάκι διακρίνεται καθαρά στην εικ. 23).

§68α. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο της γέφυρας (του οποίου επίσης σημειώνεται η παράλειψη στην αποτύπωση, εικ. 26), συνιστά η ορθογώνια μικρή κόγχη, που βλέπουμε ψηλά στη δυτική όψη, στο αριστερό μέρος (προς την Κόνιτσα), (εικ. 23, εικ. 29, 29Α), — σήμερα χωμένη στον κισσό (εικ. 29Β). Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό, όχι κατασκευαστικό, μήτε τυχαίο, αλλά σημείο αξιοπρόσεκτο και απαραίτητο κείνα τα χρόνια των προλήψεων και της μεγαλύτερης από τον άνθρωπο συναίσθηση της αδυναμίας του μπρος στα στοιχεία («στοιχεία») και τις δυνάμεις του περιβάλλοντος φυσικού κόσμου. Εκεί εύρισκε θέση συχνά η αποτροπαϊκή, και σώτειρα εικόνα ή τοιχογραφία προστάτη άγιου, — πολλές φορές ακόμα και πλάκα με την κτιτορική, οικοδομική επιγραφή, σπανιότατα δε με το όνομα του πρωτομάστορα.

Στην περίπτωση της δικής μας κόγχης (βλ. εικ. 29Α) φαίνεται πιθανότερο να υπήρχε ενεπίγραφη πλάκα, που κάποτε έπεσε. Αυτό γιατί όχι μόνο ίχνη αγιογραφίας δεν διακρίνονται, αλλά ούτε καν υπολείμματα κονιάματος (ως στρώματος προετοιμασίας τοιχογραφίας), όπως κανονικά θα περίμενε κανείς σ' αυτό το λίγο-πολύ προφυλαγμένο μέρος, ιδιαίτερα μέσα στους αρμούς της ανώμαλης λιθοδομής. (Υπάρχει βέβαια και κάποια πιθανότητα οι αρχικές προθέσεις για την μία ή άλλη λύση να μην ολοκληρώθηκαν ποτέ).

§68β. Το θέμα «κόγχες» αξίζει να μελετηθεί ιδιαίτερα. Από μια πρώτη μόνο γρήγορη έρευνα στα δυό βιβλία του Σπ. Μαντά για γεφύρια προκύπτει η παρουσία κόγχης κατά χρονολογική απαρίθμηση στις παρακάτω γεφυρές:

— 1519, της Πόρτας ή του Αγίου Βησσαρίωνα στο χωριό Πόρτα Παναγιά (σήμερα Πύλη) Θεσσαλικών Τρικάλων¹²⁶.

— 1748, Μίσσιου (με τοξωτή κόγχη) στο Βίκο· ενώνει Βίτσα και Κουκούλι στο Ζαγόρι¹²⁷.

§68β', 126. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σ. 118, εκ. 76 και σ. 42, στήλη β' «...μικρή κόγχη, με μόλις διακρινόμενα πια ίχνη αγιογράφησης».

127. Ο ίδιος, *ό.π.*, σ. 94, εικ. 48 και σσ. 34-35.

— 1748, του Μύλου στο Μπαγιώτικο ποτάμι, στους Κήπους Ζαγορίου¹²⁸.

— 1750, Νούτσου ή Κόκκορου (με 2 κόγχες) στο Βίκο¹²⁹.

— 1806, Χάτζιου στο Βικάκι, κάτω από Τσεπέλοβο¹³⁰.

— 1814, Καλόγερου ή Πλακίδα (με ορθογώνια, και τοξωτή) στο Βίκο¹³¹.

— 1866, της Πλάκας στον Άραχθο ανάμεσα στα Τζουμερκοχώρια και την Άρτα (ή Πρέβεζα)¹³².

*

§69. Αλλά ούτε και η δική μας πλευρά είχε τα οικονομικά και χρονικά περιθώρια συγκρότησης ενός αξιολογού συνεργείου για την ικανοποιητική σχεδίαση αυτού του μνημείου. Παραμένει λοιπόν αίτημα μια νέα λεπτομερής αποτύπωση. Εμείς αρκούμαστε τώρα σε μερικές ακόμα τεχνικές παρατηρήσεις, και σε ένα σκαρίφημα του (εικ. 29). Μερίδιο στις παρατηρήσεις έχει πάλι ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Γιάννης Περώνης, ο οποίος επίσης συνέβαλλε και στις μετρήσεις.

§70. Το μονότοξο γεφύρι της Κόνιτσας έχει άνοιγμα κατά προσέγγιση 35,60 μ. σύμφωνα με μία προσεκτική έμμεση μέτρηση. Το ύψος του φτάνει περίπου τα 19,25 μ. μετρημένο από την κορυφή της γέφυρας (χωρίς το στηθαίο) έως τη βάση των ποδαρικών όσο άφησε η στάθμη του νερού να φανεί την Τετάρτη 10 Μαΐου 1995 ώρα 12^ο20'. Το πλάτος του ποδαρικού στη βάση του (σύμφωνα με το σχέδιο της Υπηρεσίας του Υπουργείου Πολιτισμού) είναι περίπου 4 μ., ενώ βαθμιαία —εξ αιτίας των αναβαθμιδώσεων (βλ. §68)— μειώνεται στην κορυφή στα 3,00 μ. περίπου. Αν από τη διάσταση αυτή αφαιρέσουμε τα στηθαία (τα παλαιότερα με πλάτος περίπου 0,17 μ., τα νεότερα περ. 0,40 μ.), τότε ωφέλιμο κατάστρωμα απόμενε περ. 2,65 μ. είτε τώρα απομένει περ. 2,20/2,40 μ. Επειδή δε το κατάστρωμα της γέφυρας, καθώς είναι γνωστό, έχει κλίση, εφοδιάστηκε με «ούβιες» (πρβλ. §33), όπως τις βλέπουμε στο αυθεντικότερο νότιο τμήμα της (εικ. 29Γ, και Δ).

§71. Η μοναδική καμάρα του γεφυριού κατασκευάστηκε με διπλή σειρά κανονικών θολιτών («καμαρολίθια») υπό μορφή δύο αλληπάλληλων τόξων. Το κάτω είναι το πλήρες και κύριο, το πάνω όσο υπάρχει πρέπει να το θεωρήσουμε κι αυτό διαμπερές, άρα λειτουργικό και φέρον (πρβλ. §40 και εικ. 17). Το κατώτερο τόξο στερεώνεται με 18 (9 και 9 συμμετρικά σε κάθε κλάδο του) σιδερένιους διαμερείς ελκυστήρες. Αυτοί σαν χοντρές βελόνες έχουν στις δύο εκατέρωθεν άκρες τους τρύπες απ' όπου περνούν αγκυρώσεις, σιδερένιες, κάθετα τοποθετημένες στους αρμούς των θολιτών.

128. Ο ίδιος, ό.π., σ. 96, εικ. 50, βλ. και σ. 35.

129. Ο ίδιος, ό.π., σ. 92, εικ. 46 και σ. 34.

130. Ο ίδιος, ό.π., σ. 99, εικ. 54 και σ. 36 στ. α'.

131. Ο ίδιος, ό.π., σ. 91, εικ. 45 και σσ. 33-34.

132. Ο ίδιος, Γεφύρι και Ηπειρώτες (1987), σ. 77 εικ. 34 (λεπτομέρεια) και σσ. 72 κτ.

Τα συστήματα αυτά λέγονται «άλπεζες»¹³³ και εξασφαλίζουν το αμετακίνητον και τη συνοχή των λίθων του τόξου ως συνόλου, ιδίως έναντι σεισμικών δονήσεων. Μία 19η «άλπεζα» φαίνεται να υπήρχε στην περιοχή των κορυφαίων θολιτών (των λεγομένων «κλειδιών»).

§72. Στο εσωράχιο αυτών των «κλειδιών», στη μέση της καμάρας από κάτω, κρέμεται ένα καμπανάκι, τοποθετημένο εκεί στα 1975¹³⁴ (εικ. 29E). Κρεμάστηκε στη θέση ενός (ή τριών) αρχικής τοποθέτησης με τον σκοπό όταν φυσούσε δυνατός άνεμος να καμπανίζει και να ειδοποιεί έτσι για τον κίνδυνο να παρασυρθούν οι διαβάτες. Όμως δεν έλλειψαν και τα δυστυχήματα στους «κυρατζήδες» (αγωγιάτες) που ανέβαιναν στο ψηλό τόξο με ζώα φορτωμένα και την ψυχή στο στόμα¹³⁵. «Σ' αυτό το τρανό γιοφύρι της Κόνιτσας έπεσε και σκοτώθηκε το 1927 μαζί με το άλογό του, ο θεός μου γκερατζής Τόλης Πύρσος, που ξεκίνησε νύχτα για τα Γιάννενα...» γράφει ο Νίκος Τσίπας, Πυρσογιαννίτης¹³⁶.

Παρόμοια καμπανάκια πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν και σε άλλα γεφύρια. Μια σχετική περίπτωση ανίχνευσε πάλι ο Σπ. Μαντάς¹³⁷: στο «γκιουφύρ' του Πασιά» στον Αλιάκμονα (κοντά στη Σιάτιστα) «...Στή μέσ', ζτ' μιγάλ' καμάρα είχανι κριμασμένου ένα κυπρί (= κουδούνι) κι λένι, άμα λαλοῦσι του κυπρί, χαλνοῦσι οῦ κιρός. Τώρα πάϊσι του κυπρι κι εἶνι μαναχά ό άλτσους (= άλυσος)».

§73. Λίγο πριν αναφέραμε (§64) τη μυθική άποψη ότι ο Ζιώγας Φρόντζος μετά την αρχική του αποτυχία προβληματισμένος από την κατάρρευση εκείνη είδε στ' όνειρο του τη λύση, να κατασκευάσει λοξά το βορεινό (= δεξιό) ποδαρικό. Ωστόσο η υπάρχουσα κατάσταση δεν επιβεβαιώνεται παραπάνω ιστορία. Παρατηρήσαμε με γυμνό οφθαλμό, ότι η μεν οικοδομική γραμμή των δύο ποδαρικών προς τα κατάντη (δυτικά) βρίσκεται επί ευθυγραμμίας (εικ. 30), — ενώ προς τα ανάντη (ανατολικά) το βορεινό ποδαρικό (αυτό προς την Κόνιτσα) φαίνεται να ξεφεύγει 10 έως 15 εκ. έξω από

133. Τα αντίστοιχα συστήματα σε σπίτια Ζακύνθου λέγονται ακριβώς όμοια «άρπεζες» και τοποθετούνται από γωνιά σε γωνιά του σπιτιού (διαμπερώς καθ' όλο το μήκος του μεταξύ τους τοίχου) για αντισεισμικούς λόγους.

§72, 134. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σ. 85 εικ. 37, και σ. 30 σημ. 34. Ο ίδιος, *Γεφύρι και Ηπειρώτης* (1987), σσ. 122-123 εικ. 58 από φωτογραφία του Σπ. Μελετζή, 1975, ακριβώς την ίδια ώρα, όταν κρεμούν το νέο κουδούνι!

— Βλ. και Τουφίδης, *Κόνιτσα*, (1994), σ. 31.

135. Μαντάς, *Γεφύρι και Ηπειρώτης* (1987), σ. 36. Για τη ζωή και τα βάσανα των κυρατζήδων, βλ. από σελ. 38 κπ.

136. Τσίπας, *Αρμαθεία αναμνήσεων από την Πυρσογιαννή* (1983), σ. 146. Εκεί με κεφαλαίο γράφει «Γκερατζής». Βλ. και Μαντάς, όπως αμέσως παραπάνω.

137. Λουκόπουλος, *Λαογραφικά Μακεδονίας* (1916-1917) σσ. 114-115 «Τό γκιουφύρ του Πασιά».

την οικοδομική γραμμή του νότιου ποδαρικού, αλλά σε παράλληλο μ' αυτό επίπεδο, και όχι σε λοξή ως προς αυτό και ολόκληρη την καμάρα τοποθέτηση (εικ. 31). Το δεξί ποδαρικό άλλωστε δέχεται μεν μεγαλύτερες πραγματικά πιέσεις, λόγω στροφής του ρεύματος που κατευθύνεται πάνω του, αλλά για καλή τύχη φαίνεται να εδράζεται πάνω σε ριζιμίο βράχο (βλ. αριστερά εικ. 23), και επί πλέον κτίστηκε στερεώτερο (βλ. §68).

§73α. Συγκρίνοντας επίσης αφ' ενός την τωρινή κατάσταση και τις παλαιότερες φωτογραφίες συνολικής άποψης της γέφυρας (1938: εικ. 23Α, μετά το 1980: εικ. 24), συμπεριλαμβανόμενης και της φωτογραφίας επισκευής της του 1913 (εικ. 25), και αφ' ετέρου της επίσης παλαιάς φωτογραφίας (εικ. 23: καρτ-ποστάλ), προκύπτουν δύο συμπεράσματα: α) ότι αυτή η τελευταία φωτογραφία είναι η παλαιότερη —που γνωρίζουμε ως τώρα— απεικόνιση της γέφυρας Κόνιτσας, χρονολογούμενη μάλλον τις αρχές του 20ου αιώνα μας, προ του 1913 και ίσως γύρω στα 1910, αν όχι νωρίτερα, συνδυάζοντας απόψεις του κατόχου της, συλλέκτη καρτ-ποστάλ γεφυριών Αντώνη Γαλερίδη, στη Λάρισα^{137α} και β) ότι πρέπει να δεχτούμε ότι σ' αυτή παρουσιάζεται η αρχική της (ή η πλησιέστερη σ' αυτή) μορφή. Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ότι το κεντρικό τμήμα του εξωραχίου της πάνω σειράς θολιτών της καμάρας του γεφυριού χρησιμοποιεί κατ' ευθείαν ως δρόμος και ίσως πιο σημαντικό ότι στο τρομερό αυτό γεφύρι δεν υπήρχαν στηθαία¹³⁸, παρά μόνο λίγες «αρκάδες»¹³⁹. «Αρκάδες» ήταν θολίτες που

και Μαντάς, ό. πριν (: σημ. 135), σ. 36 σημ. 14 (από όπου παραπεμφθήκαμε στον προηγούμενο).

73α, 137α. Η πολύτιμη καρτ-ποστάλ της εικ. 23 μας μεταβιβάστηκε από τον Σπ. Μαντά δια επιστολής του της 10 Μαρτ. 1996, γράφοντας μας ότι προέρχεται από το αρχείο Αντώνη Γαλερίδη, Λάρισα, που εκτιμά ως έτος κυκλοφορίας της το 1910. Ο ίδιος Α. Γαλερίδης σε επιστολή του 28 Απρ. 1996 προσθέτει ότι πρόκειται για έκδοση Α. Χ. Οικονομίδη, και την χρονολογεί στα 1910-1920. Ευχαριστούμε θερμά και τους δύο τους.

138. Η ίδια έλλειψη είχε παρατηρηθεί και στο γεφύρι της Πλάκας του 1866 παρ' ότι ξοδεύτηκαν 187.000 γρόσια (βλ. §20 σημ. 39), η πιο ψηλή δαπάνη για κατασκευή γεφυριού αυτά τα χρόνια (βλ. Μαντάς, ό.π., σημ. 134, σ. 19 πινάκιο δαπανών), έναντι δε 120.000 γροσίων κόστους της γέφυρας Κόνιτσας. Η έλλειψη λοιπόν των στηθαίων ενοχλούσε από τότε, ιδίως γιατί και το πλάτος της γέφυρας ήταν μικρό: «τά δὲ στηθαία καὶ οἱ προφυλακτῆρες τῶν χειλέων ἐλλείποντες καθίστων αὐτὴν δυσδιάβατον»: Παπακώστας, ό.π. (: σημ. 36γ) σ. 431 και Μαντάς, ό.π. (: σημ. 135), σ. 74. Αργότερα, όπως δείχνουν σήμερα τα πράγματα, συμπληρώσανε τις ελλείψεις.

Όμοια με την αρχική γυμνή μορφή του γεφυριού της Κόνιτσας, μερικές γέφυρες δεν είχαν πρόσθετο κατάστρωμα πάνω στο κορυφαίο εξωράχιο, μάλιστα δεν απόκτησαν ποτέ στηθαία ή αρκάδες: Ίσως συχνότερα στα πλησιέστερα μας σήμερα αλβανικά εδάφη, π.χ. στην Πρεμετή (βλ. Μαντάς, Ηπ. Γεφύρια, 1984, εικόνες σσ. 133, 136-137). Ακόμα στον καιρό μας σε δύο γεφύρια της Αργιθέας Αγράφων, έχοντας μόνο στις δύο παρυφές του καταστρώματος μια σειρά πετρόπλακες ύψους μόλις 10-20 εκ.: —Το γεφύρι του Τριζώλου (ομώνυμο του παλιού χωριού, τώρα Καρού: βλ. Μαντάς, Ηπ. Γεφύρια, σ. 41, σ. 115 εικ. 73). —Το γεφύρι του Μεξήλο (ομώνυμο παλαιού χωριού, σήμερα Δροσάτο) Μαντάς, Ηπει-

εξείχαν υπό μορφή στυλίσκων στην άκρη του γεφυριού, μοιάζοντας με φυτευτές σ' αυτό πέτρες. Οι «αρκάδες» λοιπόν που «αντικαθιστούσαν» τα στηθαία ήταν κατασκευαστικά λύση πηγαία και ορθή, αισθητικά δε συνεπής και δυναμική, ωστόσο όχι τόσο συνηθισμένη. Λίγα τα παραδείγματα: Το «γεφύρι του (Τόλη) Κοντοδήμου», 1753, μεταγενέστερα «του Λαζαρίδη», ανάμεσα στα χωριά Κήποι (πριν Μπάγια) και Κουκούλι στο Βικάκι Ζαγοριού¹⁴⁰. Το «γεφύρι του Καλόγερου» (ή «Καλο(γ)ερικό»), 1814, επίσης στη Μπάγια αργότερα «του Πλακίδα»¹⁴¹ λόγω επισκευής απ' αυτόν το 1865, οπότε μάλλον τοποθετήθηκαν και οι «αρκάδες»¹⁴². Δύο παραδείγματα ακόμα παραθέτει ο Σπ. Μαντάς από την Αλβανία, το ένα ονομαζόμενο «γεφύρι του Κατή» (Ura e Katiut) στον Λιγγαρίτσα, παραπόταμο του Αώου στην περιοχή Πρεμετής, του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα¹⁴³.

Ωστε στην ομάδα των σπάνιων αυτών γεφυριών ανήκε αρχικά, όπως δηλαδή τη πρωτόχτισαν, και η γέφυρα της Κόνιτσας. Οι προσθήκες στο εξωράχιο της καμάρας της και τα στηθαία της είναι μεταγενέστερα. Κατασκευάστηκαν πριν ή μαζί με την επισκευή του 1913, οπότε πιστοποιείται η ύπαρξη τουλάχιστον του δυτικού (εικ. 25). Αυτό γιατί σε μια φωτογραφία δημοσιευμένη στα 1969 (εικ. 29Δ) —που χρονικά δεν πρέπει να απέχει από τούτο το έτος, εάν δεν είναι αυτού του ίδιου χρόνου— λείπει το στηθαίο στη δεξιά πλευρά (= την ανατολική, προς τα ανάντη). Το γεγονός δε ότι δεν εμφανίζονται ούτε ίχνη του, δημιουργεί πρόβλημα. Του τελευταίου

ρωτικά Γεφύρια (1984), σ. 42, σ. 116 εικ. 75 από φωτογραφία του Σπίρου Μελετζή· πρόκειται για ιστορική απεικόνιση του 1944 μαχητών του ΕΛΑΣ που συνοδεύουν τον καθηγητή Αλέξανδρο Σβώλο (1892-1956), Πρόεδρο της Π.Ε.Ε.Α., χαρακτηριστική δε καθώς όλοι έχουν ξεπεζέψει και περνούν πεζή, ενώ δύο άνδρες έχουν προηγηθεί λίγο και έχουν σταθεί στις δύο άκρες αντιμέτωποι για να ενθαρρύνουν το πέρασμα του ανεξοικειώτου ηγέτη. (Σημ. Ε.Λ.Α.Σ. = Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός. Π.Ε.Ε.Α. = Προσωρινή Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, η Κυβέρνηση επί Κατοχής στην απελευθερωμένη και διοικουμένη από το Ε.Α.Μ. ορεινή Ελλάδα. Ε.Α.Μ. δε το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο).

139. «α ρ κ ά δ ε ς» (= προστατευτικά στηθαία, συνηθέστερα δε μεμονωμένοι προστατευτικοί λίθινοι στυλίσκοι στις άκρες γέφυρας): αυτός ο τόσο «αρκάδο-ελληνικός» (!) στη μορφή λαϊκός οικοδομικός είναι τούρκικος την καταγωγή. Προέρχεται εκ του «arka» = τουρκιστί η ράχη, το πίσω μέρος· έννοια που επίσης χρησιμοποιείται από τους Νεοέλληνες. —και μεταφορικά με τη σημασία: βοήθεια, βοηθός, προστάτης. Βλ. Ιστορικών Λεξικών της Νέας Έλληνικής, της Ακαδημίας Αθηνών. Τόμος 3. Έν Αθήναις 1942, σ. 65, λ. «ό άρκας». Ευχαριστούμε τον Δρ. Γεώργ. Ι. Τσουνκίδα, Επιστημονικό Συνεργάτη της, για την παραπομπή.

140. Μαντάς, Ηπειρωτικά Γεφύρια (1984), σ. 36 και σσ. 100-101 οι εικ. 55 και 56.

141. Μουτσόπουλος, Κουδαραίοι Μαΐστορες (1976) σ. 394 σχέδιο του γεφυριού. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 140), σ. 16, σ. 33, σσ. 90-91 εικ. 44, 45.

142. Μαντάς, Γεφύρι και Ηπειρώτης (1987) σ. 68, η εικ. 29 επαναλαμβάνει σχέδιο Μουτσόπουλου προηγ. σημ. 141.

143. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 142), σ. 133 εικ. 62 και σ. 135.

μια πτυχή διαγράφει την δυνατότητα να μην είχε έως τότε κατασκευαστεί εκεί στηθαίο.

§73β. Η φωτογραφία Γαλερίδη (εικ. 23) είναι αποκαλυπτική και για ένα άλλο θέμα: Κάνει εντύπωση ότι τότε, αρχές του αιώνα μας, στη δεξιά όχθη του Αώου, η πλευρά του βουνού προς την Κόνιτσα ήταν εντελώς γυμνή από δέντρα. Εκεί διαγράφεται φανερά το ανάλημμα και η διαδρομή του παλαιού νεραύλακου. Αυτό σ' αντίθεση με τη σημερινή πληθώρα πρασίνου. Αλλά ούτε και στην έναντι της (στην αριστερή όχθη) πλευρά, όπως φαίνεται από παλιές φωτογραφίες, ιδιαίτερα του 1928-1931 της Έλλης Παπαδημητρίου¹⁴⁴ ή του 1938 του Σπύρου Μελετζή (εικ. 23Α), παρουσίαζε το σημερινό δάσος από πλατάνια... Έτσι για να αισιοδοξούμε.

* *

§74. Στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου, (μετά τη λήξη, και συνέπεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1939-1945), η γέφυρα υπέστη μια τροποποίηση, — όχι στο κύριο σώμα της, αλλά σε μέρος της ανωδομής της και ακριβώς στην απόληξη του κατερχόμενου καταστρώματος προς την Κόνιτσα. Αυτό το επέβαλε η ανάγκη τοποθέτησης μιας στρατιωτικής μεγάλης αμφιέριστης μεταλλικής δικτυωτής γέφυρας (κατάλληλης και για βαρεια οχήματα) τύπου «Μπέλεϋ» (Bailey) (εικ. 24 και εικ. 32). Τότε το βόρειο άκρο του καταστρώματος της παλιάς γέφυρας ευθυγραμμίστηκε κάπως, περιορίστηκε το κεκλιμένο επίπεδο και αντικαταστάθηκε με βαθμίδες, προσκίστηκε νέο πέτρινο ανάλημμα, κατοχυρώθηκε δε η θέση με ανοικοδόμηση πέτρινου κυκλικού πυργίσκου (εικ. 33).

Όπως προκύπτει από επιγραφή σε κόγχη του νεοκατασκευασμένου αναλημματικού τοίχου η επέμβαση στην παλιά γέφυρα και η τοποθέτηση της νέας είναι έργο, το «Ύστατον Έργον», του υπολοχαγού Γεωργ. Δούκα του 714 Λόχου Μηχανικού με ημερομηνία 27 Μαΐου 1948 (εικ. 34), του ιδίου πεσόντος στον αδελφοκτόνο πόλεμο 1 μήνα και 12 μέρες αργότερα την 12 Ιουλίου 1948.

* * * *

§75. Ο Ζιώγας (Γιώργος) Φρόντζος (περ. 1815-περ. 1893), ο Πυρσογιαννίτης φημισμένος πρωτομάστορας, είναι ο οικοδόμος του περίφημου Γεφυριού της Κόνιτσας, ο δημιουργός πολλών κατά παράδοσιν έργων λαϊκής αρχιτεκτονικής. Απ' αυτά, σε σύγκριση με όσα λέγεται ότι έχτισε, και πρέπει πραγματικά πολλά να δημιούργησε, γνωρίζουμε ωστόσο λίγα. Ικανοποιείται και μ' αυτά εν πάση περιπτώσει ο ερευνητής, εάν σκεφτεί, πόσο εξαιρετικά σπάνια είναι η περίπτωση αναγνώρισης δημιουργών άλλης μορφής λαϊκής τέχνης, για παράδειγμα ιστορικών δημοτικών τραγουδιών.

Στην περίπτωση του Ζιώγα Φρόντζου υπάρχει μάλιστα η ελπίδα να ανι-

§73β, 144. Παπαδημητρίου, ό.π. (: σημ. 97), σ. (31).

χνευτούν νέα και πολλά στοιχεία. Αυτό εάν ξαναβρεθεί το τετράδιο των σημειώσεων του που κάποτε λέγεται ότι κατατέθηκε στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (βλ. §8). Σκεπτόμαστε δε ότι αποδέκτης του σημειωματαρίου Ζιώγα Φρόντζου μπορεί να ήταν ο καθηγητής της Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου Αναστάσιος Κίμων. Ορλάνδος (1887-1979). Αυτό γιατί είναι γνωστή η επιστημονική δραστηριότητά του στην Ήπειρο γενικά, και το ότι είχε δεσμούς με την Πυρσόγιαννη, ιδιαίτερα με τον Κώστα Αντων. Φρόντζο (1904-1986), και τον παιδαγωγό Ευριπίδη Ζήση Σούρλα (1891-1988). Μάλιστα είναι επίσης γνωστό ότι του τελευταίου το οικογενειακό αρχοντικό [το φερόμενο στην Πυρσόγιαννη ως «Σπίτι της Κυρά-Μάννας»] είχε κηρύξει διατηρητέο μνημείο¹⁴⁵. Τα κατάλοιπα του Α.Κ. Ορλάνδου φυλάσσονται στα Αρχεία της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (Λεωφόρος Πανεπιστημίου 22). Ωστε δημιουργείται κάποια, έστω αμυδρή, ευσώβη προοπτική ανίχνευσης εκεί του σημειωματάρου του Ζιώγα Φρόντζου. Ήδη έχουν πραγματοποιηθεί οι πρώτες ενέργειες προς την κατεύθυνση αυτή^{146*}.

Βασίλης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
Οδός Αγγελάνη 21
546 21 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Αργύρης ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ
Οδός Σόλωνος 89
542 48 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

§75, 145. Σούρλας, ό.π. (: σημ. 10), σ. 2 τελευταία στήλη.

146. Μία δυνατότητα ακόμα έρευνας (να βρεθεί το σημειωματάρου του Ζιώγα Φρόντζου) δημιουργείται από την πληροφορία του καθηγ. Στεφ. Σίνου (βλ. σημ. 19) ότι στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο «υπάρχουν πολλά κιβώτια ανερευτήτα».

Υ.Γ. Ενώ είχε κλείσει η παρούσα συγγραφή ελήφθη (την 27.3.1996) επιστολή από 19 Μαρτίου 1996/υπ' αριθ. Πρωτ. 344 του Γενικού Γραμματέως της ως άνω Αρχαιολογικής Εταιρείας κ. Βασιλείου Χ. Πετράκου σχετική με το θέμα αναφέρουσα:

«Έρευνήθηκε δλόκληρο τó αρχείο τού Άναστ. Όρλάνδου πού βρίσκεται στην Έταιρεία και δέν βρέθηκε τó σημειωματάρου τού Ζιώγα Φρόντζου. Εάν είχε δοθεί στόν Όρλάνδο και τó είχε κρατήσει, θά βρισκόταν όπωσδήποτε. Πιθανώς, πάλι, άν πράγματι τού είχε δοθεί από τόν Κων. Φρόντζο, νά τó έδωσε ό Όρλάνδος σέ κάποιο συνεργάτη του τής Άκαδημίας γιά έπεξεργασία, τοπωνύμια κλπ. Φυσικά αυτά είναι δικές μου ύποθέσεις...». Ίσως, λοιπόν, διανοίγεται ακόμα μια άλλη προοπτική.

*ΣΗΜ. Η ακροτελευτία αυτή σειρά αφιερώνεται με ευγνωμοσύνη και εγκάρδιες ευχαριστίες: —στον καθηγ. Βασίλη Νιτσιάκο για τη θερμή και συναδελφική συμπαράστασή του και γενική επιμέλεια κατά την εκτύπωση της ανά χείρας εργασίας, —στον Γεράσιμο Δούβαλη γιάτί χάρη στο εξαίρετο εκδοτικό του συγκρότημα υλοποιούνται βιβλιογραφικές απαιτήσεις μας όχι συνηθισμένες, —στη Δέσποινα Κατρινώτη για την κατανόηση και εξαίρετη απόδοση των μάλλον δύσκολων και σύνθετων χειρογράφων μας, —και σε όλους μαζί για την παραγωγική κι ευχάριστη συνεργασία μας, για την υψηλή ποιότητα και την πτερωτή ταχύτητα διεκπεραίωσης της δημοσίευσης, κατά τρόπον που ξεπερνάει εκπληκτικά επιδόσεις πανελληνίες και όχι μόνο (: για παράδειγμα μόλις σήμερα 9.5.1996 πήραμε ανάτυπα και πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου στο Εξωτερικό του Σεπτ. 1991).

Summary

Master builder Ziogas Frontzos (ca 1815 - ca 1893) from Pyrsogianni (Epeiros, Greece) and his legacy

Vassilis Papageorgiou and Argyres Petronotis

Ziogas Frontzos is known as one of the most important master builders of Pyrsogianni. And Pyrsogianni (Fig. 1) itself is considered as one of the primary «mastorohoria», villages where a large majority of the male population was occupied with the construction of houses and other public works. This pattern was part of the structure of a more traditional economy and society and lasted up to the 1940s. The Pyrsogianni builders worked throughout continental Greece and even abroad. Their skills and profession were passed on from father to son without any formal education. Ziogas Frontzos was a carrier of this type of traditional architecture.

We don't know much about him. The only information about his appearance comes from a drawing made of him by a painter (Fig. 1A) which might have been based on a detailed description. Regardless of the accuracy of the personal details, the drawing depicts a master builder dressed in the traditional fashion of the 19th century.

According to tradition, Ziogas Frontzos built houses and mansions. He was free to work in Albania because Albania and Epeiros were both under Ottoman rule at the time. The abundant wealth of the elders in the area, especially after the period when Ali Pasha (ca 1750 - 1822) governed in Ioannina, led to the construction of several large houses. Frontzos is rumored to have built houses for Albanian officials in Argyrocastro, Premeti, Lescoviki, and Erseka. And in Konitsa, the regional capital, he may have built the Turkish barracks (Fig. 2) ca 1884. Even though he worked in the surrounding area and further south beyond Epeiros, we know very little about most of his works.

In addition, he must have experienced in the construction of stone arched bridges. This was one of the most difficult and dangerous types of construction, because even in the summer the scaffolding supporting the molds for the arches was in danger of being swept away by river currents (Pars. 19-22). This fear is described most eloquently in the Arta Bridge (western central Greece) ballad. Variations of this song, 333 in total, can be found throughout continental Greece and its Islands, Cyprus, and Asia Minor (see Georgios Megas ref.).

Two bridges of the Sarantaporos river near Pyrsogianni are attributed to Ziogas Frontzos. One bridge is on the animal path that joined the villages of Plagia (then Zerma) and Drosopigi (then Kantsico) (Pars. 25-34). Today, the inhabitants of these villages are divided by a dispute to name the bridge after the old name of their village, i.e. the «Bridge of Zerma» or the «Bridge of Kantsico» (Par. 26). The bridge is located next to the 100-km marker on the road between Ioannina and Kozani (on the way to Thessaloniki). It has two arches (Figs. 6-11). This bridge clearly predates the period during which Ziogas Frontzos was active. What may be attributed to him is a major repair of the large arch (Figs. 10 and 6) during 1870-1880 (Par. 31).

The second bridge on the Sarantaporos river was located at «Derti» between the communities of Pyrsogianni and Pyrgos (previously Stratsani) (Pars. 15-16, Fig. 3A). This bridge dates around 1875-1880. The turbulent river currents at this location resulted in the destruction of the bridge and the drowning of people. The «Lament of Nicolaki» describes a drowning that occurred 200 years ago (Par. 15a).

It is possible that Ziogas Frontzos constructed another bridge at a perilous location «Plaka» on the Arachthos or Arta river. This bridge was built and soon after destroyed in 1863 (Pars. 18-19, Fig. 5 of the existing «Plaka bridge» built in 1868).

Ziogas Frontzos collaborated in 1881 with master builder Evaggelos from Molista (near Konitsa) in the construction of a bridge also on the Arachthos river at a location known as «Baldouma» (on the Ioannina-Metsovo road) (Par. 35)... We found evidence of more bridges (Pars. 36-50, Figs. 12-22), but none could be attributed with certainty to Ziogas Frontzos.

The most important bridge that is definitely the work of Ziogas Frontzos is the one spanning the Aaos river at Konitsa (Pars. 51-74, Figs. 23-34). Its construction started in 1869, was interrupted by a sudden flood which caused its collapse, and was completed in 1870 (1871 the latest). The construction of this bridge was so challenging that it involved the participation of 10 master builders and 80 builders under the guidance of Ziogas Frontzos. These builders were the best in the area, a lot of them came from Pyrsogianni, and we know many of their names (Par. 62). The bridge has a single semi-circular arch which can be perfectly described by a circle (Figs. 23-23A, 24, and 29). Its opening is approximately 35.6 m and its radius 17.8 m. The height from the base (excluding the foundation) to the top of the arch was about 19.25 m.

Ziogas Frontzos did not have any formal education, like most of the old master builders. He most likely attended basic school. In other words, he must have known how to read and write, despite the opinion of many that he was illiterate (Par. 4, Note 10). We know that a 200-page notebook of his existed and was preserved (Par. 8), although its whereabouts are unknown today. The discovery of this notebook would improve our knowledge about Ziogas Frontzos and would provide an authentic source of information on traditional architecture.

Β΄ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Ανώνυμος].

— Γενικός απογραφικός Κατάλογος τῶν κατοίκων τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω Μοναχῶν τε καὶ λαϊκῶν. [Χειρόγραφον].

Ἐν Καραϊσ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω τῇ 8 Μαρτίου 1885.

[Ανώνυμος]

— «Ἡ Κόνιτσα: Τοπογραφικὴ περιγραφὴ ἐν ἔτει 1913», ἔφ. «Ἄωσ» Κόνιτσας: ἀριθ. φύλλου 46 (Παρασκ. 30 Ἰουλίου 1954), φ. 47 ([Τρίτης] 10 Αὐγ. 1954), φ. 50 (Παρασκ. 1 Ὀκτωβ. 1954), φ. 51 (Παρασκ. 15 Ὀκτωβ. 1954), φ. 52 (Δευτ. 1 Νοεμβρ. 1954), φ., φ. 55 (Τετ. 15 Δεκ. 1954).

[Ανώνυμος: μάλλον ἡ Margarita Koeva],

— Rila Monastery. Le monastère de Rila. Das Rilakloster. El Monasterio de Rila. (Sofia:) published by «N. Fichev - Z. Zograph» Foundation and «Arch-and-Art» Partnership. χ.χ. [περὶ το 1989].

(ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Παναγιώτης —) [1811-1870].

— Χρονογραφία τῆς Ηπειροῦ τῶν τε ὁμόρων Ἑλληνικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα τὰ κατὰ σειρὰν τὰ ἐν αὐτοῖς συμβάντα ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1854 ...διηρημένη εἰς τόμους δύο, συντεταγμένη ὑπὸ Π.Α.Π.

Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ τυπογρ. Σ.Κ. Βλαστοῦ 1956.

— Επανεξεδόθη ...1969. Φωτοτυπία Ἠλ. Ρίζου (Ἀθήνα).

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Σπ.(υρίδων) Π.(αναγιώτου), (1843-1906).

— Ἱστορία Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ.

Συγγραφεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότου ἔργου τοῦ Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ.

Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ τυπογρ. τῶν καταστημάτων Σπυρ. Κουσουλίνου. 1895.

— Νέα ἐκδοση: φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση με πρόλογο Κων. Δ. Παπανικολάου. Δύο τόμοι. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις «Πύρρος» 1979.

«Αρμολόϊ», βλ. (Συντακτικὴ Επιτροπὴ), ...«Αρμολόϊ».

Αρχεῖο Ἀλῆ Πασᾶ.

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα.

ὑπὸ ἐκδοση: Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν / Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα. ὑπεύθυνος ἐκδοσης: Βασίλ. Παναγιωτόπουλος.

ΓΚΑΤΖΟΥΓΙΑΝΝΗΣ, Γρηγόρης Δ.-

— Το χωριό Ζέρομα (Πλαγιά) Κόνιτσας Ηπειροῦ....

Ἀθήνα: χ. εκδ. / χ. τυπογραφ. [αυτοέκδοση]. 1982.

ΓΚΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Σταῦρος Μαθ.-

— «Κόνιτσα» στο περιοδικό «Κόνιτσα», ἔτος Β΄, τεύχος 19-20 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1963).

ΣΗΜ. Ευχαριστῶ τὴν καθηγήτρια Κατερίνα Τσοῦβαλη-Τσαρούχη, Κόνιτσα, γιὰ τὴν ἀποστολὴ φωτοαντιγράφων κυρίου μέρους τοῦ ἀρθρου.

- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τάσος Αθ.- [1910 παλ. ημ.= 1911 ν.ημ.-]
 — «Ίωάσαφ ὁ Β΄ ὁ Μεγαλοπρεπής», *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, 7ος τόμος.
 Ἀθήνα: Ἀθαν. Ν. Μαρτίνος 1965, στήλες 78-79.
- DUPRÉ, L.(ouis)-, [1789-1837].
 — Voyage à Athènes et à Constantinople, ou Collection de Portraits, de Vues et de Costumes grecs et ottomans, peints sur les lieux, d'après nature lithographiés et colories... accompagné d'un texte.
 Paris: Imprimerie de Dondey-Dupré. M DCCC XXV (= 1825) - [1835?].
 Στὴ Βιβλιοθήκη «Γεννάδειος» Αθήνα αριθ. GT.1899q.
- ΔΩΡΗΣ, Μιχάλης -,
 — «Ἀνώνυμη Ἀρχιτεκτονική. - Γέφυρες».
 Στὸ περιοδ. «Ἀρχιτεκτονική καὶ Πλαστικές Τέχνες», Ἔτος Δέκατον Τρίτον. [Τεύχος] 77, (Δεκέμβριος 1969), σσ. 50-61.
- ΕΞΑΡΧΟΥ, Χρήστος Γ.(εωργίου) -, [1911-]
 Η Φούρκα τῆς Ηπείρου (Ἱστορία-λαογραφία).
 Θεσσαλονίκη: χ. εκδ. [αυτοέκδοση]. 1987.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Ἀναστ.(άσιος) -, [1920-]
 — «Πὼς ἀπελευθερώθηκε ἡ Κόνιτσα καὶ ἡ ἐπαρχία τῆς ἀπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν», περ. «Κόνιτσα», ἔτος Β΄ αρ. 13-14 (Μάϊος-Ἰούνιος 1963), σσ. 16 κ.π.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ, [Αναστάσιος] -
 — «Τὰ πρὸ ἑκατονταετίας στὴν Κόνιτσα» στο περ. «Κόνιτσα», ἔτος Θ΄, αρ. 102-104, (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1970), σσ. 7-8.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Αναστάσιος -
 — Η Βούρμπιανη τῆς Ηπείρου. Η Ἱστορία καὶ Λαογραφία τῆς.
 Τόμος πρῶτος, τεύχος Α΄. Ἰωάννινα: χ. εκδ. [αυτοέκδοση]. 1987.
- [ΖΙΩΓΑΣ, Θωμάς -]
 «Ἡ Δροσοπηγή καὶ τὸ γεφύρι τῆς. "Συμπλήρωμα"» στο περιοδικό «Κόνιτσα», περίοδος Γ΄, τεύχος 30 (Γενάρης-Φλεβάρης 1990), σσ. 209-211.
- HOLLAND, Henry -, [1788-1873].
 — Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia ... during the Years 1812 and 1813.
 London: 1815.
- ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ, ΚΟΣΜΑΣ ὁ -, βλ. ΚΟΣΜΑΣ ὁ ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ / ΨΑΛΙΔΑΣ, Ἀθανάσιος Π.-
 Κάντσιο - Δροσοπηγή, βλ. (Συλλογικὸ ἔργο), Κάντσιο-Δροσοπηγή.
- КАТАНИЋ, Надежда - / ГОЈКОВИЋ, МИЛАН -,
 — Matériaux servant a l'étude des vieux ponts de pierre et aqueducs en Serbie. Macédoine et Monténegro
 (σερβικά με γαλλικὲς περιλήψεις).
 Beograd: Institut Federal pour la Protection des Monuments Historiques 1961.
- КАТАНИЋ, Nadežda - / Gojković, Milan -
 — Matériaux pour l'étude des vieux ponts de pierre et des aqueducs en

Croatie (σερβικά με γαλλικές περιλήψεις).

Beograd/Zagreb: Jugoslovenski Institut za Zaštitu Spomenika Kulture 1972.

KOEVA, Margarita -,

— Rila Monastery, Bulgaria (: World Heritage)

(Sofia:) Sofia Press. 1989.

ΚΟΣΜΑΣ ὁ ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ -, [περ. 1780-1852] / ΨΑΛΙΔΑΣ, Ἀθανάσιος Π. -, [1767-1829].

— Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου. Ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου τοῦ Κοσμά Θεσπρωτοῦ μὲ τοπογραφικά σχεδιογραφήματα καὶ γεωγραφικούς χάρτας τοῦ ἴδιου. Προλεγόμενα καὶ Σημειώσεις Ἀθαν. Χ. Παπαχαρίση.

Ἰωάννινα: Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν. 1964.

ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, [Ἰωάννης] Ν. -

— «Τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἁγ-Βησσαρίου στὴ Νέα Φιλίππιάδα»: περιοδ. «Ζυγός», VIII -65. Ἔτος IX. Περίοδος Β'. (Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1965), σσ. 45-51.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ, (Κώστας Δημήτρης) -, (1868-1894 = 26 ετών)

Ἄπαντα. (Ποίηση - Πεζὸς Λόγος - Ἀναμνήσεις - Ἐντυπώσεις - Γράμματα). Μέρους Δεύτερον: Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Εἰσαγωγή, Σχόλια, Ἐπιμέλεια Μιχ. Περάνθη.

Ἐν Ἀθήναις: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ἰ.Δ. Κολλάρου καὶ Σίας Δ.Ε., χ.χ. (τυπώθηκε Ἰούν. 1952).

ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Ἰωάννης - [1839-1891].

— Περὶ τῶν ἐν Ἡπειρῷ Ἀγαθοεργημάτων. Μέρους Δεύτερον.

Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ν. Ρουσοπούλου 1880.

(καὶ Φωτογραφικὴ ἀνατύπωσις. Ἰωάννινα - 1971. Ἐκδ. Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν μελετῶν).

ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Ἰωάννης -

— Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα. Τεῦχος τέταρτον. Μαλακασιακά, Μέρους πρῶτον, Περιγραφή τῶν Κατανοχωρίων.

Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ τυπογραφ. Βλαστοῦ Βαρβαρρήγου. 1888.

LEAKE, William MARTIN - [1770-1860].

— Travels in Northern Greece in Four Volumes [I-IV]. London 1835.

— Φωτοανατύπωση: Amsterdam. Adolf M. Hakkert, publisher. 1967.

ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δημ. - [1872-1943].

— «Σύμμεικτα Λαογραφικὰ Μακεδονίας» στὸ περιοδικὸ «Λαογραφία», τόμ. 6 (1916) (ἔκδοση 1917), σσ. 99-168,

(σσ. 114-115 «Τὸ γκιουφὺρ τοῦ Πασιά»).

ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δημ. -

— Αἰτωλικαὶ Οἰκίσεις, Σκευὴ καὶ Τροφαί. Μετὰ 77 εἰκόνων καὶ σχεδίων (Δημ. Πικιώνη).

(: Δημοσιεύματα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἀρ. 5).

Ἐν Ἀθήναις: τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1925.

Ξανατύπωμα: Ἐκδόσεις «Δωδώνη»: Ἀθήνα-Γιάννινα, 1984.

ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γιάννης [Γεωργίου] - [1921-]

— Νεοελληνικὴ πολιτιστικὴ μαρτυρία Ἰ. Παζαριοῦ ἀνατομῆ.

Π. Παιδική μνήμη.

Ἀθήνα: Ἴππόνικος. 1971.

ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γιάννης -

Ὁρεινοὶ καὶ Μεθόριοι. Νεοελληνικὴ Πολιτιστικὴ Μαρτυρία III. Ἀθήνα: χ. ἔκδ. (αυτοέκδοση: τυπογραφεῖο Κ. Ἀθανασίου, Περιστέρι). 1972.

ΜΑΜΜΟΠΟΥΛΟΣ, Αλεξ. Χ. - [1914-1994]

— Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ἡπειρωτὲς μαστόροι καὶ γεφύρια. (: Βιβλιοθήκη Ἡπειρωτικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν, ἀρ. 40). Ἀθήναι 1973.

ΜΑΝΤΑΣ, Σπύρος Ι.[ωάννη] -, [1950-]

Τα Ἡπειρωτικὰ γεφύρια ...για να καλύψουν μια ἀνάγκη προέκτειναν τὴ φύση...

(Ἀθήνα:) Λαϊκὸ Πολύπτυχο / Τεχνικὲς Ἐκδόσεις. (1984).

ΜΑΝΤΑΣ, Σπύρος Ι.

— Το γεφύρι καὶ ὁ Ἡπειρωτὴς. 24 ὁδοιπορικὰ, «τομές» στα ... Ἡπειρωτικὰ Γεφύρια.

(Ἀθήνα:) Λαϊκὸ Πολύπτυχο/Τεχνικὲς Ἐκδόσεις Α.Ε. (1987).

MARSDEN, John Howard - [1803-1891].

— A brief memoir of the life and writings of the late Lieutenant Colonel William Martin Leake...

London: Whittingham and Wilkins. 1864.

MARTINIANOΣ, Ἰωακείμ - (1875 - μετὰ τὴν Κατοχή),

(Μητροπολίτης Ἐάνθης).

— Ἡ Μοσχόπολις 1330-1930. Ἐπιμελεία: Στίλπωνος Π. Κυριακίδου (: Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, 21).

Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1957.

ΜΕΓΑΣ, Γεώργιος Α. - [1893-1976]

— Τὸ Τραγοῦδι τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας. Συγκριτικὴ Μελέτη. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Λαογραφίας» τόμ. ΚΖ' (XXVII). Ἀθήναι 1971.

Καὶ γερμανικά: Georgios A. Megas, Die Ballade von der Arta-Brücke. Eine vergleichende Untersuchung, (: Institute for Balkan Studies, 150). Thessaloniki. 1976.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.[ικόλαος] Κ.[ωνσταντίνου], [1927-].

— Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας.

(Δρ. Διατριβὴ ΕΜΠ. 1955). (: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἀριθ. 38). Ἐν Ἀθήναις 1956. -[Βλ. σημ. 112ζ].

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Κ.[ωνστ.] -

— «Τὰ ἀρχοντικὰ τῆς Σιάτιστας» Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ., τόμος Α' (1961-1964), Θεσσαλονικὴ, 1964, σσ. 31-190, ἐν συνεχείᾳ πίνακες ἑνᾶς ἐγχρωμοῦ χωρὶς ἀρίθμηση καὶ ἀσπρόμαυροι 1-106 καὶ ἀναδιπλωμένα φύλλα μὲ πίνακες Α' -ΙΑ'.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Νικ. Κ.-

— Μακεδονικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἑλληνικῆς Οἰκίας. Μαθήματα Ἀρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας (Δεύτερος Κύκλος Μαθημάτων).

Θεσσαλονικὴ: ἔκδ. ΑΠΘ. 1971.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος.

— «Οι πρόδρομοι των πρώτων Ἑλλήνων τεχνικῶν ἐπιστημόνων. Κουδαρᾶιοι Μακεδόνες καὶ Ἡπειρώτες Μαῖστορες»: σὸ συλλογικὸ ἔργο: Πρῶτοι Ἑλληνες Τεχνικοὶ Ἐπιστῆμονες περιόδου Ἀπελευθέρωσης. Ἐπιμέλεια... Παῦλος Κυριαζῆς.

Ἀθήνα: Τ.Ε.Ε. 1976, σσ. 353-433, 449-453.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος

— «Λαϊκὴ Τέχνη - Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ» σὸ συλλογικὸ ἔργο: Γενικὴ Ἐποπτεία: Μ.(ιχαήλ) Β. Σακελλαρίου: Ἱστορικοὶ Ἑλληνικοὶ Χῶροι. Μακεδονία. 4000 χρόνια Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ. Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν Α.Ε. 1982, σσ. 426-429.

Ν.Σ.

— «Τα Μπλούκια των Μαστόρων. Ψηφίδες ἀπὸ πρόσωπα καὶ πράγματα μιᾶς περιπέτειας». Ἐπιμέλεια: Ν.Σ.

Περιοδικὸ «το Τέταρτο», τεύχος 29 (Σεπτέμβριος 1987), σσ. 92-96.

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σεραφεῖμ, βλ. Σεραφεῖμ ο Βυζάντιος.

ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Αθανάσιος Δ.-

Βυζαντινὴ Αἰτωλοκαρνανία.

Συμβολὴ στη Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη. Με 394 εἰκόνες καὶ σχέδια.

Ἀθήνα: ἐκδόσεις Ἀρσινόη. 1985.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Βασίλης -, [1946-]

(Ἀνέκδοτο υλικὸ ἀπὸ ἐρευνα γιὰ τοὺς Μαστόρους τῆς Πέτρας τῆς Πυρσόγιαννης).

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ἑλλη -,

(λήψη-σελιδοποίηση), - Μάρκος ΔΡΟΣΑΚΗΣ (μεγεθύνσεις - ἀντιγραφές), - Παῦλος ΒΑΚΑΛΗΣ (λιθογραφία-ἐπιμέλεια).

Παλιές Φωτογραφίες Ἡπειρο-Μακεδονία

Ἀθήνα: (ἐκδόσεις «Ἐρμῆς»). 1977.

ΠΑΠ.[ΑΔΗΜΟΥΛΗΣ], Τάκ.[ης = Παναγιώτης] -

— «... Γέφυρα Κονίτσης»

στο περ. «Κόνιτσα», ἔτος Α΄ αριθ. τεύχος 1 (Μαῖος 1962), σσ. (1) καὶ 9.

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, Νικ.[όλαος] Χ.- [1883-1976]

— Ἡπειρωτικά. Ψευδοτίτλος: Ἡπειρωτικά ἱστορικά, λαογραφικά, κοινωνικά. Α΄ τόμος, Ἀθαμανικά.

(: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλελευθέρων Ἑταιρείας, ἀρ. 42).

Ἀθήναι (: τυπ. Π. Δρούκα καὶ Ν. Κόνσολα). 1967.

ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, Ἀργύρης [Παναγιώτης] - [1924-]

— «Τὸ πυρσογιαννικὸ Καμπαναριὸ τ' Ἁγιο-Χαραλάμπε Δημητσάνας, 1888»: περιοδ. «Ἀρμολόγῳ» τεύχος 8-9 [Μάης 1980], σσ. 57-66.

PETRONOTIS, Argyres -, [1924-]

— «Die ruinierte alte steinerne Peneiosbrücke am thessalischen Tempe, Griechenland»: 9th International Congress of Turkish Art. Istanbul. 23-27 September 1991. Proceedings. Vol. III, σελ. 89-105.

Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Basımevi. 1995. (ISBN 975-17-1487-7: για τους 3 τόμους, ISBN 975-17-1490-7: για τον III τόμο).

ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, Α.(αργύρης) -

— Αρχιτέκτονες και Μηχανικοί στην υπηρεσία του Αλή Πα-
σά. Ανάτυπο από τον Τμητικό Τόμο [η] «Φηγός» για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη.
Ιωάννινα: εκδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. 1994, σσ. 367-389.

ΠΟΛΙΤΗ, Λουκία Δ.-

— «Ή Μονή Γενεσίου της Θεοτόκου στην Πλάκα Ἄρα-
χθου»: Ἐκκλησίες στην Ἑλλάδα μετά την Ἀλωση. [Τόμος 1].

Ἀθήνα: ΕΜΠ/Σπουδαστήριο Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς [καθηγ. Χ. Μπούρας].
1979, σσ. 137-146.

ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ, Π.[αναγιώτης] Η.- [1881-1967].

— «Ἐπιγραφαί καί Ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπείρου»: «Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» (στο ἐξῆς ΕΕΒΣ), τόμ. 5 (1928), σσ. 53-99.

ΡΕΜΠΕΛΗΣ, Χαράλ.(άμπος Νικ., 1887-1947)

— Κονιτσιώτικα μετά τοπογραφικοῦ χάρτου τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης... Ἐπι-
μέλεια Ν. Χ. Ρεμπέλη (: Ἠπειρωτικαί Μελέται. Α΄ Γλωσσικά καί Λαογραφικά).

(Ἀθήναι): Ἐκδόσεις Ἠπειρωτικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν. 1953.

ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γ.[εώργιος] Π.[αναγιώτη] -, [1929-1995].

— «Ὁ Μιλόρδος-Ποιητής καί ὁ Συνταγματάρχης-Τοπογράφος»
(George Gordon Lord Byron & William Martin Leake)» στο συλλογικό ἔργο:
Λουκία ΔΡΟΥΛΙΑ - Αἰκ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ - Ἐμμ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ - Παν. ΜΟΥΛΛΑΣ - Γ. Π.
ΣΑΒΒΙΔΗΣ - Ἄλκης ΑΓΓΕΛΟΥ: Περιηγήσεις στόν Ἑλληνικό χῶρο. Ἐπιλε-
γόμενα κ. θ. ΔΗΜΑΡΑ.

Ἀθήνα: χ. ἐκδ. 1968, σελίδες 89-111.

Σεραφεῖμ ὁ Βυζάντιος, Μητροπολίτης Ἄρτης [= Σεραφεῖμ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ].

— Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτὲ ἀρχαίας καί ἐγκρίτου Ἠπει-
ρωτικῆς πόλεως Ἄρτης καί τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης... Ἐν Ἀθήναις:
τυπ. «Κάλλους». 1884.

— 2η ἐκδοση: με συμπληρώσεις Γιάννη Τσουτσίνου, (Πρωτο)δημοσιεύτηκε
στοὺς ΣΤ΄ καί Ζ΄ τόμους τῆς «Ἠπειρωτικῆς Ἐστίας». Ἄρτα. 1962.

ΣΟΥΛΗΣ, Χρῖστος Ἴ. -,

— «Ἐπιγραφαί καί Ἐνθυμήσεις ἠπειρωτικαί».

στα «Ἠπειρωτικά Χρονικά», 9 (1934), σσ. 81 κπ.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Εὐριπίδης Ζ.[ήση] -, [1891-1988]

— Κώστας Γραμματικός (Ἀνατύπωση ἐκ τῶν «Ἠπειρωτικῶν Χρο-
νικῶν»).

Ἀθήναι. 1939.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Εὐριπίδης [Ζήση] -

— «Μορφές καί Φυσιογνωμίες ἐκ τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης:

Ι. Γιάννης Κ. Σούρλας (σσ. 103-140).

ΙΙ. Γιώργης Κ. Χρήστου (σσ. 141-168).

III. Θεοδόσης Χρήστου (σσ. 169-180).

IV. Κύρκας Παπανίκου (σσ. 181-212)

στά «*Ἡπειρωτικά Χρονικά*», 16 (1941), σσ. 103-212.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Εὐριπίδης Ζ.[ήση] -

— Μορφές και Φυσιογνωμίες ἐκ τῆς Ἐπαρχίας Κονίτισης. (Ἀνατύπωσης ἐκ τῶν «*Ἡπειρωτικῶν Χρονικῶν*»). Ἀθήναι 1944.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Εὐριπίδης (Ζ.) -

— Μορφές και Φυσιογνωμίες ἐκ τῆς Ἐπαρχίας Κονίτισης:

Δημήτριος Ζγκολόμπης [1830-1905].

Ἐπὶ τῇ βάσει ἐγγράφων τοῦ Οἰκογεν.[ειακοῦ] Ἀρχείου Ἀποστολή Ζγκολόμπη.

Ἀθήναι: ἐκδίδεται δαπάναις τοῦ ἐγγονοῦ του Νικολάου Ζγκολόμπη. 1958.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Εὐριπίδης (Ζ.) -

— «Ἡ Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Πρωτομαστόρων τῆς Πυρσόγιαννης»:

ἐφ. «*Ἡπειρωτικὸν Μέλλον*» Ἀθήναι Τρίτη 6 Ἰαν. 1970 (περ. Β' ἔτ. 36, φ. 97/680), σσ. 1-2.

(Συλλογικὸ ἔργο)

— Κάντσιο - Δροσοπηγή

(Συγγραφή γιὰ ἓνα μαστοροχώρι τῆς Ἠπείρου).

Ἀθήνα: Ἀδελφότητα Δροσοπηγιωτῶν Κονίτισας «ο Ἅγιος Ἀθανάσιος». 1993. (Στὴ σελ. 255 ονόματα συγγραφέων καὶ ερευνητῶν).

(Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ)

— «Μπλούκια: μετακινήσεις καὶ κτίσματα»:

«*Ἀρμολοῖ*», τεῦχος 2 (Δεκ. 1976), σσ. 26-30.

ΣΦΕΝΔΟΝΗΣ, Γιάννης Ν.(ικολάου) -, [1944-]

— «Ντεμπρελῆδες καὶ ἀρχιτέκτονες στὴν παλιὰ Θεσσαλονίκη»:

«*Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*», (Ἰδρυτὴς Νικόλαος Ἄ. Σφενδόνης, ἔκδοσις Γιάννη Ν. Σφενδόνη καὶ Δημήτρου Ν. Σφενδόνη, Θεσσαλονίκη) (στοῦ ἔξῃς ΜΗΣ), τόμος [57], 1977, σσ. 199-205.

ΤΑΤΣΗΣ, Διονύσιος Δημ. - [1948-]

— Γνωριμία με τὴν ἐπαρχία Κονίτισης.

Κόνιτσα: χ. ἐκδ. (τυπογραφεῖον «Μέλισσα». Ασπροβάλτα). 1993.

ΤΑΤΣΗΣ, Διονύσιος Δημ.

Μοναστήρια τῆς ἐπαρχίας Κονίτισης:

Μολυβδοσκεπάστης, Γκούρας, Πλαγιάς, Κλαδόρμης, Στομίου, Μολίστης.

Θεσσαλονίκη: χ. ἐκδ. (τυπογραφεῖον «Μέλισσα». Ασπροβάλτα). 1994.

ΤΟΥΦΙΔΗΣ, Σωτήρης Π. -, [1936-]

— Ἡ Κόνιτσα καὶ τὰ χωριά τῆς. Konitsa and the near by Villages. Τουριστικὸς Οδηγός. Τρίτη ἔκδοσις. (Με ἀγγλικὴ μετάφραση: Μάρθα Τσίκα.

Κόνιτσα: χ. ἐκδ. [αυτοἰδέκοση:] - (τυπογραφεῖο Θεοδωρίδη, Γιάννενα). 1994.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δημ. Δ. - [1941-]

— «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Ἠπείρου ... Ἐπαρχία Κονίτισης, Πλαγιά (Ζέριμα), Μονὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου»

στό «*Αρχαιολογικό Δελτίο*», τόμ. 29(1973-1974) (*Έκδοση 1979), *Χρονικά*. Μέρος Β' 2, σσ. 621-622.

ΤΣΑΓΚΑΣ, Ιωάννης Β. - [1954-]

— «Το γεφύρι της Ζέρμας στο Σαραντάπορο» Ιωάννη Β. Τσάγκα
Επιστολή, Ανταπάντησή του στον κ. Θωμά Ζιώγα»
: περιοδ. «*Κόνιτσα*», περιοδ. Τρίτη, τεύχος 30 (γενάρης-φλεβάρης 1990), σσ. 205-208.

ΤΣΑΓΚΑΣ, Ιωάννης Β.-

— «“Η Ζέρμα της Κόνιτσας” (1618-1913).

Ιστορικά και άλλα στοιχεία του Ηπειρωτικού χώρου.»

στο «*Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*» 1991, σσ. 309-323.

ΤΣΑΓΚΑΣ, Ι. (Ιωάννης) Β.-

— «Το γιοφύρι της Ζέρμας (Πλαγιάς) Κόνιτσας στο Σαραντάπορο και όχι το “Καντσιώτικο Γεφύρι”»

: φύλλο «*Ηπειρωτικοί Αντίλαλοι*» Πάτρα, τεύχος 35 (1994), σσ. 18-19.

ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Δημ. Π.-

Τὸ Ἑπταχώρι. Χίλια χρόνια στὶς ἐθνικὲς ἐπάλξεις. Ἱστορικὴ ἀναζήτησι στὸ
χώρο τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας.

Θεσσαλονίκη: χ. ἔκδ. [ἔκδοση Φιλοπροοδευτικοῦ Συλλόγου Ἑπταχωριτῶν]. 1979.

ΤΣΙΠΑΣ, Νικόλαος Ι. -, (1910-)

Αρμαθεῖα ἀναμνήσεων ἀπὸ τὴν Πυρσόγιαννη.

Μαρούσι: χ. ἐκδ. [αυτοέκδοση]. 1983.

ΦΡΟΝΤΖΟΣ, Πέτρος Ι. -, [1902/1903*-1987]

Ἡ Παιδεία στὴν Πυρσόγιαννη ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ οἱ Πυρσογιαν-
νίτες Δάσκαλοι.

Ἀθήνα: χ.ἐκδ. 1980.

* Ἔτος Γεννήσεως στὸ Μητρώο Ἀρρένων Πυρσόγιαννης 1902 (μᾶλλον τὸ ὀρθότερο), ἐνὸς στα
Ὄθωμανικὰ Ἀρχεῖα: 1903)

ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κων/(σταντί)νος Κ. -, (1950-)

— Ἑλληνικὰ Σχολεῖα στὴν περίοδο τῆς Ὄθωμανικῆς κυ-
ριαρχίας (1453-1821) (: Παιδεία καὶ Γλῶσσα).

Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Βάνιας. 1991.

ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Χριστόδουλος Ι. - (1921-1989)

[Η] Πουρνια. [Σταρίτσανη] Κονίτσης - Ιωαννίνων. Το χωριό μου.

Ἀθήνα: χ. ἐκδ. (ἐκδ. Συλλόγου τῶν ἀπανταχοῦ Πουρνιατῶν Κονίτσης Ἠπείρου).

1991 (Κείμενο γραμμένο στα 1985).

ΧΡΗΣΤΟΥ, Βασ. Κ.-,

— «Τὸ μοιρολόϊ “Ὁ Νικολάκης”»,

στὸ περιοδ. «*Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*», τεύχος 51ον-53ον (Ἰούλιος-Αὔγουστος-Σεπτέμ-
βριος 1956), σσ. 670-674.

Γ΄ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Η Πυρσόγιαννη, στις αρχές του 20ου αιώνα: λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του Ζιώγα Φρόντζου (περ. 1893). (Αρχείο Μουσείου Μαστόρων της Πέτρας, Πυρσόγιαννη).

1Α. Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος (περ. 1815 - περ. 1893). Σκαρίφημα του ζωγράφου Γιάννη Σιμ. (...) βάσει μεταγενέστερων πληροφοριών.

(: Π. Φρόντζος, *Η Παιδεία στην Πυρσόγιαννη*, 1980, σελ. 1).

2. Κόνιτσα. Οι Οθωμανικοί Στρατώνες. Έργο περίπ. 1884, αποδιδόμενο στον Ζιώγα Φρόντζο, χωρίς βεβαιότητα. Εικονίζονται οι θρησκευτικές, πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, με άλλους κοινωνικούς παράγοντες, πολίτες και υπηκόους. Σημειώνεται ότι η φωτογραφία δεν είναι πραγματικά των εγκαινίων, όπως λέγεται, γιατί στην πάνω αριστερή της άκρη διακρίνεται η χειρόγραφη με μελάνη επισήμανση «[Παλαιές:] Στρατώνες Κονίτσης, 1900» (!). Ωστε πρόκειται για άλλη περίπτωση και εκδήλωση, πιθανότατα μια μουσουλμανική εορτή (Ραμαζάνι, ίσως, μετά το τέλος της νηστείας):

(: πολύτιμη παραχώρηση από τον Γιάννη Λυμπερόπουλο, στέλεχος της ΕΠΟΝ Ηπείρου, δικηγόρο, συγγραφέα και μελετητή της Κόνιτσας. Θεομά τον ευχαριστούμε).

2Α. Παλαιόπυργος (πριν Μέβδιζα) Πωγωνίου. Εκκλησία Παναγίας. Υπέρθυρος κτιτορική επιγραφή: + Ι[ΗΣΟΥ]Σ Χ[ΡΙΣΤΟ]Σ | Ν[Ι]Κ[Α] | 1865 || ΚΤΙΤΟΡΙ | ΙΩ. ΒΑΣΙΛΙ | Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ || ΔΙΑ ΧΙΡΟΣ | ΜΑΣΟΡΑ | Δ. [ΑΜΠΡΟΥ] ΧΑΡΠΟΥ | ΠΡΟΣΟΓΙΑΝΙ. (Ανασχεδίαση Α.Π. από φωτοαντίγραφο Β.Π.).

3. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι». Κατάλοιπο ακρόβαθρου γέφυρας (Φωτο: 10 Μαΐου 1995: Α.Π.).

3Α. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι», παρασυρμένο τμήμα καμάρας γεφυριού (Φωτο: 10 Μαΐου 1995: Α.Π.).

4. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι», λείψανα παλαιού ημιονικού δρόμου (φωτο: 10 Μαΐου 1995: Α.Π.).

5. Άραχθος. Γέφυρα της Πλάκας (ή «Γέφυρα Βο(υ)ρδών»). 1866.

Πλάγια άποψη από τα ανάντη, ανεβαίνοντας το δρόμο προς το μοναστήρι Μουχούστι ή Παναγίας (: φωτογραφία Λουκίας Πολίτη, περ. 1978, βλ. «Η Μονή Γενεσίου της Θεοτόκου στην Πλάκα Αράχθου» στον Α΄ Τόμο «*Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*». Αθήνα: ΕΜΠ 1979, σελ. 137 εικ. 1).

6. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Άποψη από τα ανάντη (10 Μαΐου 1995: Α.Π.). Πίσω διακρίνεται η στρατιωτική γέφυρα «Μπέλεϋ» (Bailey).

7. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Άποψη του μεσοβάθρου από τα ανάντη, εδραζόμενου στο ριζιμιά βράχο της κοί-

της, ενισχυμένου με πέτρινο έμβολο και εφοδιασμένου με ανακουφιστικό τόξο (10 Μάη 1995).

7Α. Σαραντάπορος. Γεφύρι Ζέρμας, ή Καντσιώτικο Γεφύρι. Ανατολική όψη, λοξά εικονιζόμενη από αριστερή όχθη. Διακρίνεται διεύρυνση δεξιού (βόρειου) ακροβάθρου και όλου αυτού του τμήματος της γέφυρας (Τρίτη 13 Οκτωβρ. 1987, Α.Π.).

8. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Σκαρίφημα όψης από τα ανάντη.

(: Αποτυπώθηκε μερικά στις 10 Μάη 1995 με τη βοήθεια Γιάννη Περώνη. Σχεδιάστηκε στη Θεσσαλονίκη 12 Ιαν. 1996. Α.Π.).

9. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Διαγώνια άποψη της προς τα ανάντη όψης. Κυριαρχεί το μεγάλο τόξο, εμπρός το ανακουφιστικό τοξύλλιο του βάθρου.

Ο εικονιζόμενος Γιάννης Περώνης μετράει το ύψος του μικρού τόξου (10 Μάη 1995, Α.Π.).

10. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Κορυφή μεγάλης καμάρας. Όψη από τα ανάντη (10 Μάη 1995). Πίσω διακρίνεται καθαρά η στρατιωτική γέφυρα «Μπέλει» (Bailey).

11. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Ανακατασκευασμένο τμήμα λιθοστρώτου (10 Μάη 1995, Α.Π.).

11Α. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας, είτε Καντζιώτικο Γεφύρι. Δίπλα του η γέφυρα «Μπέλει» (Δευτέρα 26 Ιουνίου 1995, Α.Π.).

12. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Κεντρικό τμήμα παλαιού γεφυριού. Όψη από τα κατάντη. Το κεντρικό (σωζόμενο) τόξο, αριστερά ανακουφιστικό τόξο και «ημίτοξο» (Δεξιά στα δέντρα κυλάει το ποτάμι). (Φωτό: 10 Μάη 1995, Α.Π.).

13. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα»: Λείψανα παλαιού γεφυριού. Σκαρίφημα της όψης από τα κατάντη (10.5.1995/9.1.1996: Α.Π.).

14. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Λείψανα παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη. (10.5.1995. Α.Π.).

15. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Το μικρότερο (υπάρχον) τόξο παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη (10.5.1995. Α.Π.).

16. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Τα δύο πρώην ανακουφιστικά τόξα του παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη. (10-5-1995, Α.Π.).

17. Άραχθος. Νότια «Μπαλντούμας». Μεγάλο τόξο ερειπωμένης γέφυρας. Λεπτομέρεια της πάνω σειράς θολιτών, που δείχνει με σαφήνεια την διαμπερή διάταξή της, άρα την ουσιαστικά δρώσα ποτέ ύπαρξή της. Όψη από τα κατάντη (10 Μάη 1995, Α.Π.).

18. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα»: Λείψανα αριστερών ακροβάθρων δύο παλαιών καταστραμμένων γεφυρών. Το δεξιά ανήκει στη συνέχεια των μεγάλων ερειπίων, που σώζονται στην δεξιά όχθη του Άραχθου. Όψη από τα κατάντη. (10 Μάη 1995, Α.Π.).

19. Πουρνιά Κόνιτσας. Γέφυρα της Μαύρης Πέτρας («Μαυρομπέ-

τρας»). Όψη από τα ανάντη. Δεξιά (= ανατολικά) το φαινομενικά τεταρτοκυκλικής μορφής ανακουφιστικό τόξο. Εκατέρωθεν της γέφυρας τα νεότερα χτισμένα το 1956 διευρυμένα πυργωτά βάθρα (10 Μάη 1995, Α.Π.).

20. Πουρνιά Κόνιτσας. Γέφυρα της Μαύρης Πέτρας («Μαυρομπέτρας»). Όψη από τα κατάντη. Σχεδιάσμα αρχικής μορφής με δύο άνισα κύρια τόξα και δύο ανακουφιστικά τοξύλλια βάσει παλαιάς φωτογραφίας, προ του έτους 1956. Από πάνω η θρυλική «Μαύρη Πέτρα», αριστερά το παλαιό «κόνισμα» (= προσκνητάρι).

21. Μεγάλο γεφύρι στη διαδρομή από Ιωάννινα στο Μέτσοβο, le pont de la Kyra («Γεφύρι της Κυράς») στον Άραχθο, όπως το σχεδίασε στα 1819, Μαρτίου [28], ο Γάλλος ζωγράφος Λουδοβίκος Ντυπρέ (Louis Dupré).

22. Γέφυρα στον Άραχθο επί οδού προς Μέτσοβο υπάρχουσα στα 1928-1931 μόνο βιβλιογραφικά σε μας γνωστή: Παπαδημητρίου, Παλαιές φωτογραφίες (1977), σ. 29.

23. Αώος, Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (και την αριστερή όχθη). Απ' ότι γνωρίζουμε η παλαιότερη απεικόνισή της, προφανώς προ του 1913 ίσως περί το 1910.

(: Πολύτιμη καρτ-ποστάλ, για την επιστημονική έρευνα από το ιδιωτικό αρχείο Αντ. Γαλερίδη, Λάρισα, με τη φροντίδα του Σπ. Μαντά. Τους ευχαριστούμε και τους δύο).

23Α. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη. 1938.

(: Φωτογραφία Σπύρου Μελετζή, σημαντική για την επιστημονική έρευνα).

24. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Όψη από τα ανάντη. Σημερινή κατάσταση.

(: Φωτογραφία Ιωάννη Καπάιου, Κόνιτσα, μετά το 1980 περίπου).

25. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Επισκευή της αψίδας του μετά την βλάβη του τού 1913. (Αρχείο Σωτήρη Τουφίδη, Κόνιτσα).

26. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (= δυτική). Σχέδιο αποτύπωσης με χρονολογική σήμανση: «ημερ. 4-85» (μάλλον Απριλίου 1985), Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών. 6η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων. Ιωάννινα. - Αποτύπωση: Παπαδάς Κ., Βλάχας Ν. - Μελέτη: Παπαδάς Κ.-Σχεδίαση: Κουτρά Σ., Παπαδάς Κ.

27. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη του «εσωραχίου» του δεξιού (= βορεινού) ποδαρικού. Διακρίνεται η διεύρυνση προς τα κάτω, που πραγματοποιείται με βαθμιαίες αναβαθμιδώσεις («πατούρες»), καθώς και η χρήση μεγάλων καλολαξευμένων λίθων (1995, Μάϊος 10, Α.Π.).

28. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Δεξιό ποδαρικό. Όψη από τα ανάντη. Διακρίνεται με σαφήνεια το τοξωτό (διαμπερές) άνοιγμα για το πέρασμα υδραύλακα (φωτογραφία 10 Μάη 1995, Α.Π.).

28Α. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Δεξιό ποδαρικό (= βόρειο). Όψη από τα κατάντη, το τοξωτό άνοιγμα, όπου η έξοδος του υδραύλακα. (Τα δικτυώματα εμπρός ανήκουν στη μεταλλική γέφυρα «Μπέλεϋ»). (Φωτογραφία Μάη 1995, Α.Π.).

29. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (= δυτικά). Σκαρίφωμα (10.5.1995-20.2.1996, Α.Π.) -

Οι μετρήσεις που έγιναν στις 10 Μάη 1995 οφείλονται στη συμβολή του Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Γιάννη Περώνη, όπως και πολλές από κοινού συζητήσεις και παρατηρήσεις.

29Α. Γέφυρα Κόνιτσας στον Αώο. Η κόγχη στη δυτική όψη (στην προς τα κατάντη), στο βόρειο μέρος (προς την Κόνιτσα), φαίνεται καθαρά σε φωτογραφία, δημοσιευμένη στα 1969 από το Μιχάλη Δωρή, στο περιοδικό «Αρχιτεκτονική», έτ. 13, τχ. 77 (Δεκ. 1969), σ. 54 εικ. 12.

29Β. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η χωμένη στον κισσό κόγχη, στη δυτική όψη, στο βόρειο μέρος.

(: Φωτογραφία Ιω. Καπαΐου, Κόνιτσα, αρχές Μαρτίου 1996).

29Γ. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Νότιο ανερχόμενο κατάστρωμα, με τις «ούβιες» (τις ελαφρά εξέχουσες οριζόντιες σειρές πλακών) που διευκολύνουν το ανέβασμα ή εμποδίζουν το γλύστρημα στο κατέβασμα. Τα στηθαία νεώτερα, πέτρινα χτιστά.

Ο εικονιζόμενος είναι ο συνεργάτης μας Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Γιάννης Περώνης (Τετάρτη 10 Μάη 1995, Α.Π.).

29Δ. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Νότιο ανερχόμενο κατάστρωμα με τις «ούβιες». Λείπει το στηθαίο στην ανατολική (προς τα ανάντη) πλευρά, σε φωτογραφία δημοσιευμένη στα 1969. Είναι περίεργο το ότι δεν εμφανίζονται ούτε ίχνη του.

(Φωτογραφία Μιχ. Δωρή, περιοδ. «Αρχιτεκτονική», έτ. 13, τχ. 77, Δεκ. 1969, σ. 54 εικ. 11).

29Ε. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Το νεώτερο (από το έτος 1975) καμπανάκι στο εσωράχιο της καμάρας, αντικαθιστώντας ένα ή τρία της αρχικής κατασκευής (Μάης 1995, Α.Π.).

30. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η προς τα κατάντη (δυτική) πλευρά, φωτογραφημένη από το δεξιό (βόρειο) ποδαρικό, σχεδόν κατ' ευθυγραμμία με το απέναντι (9 Μαΐου 1995, Α.Π.).

31. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η προς τα ανάντη (ανατολική) πλευρά, φωτογραφημένη από το αριστερό (νότιο) ποδαρικό, σχεδόν κατ' ευθυγραμμία με το απέναντι.

(: 22 Φεβρουαρίου 1996, Ιωάννης Καπαΐος, Κόνιτσα).

32. Αώος. Οι γέφυρες της Κόνιτσας: η παλαιά πέτρινη μονότοξη, και η νεώτερη μεταλλική αμφιέριστη τύπου Bailey/«Μπέλεϋ» (Τρίτη 9 Μάη 1995, Α.Π.).

33. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η σημερινή κατάσταση του βόρειου άκρου της. Διακρίνεται η νεωτερική διευθέτηση και ο πυργίσκος (9 Μάη 1995, Α.Π.).

34. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Κόγχη στο νεώτερο πέτρινο ανάλημμα της βόρειας απόληξης της, μετά την τροποποίηση της τελευταίας για να διευκολυνθεί η τοποθέτηση της γέφυρας «Μπέλεϋ»: έργο του 1948 του υπολοχαγού Μηχανικού Γεωργίου Δούκα σύμφωνα με την επιγραφή (: φωτογραφία Τρίτης 9 Μάη 1995, Α.Π.).

*

ΥΣΤΑΤΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΓΕΦΥΡΑ ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ: Είχε γίνει και η τρίτη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμών, όταν γράμμα του Βασ. Παπαγεωργίου, από την Πυρσόγιαννη, έφτασε σήμερα Παρασκευή 31 Μαΐου 1996 στα χέρια του Αργ. Πετρονώτη, στη Θεσσαλονίκη, με φωτοαντίγραφο της παλαιότερης ως τώρα ακριβέστερα χρονολογημένης στα 1908 ή λίγο πριν φωτογραφίας (της γέφυρας της Κόνιτσας από τα κατάντη), —προερχόμενης από «Λογοδοσία των Πεπραγμένων της Φιλεκπαιδευτικής Ἀδελφότητος Κονίτσης τῆς Ἡπείρου κατά τὸ ἔτος 1908. Ἐν Ἀθήναις. Τυπογραφεῖον Δ. Γ. Εὐστρατίου καὶ Δ. Δελῆ. Ὀδὸς Πραξιτέλους 8. 1909».

Παρατηρώντας την φωτογραφία αυτή του 1908 και συγκρίνοντάς την με την καρτ-ποστάλ, εικ. 23, που χρονολογήσαμε «περί το 1910», θα έλεγε κανείς —με μικρή επιφύλαξη— ότι η καρτ-ποστάλ μπορεί να είναι και παλαιότερη του 1908, επειδή τα στηθαία ή αρκάδες (;) εμφανίζονται στην καρτ-ποστάλ λιγότερο επιμελημένα από ό,τι στη φωτογραφία του 1908 (: δηλαδή τότε, πριν τραβηχτεί η φωτογραφία του 1908, είχαν τα στηθαία υποστεί κάποια βελτίωση).

**

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΣΤΗΝ § 42, πρβλ. εικ. 12, 13, 16.

Δευτερεύοντα τεταρτοκυκλικά ανακουφιστικά ημίτοξα εκατέρωθεν κυρίων ημικυκλικών ανακουφιστικών τόξων σε βάθρα γεφύρας εμφανίζονται ως μοναδικό παράδειγμα (επί δεκάδων περιπτώσεων) στη Θεσσαλία, (και έτσι το δεύτερο επί ελληνικού εδάφους, —απ' ό,τι ως τώρα γνωρίζουμε) στο παλαιό (περί το 1520) τμήμα γεφύρας Σαρακίνας επί Πηνειού: βλ. Τα Πέτρινα Γεφύρια της Θεσσαλίας, των Αντ. Γαλερίδη / Κώστα Σπανού / Κώστα Μακρή / Γιαν. Πυργιώτη / Βασ. Παπαγεωργίου / Βούλας Κάλφα. (Αθήνα:) Εκδ. ΤΕΕ-Τμ. Κεντρ. και Δυτ. Θεσσαλίας, (1995), σσ. 189-204, εικ. 149-163 και σχέδιο αναπαράστασης.

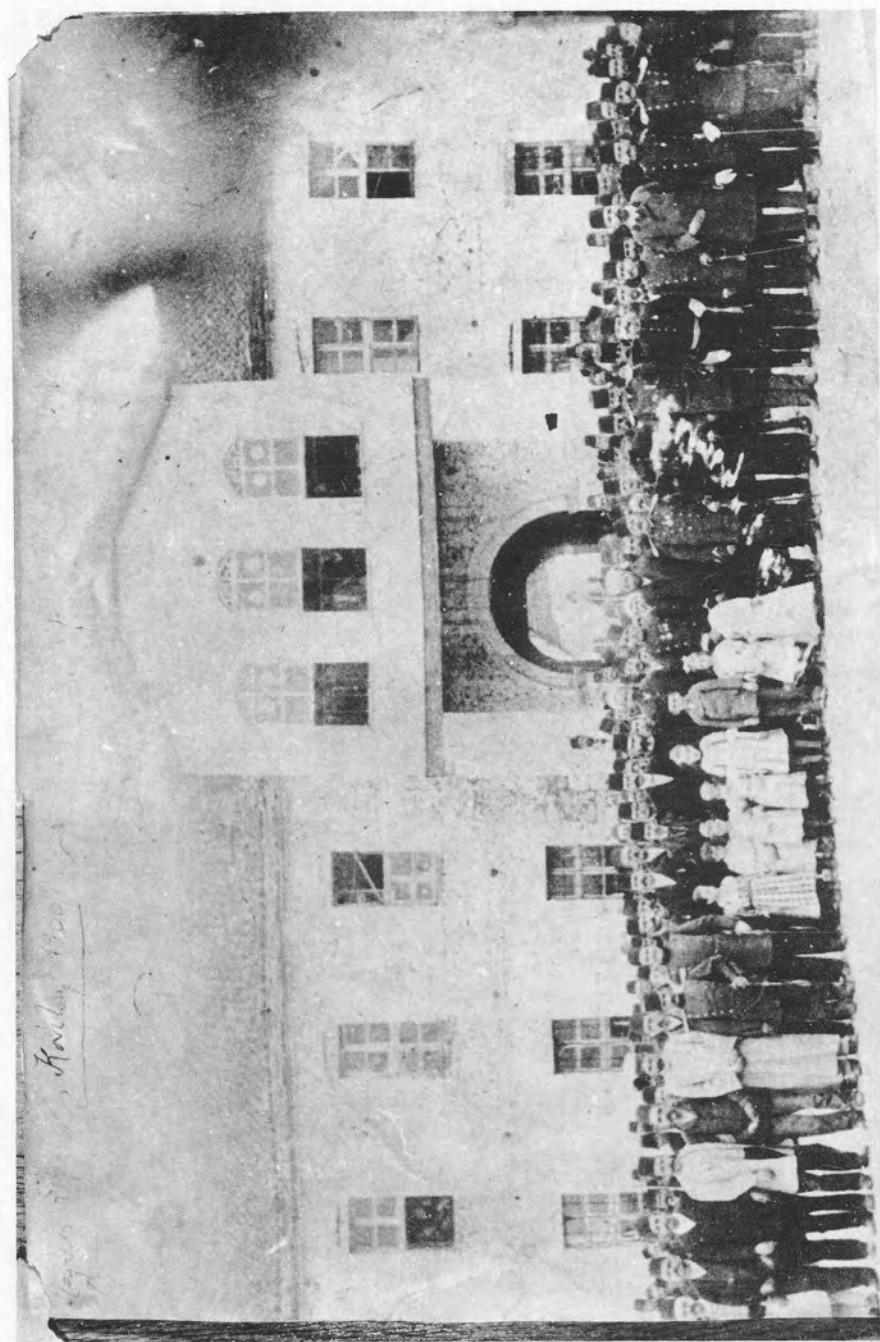
Δ' ΕΙΚΟΝΕΣ

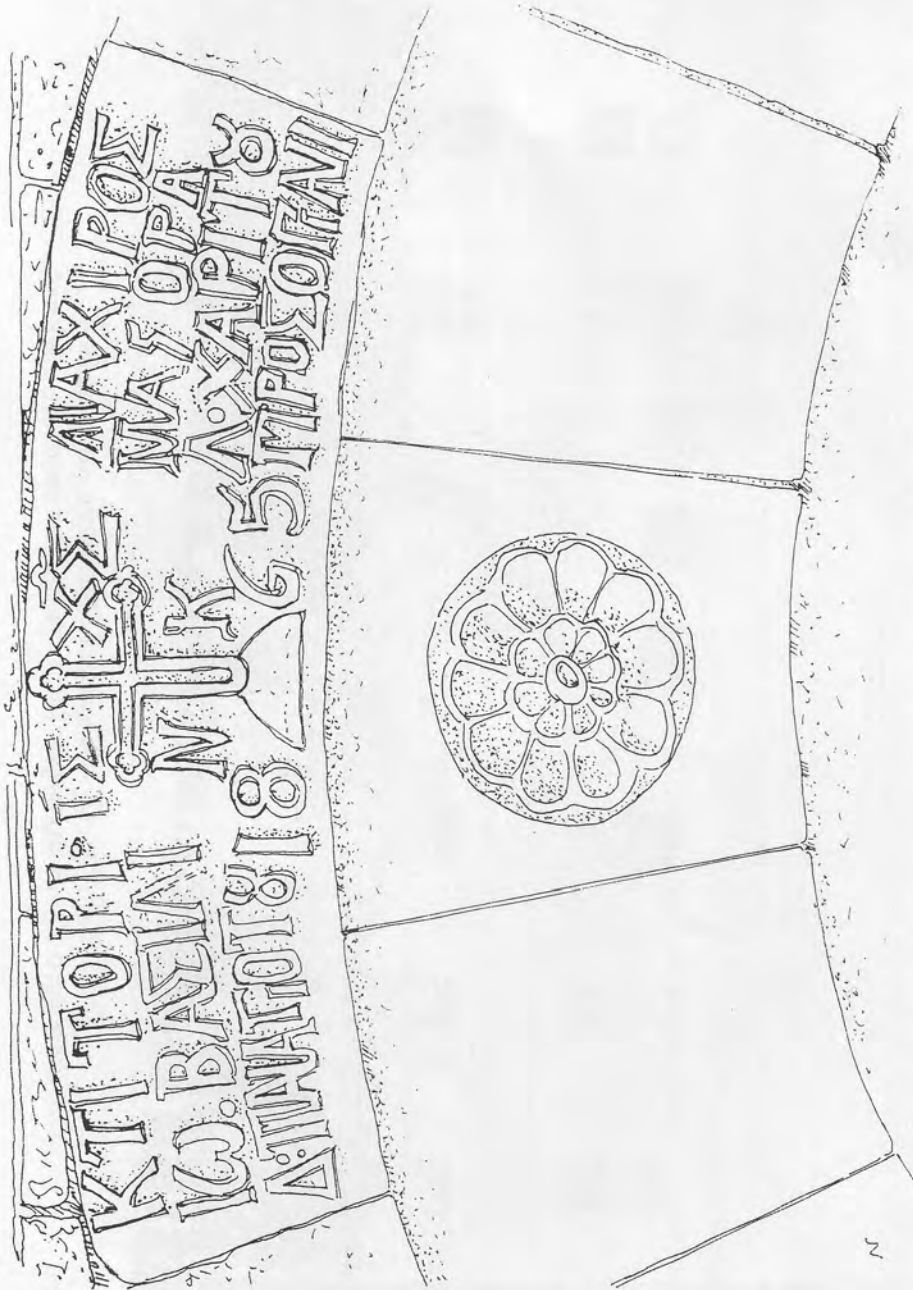
*Εικ. 1. Η Πυρσόγιαννη, στις αρχές του 20ου αιώνα:
λίγα χρόνια μετά τον θάνατο (περ. 1893) του Ζιώγα Φρόντζου.*

Εικ. 1Α. Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόνιζος (περ. 1815 - περ. 1893). Κατά προσέγγιση σκαρίφημα.

Εικ. 2. Κόνια. Οι Οθωμανικοί Στρατώνες, περίπου 1884.
Τσως έργο Ζιώγα Φρόντζου (βλ. υπόμνημα σε κατάλογο εικόνων).

2Α. Παλαιόπυργος (πριν Μέρδιστα) Πωγωνίου. Εκκλησία Παναγίας. Υπέρθυρος κτιτορική επιγραφή: + ΙΗΣΟΥΣ Χ[ΡΙΣΤΟ]Σ | Ν[ΙΚ]Α | 1865 || ΚΤΙΤΟΡΙ | ΙΩ ΒΑΣΙΛΙ | Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ || ΔΙΑ ΧΙΡΟΣ | ΜΑΣΟΡΑ | Δ. [ΑΜΠΡΟΥ] ΧΑΡΤΟΥ | ΠΡΟΣΟΓΙΑΝΙ. (Ανασχεδίαση Α.Π. από φωτοαντίγραφο Β.Π.).

Εικ. 3. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι». Ποδαρικό παλαιού γεφυριού.

Εικ. 3Α. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι», Τμήμα πεσμένης καμάρας γεφυριού.

Εικ. 4. Σαραντάπορος, θέση «Ντέστι». Λείψανα παλαιού δρόμου.

Εικ. 5. Αραχθος. Γέφυρα της Πλάκας (ή «Γέφυρα Βο(υ)ρδώ»). 1866. Πλάγια άποψη από τα ανάντη, ανεβαίνοντας το δρόμο προς το μοναστήρι Μονχούσι ή Παναγίας (: φωτογραφία Λουκίας Πολίτη, περ. 1978).

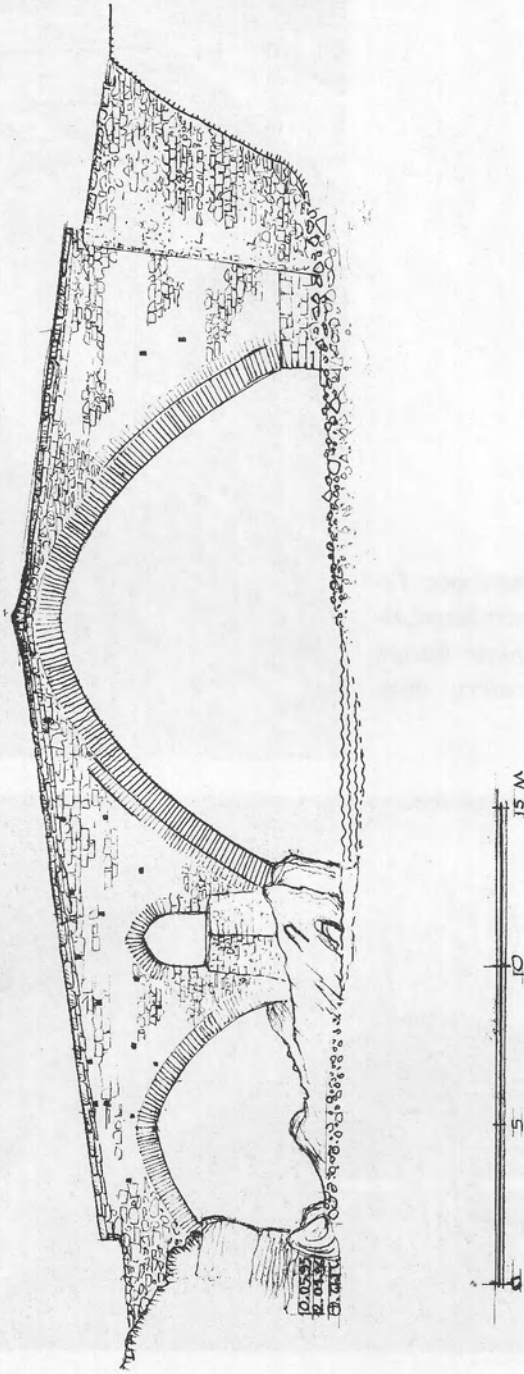
Εικ. 6. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέριμας είτε Καντζιώτικο Γεφύρι. Αποψη από τα ανάντη. (Πίσω της διακρίνεται στρατιωτική γέφυρα Bailey «Μπέλευ») (1995).

Εικ. 7. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Μεσόβαθρο επί βράχων, με έμβολο και τόξο (αμφότερα για ανακούφιση του βάθρου στην περίπτωση πλημμύρας). Όψη από τα ανάντη, (1995).

Εικ. 7Α. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας, ή Καντσιώτικο Γεφύρι. Η ανατολική όψη, προς τα ανάντη, εικονιζόμενη λοξά από την αριστερή όχθη. Διακρίνεται δεξιά, στο βορεινό τμήμα ενίσχυση της βάσης του ακροβάθρου και η διεύρυνση ολόκληρου αυτού του τμήματος (1987).

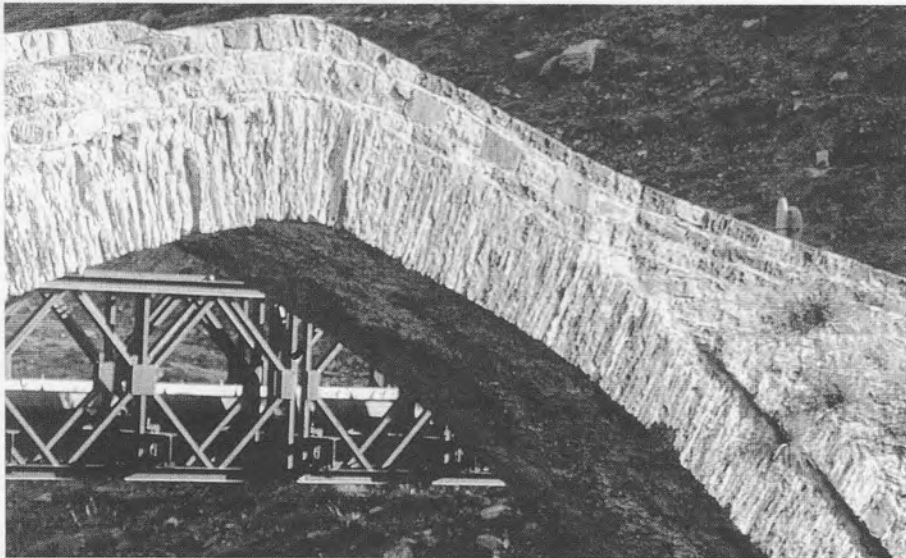

Εικ. 8. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέριμας, είτε Καντζιότικο Γεφύρι. Σκαρίφημα όψης από τα ανάντη (1995, Α.Π.)

Εικ. 9. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρομας, είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Διαγώνια άποψη της προς τα ανάντη όψης (1995).

Εικ. 10. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρομας, είτε Καντζιώτικο Γεφύρι. Κορυφαίο τμήμα μεγάλης καμάρας. Όψη από τα ανάντη (1995).

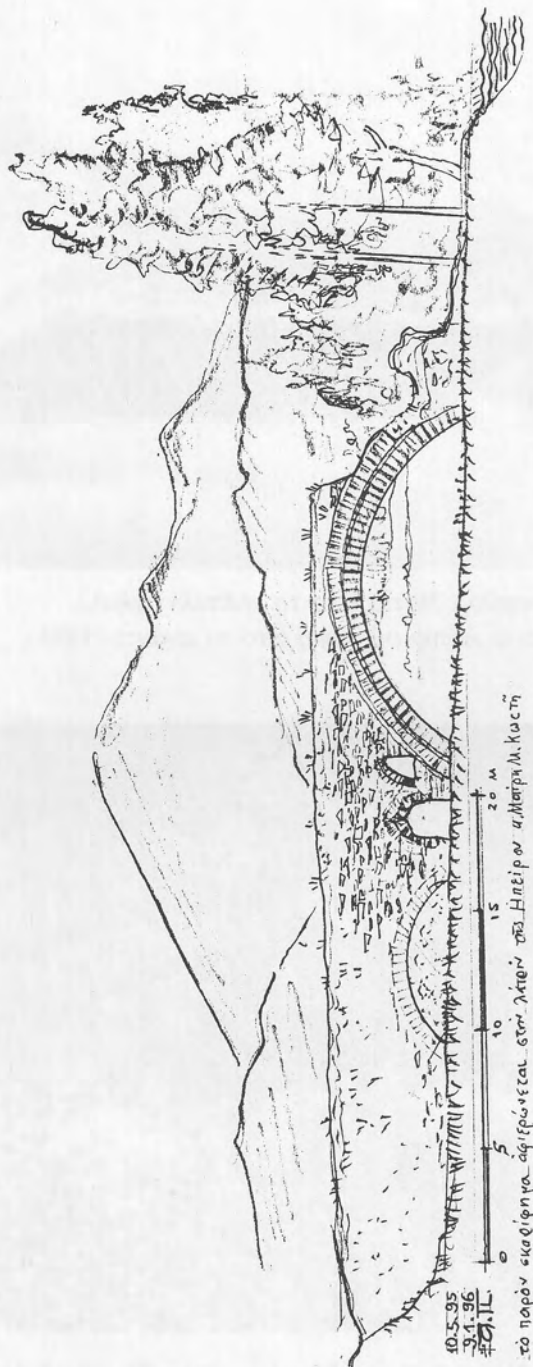
Εικ. 11. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέριμας, είτε Καντζιώτικο Γεφύρι. Ανακατασκευή λιθοστρώτου· είναι το κατερχόμενο τμήμα πάνω από τη μεγάλη καμάρα που οδηγεί προς την εθνική οδό (Φωτογραφία 1995).

Εικ. 11Α. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέριμας ή Καντζιώτικο Γεφύρι. Το παλιό γεφύρι με ανανεωμένο κατάστρωμα, και η νεώτερη μεταλλική γέφυρα «Μπέλε-ϋ». Όψη από βορρά, προς την κατεύθυνση του χωριού Δροσοπηγή (πριν Κάντσι-κο). (1995).

Εικ. 12. Άραχθος. Κοντά στη «Μπαλιντούμα». Τμήμα παλιού γεφυριού, όψη από τα καπάνη. (1995).

Εικ. 13. Αραχθος, Νότια «Μπαλντομάς»: Λείψανα παλαιού γεφυριού. Σκαρφόπημα της όψης από τα κατάντη (1995/1996: Α.Π.).

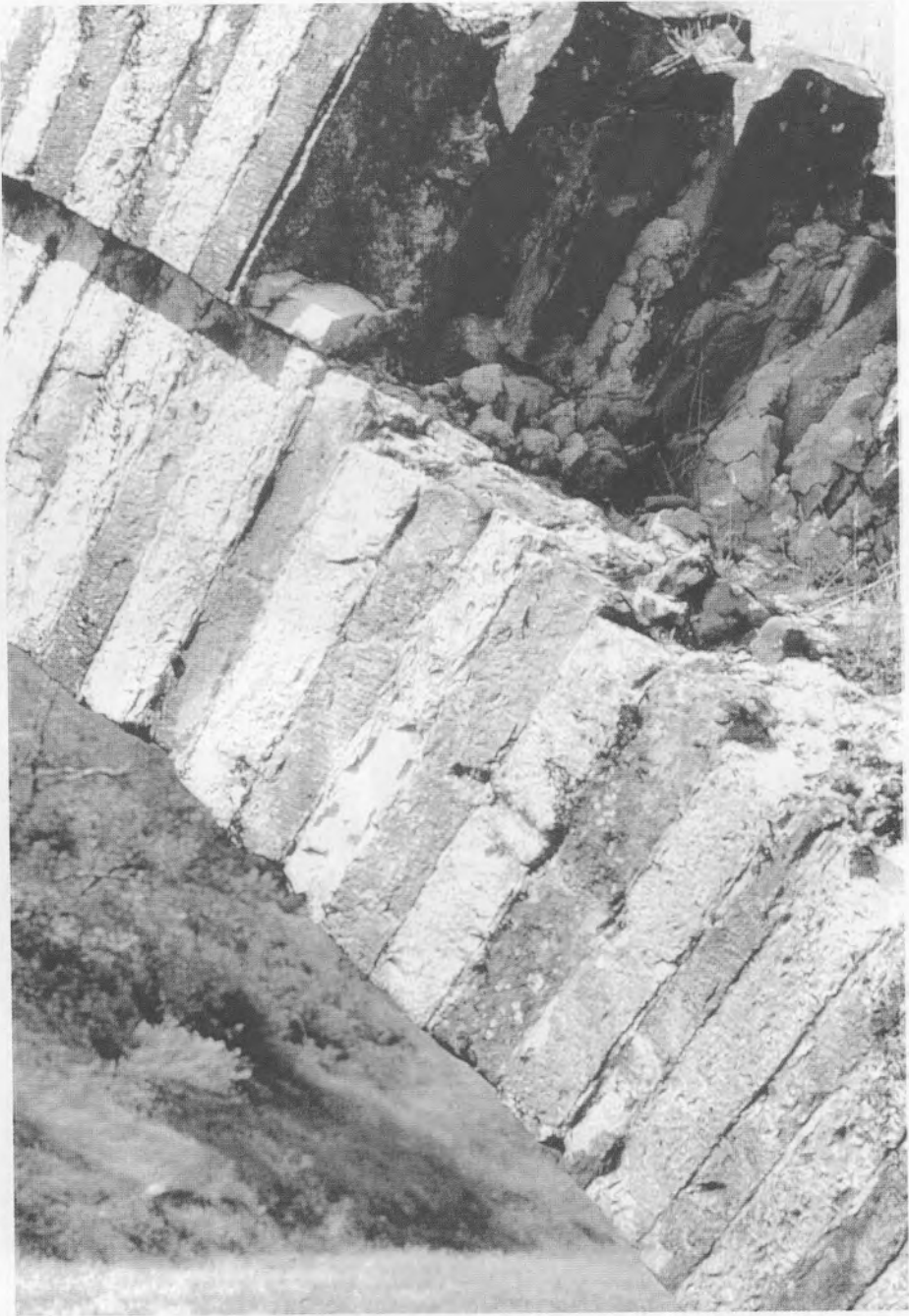
Εικ. 14. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Λείψανα παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη (1995).

Εικ. 15. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Το μικρότερο (υπάρχον) τόξο παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη (1995).

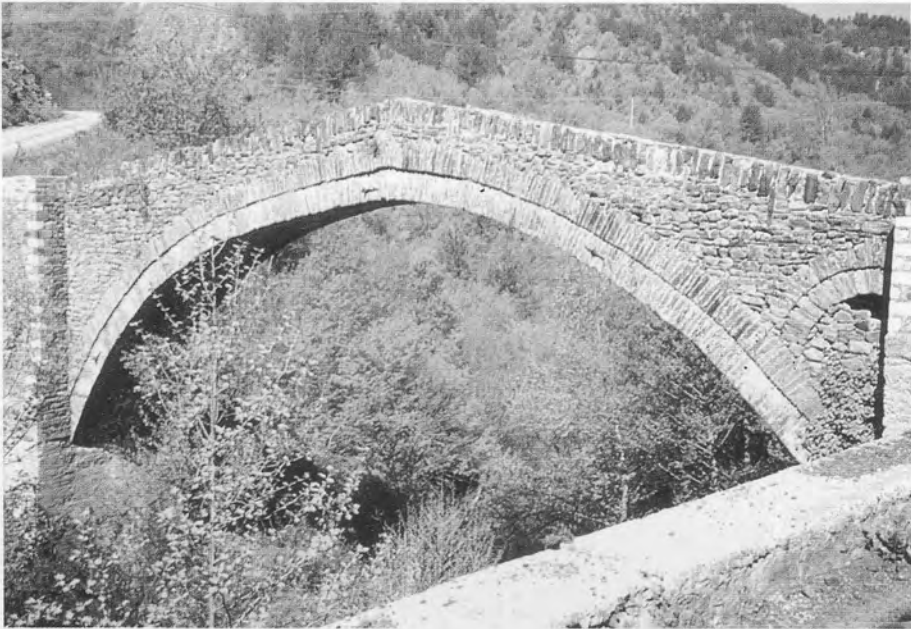
Εικ. 16. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Τα δύο πρώην ανακουφιστικά τόξα του παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη. (10.5.1995).

*Εικ. 17. Άραχθος. Νότια «Μπαλντούμας».
Μεγάλο τόξο ερειπωμένης γέφυρας. Λεπτομέρεια της πάνω σειράς
θολιτών, διαμπερούς διάταξης (1995).*

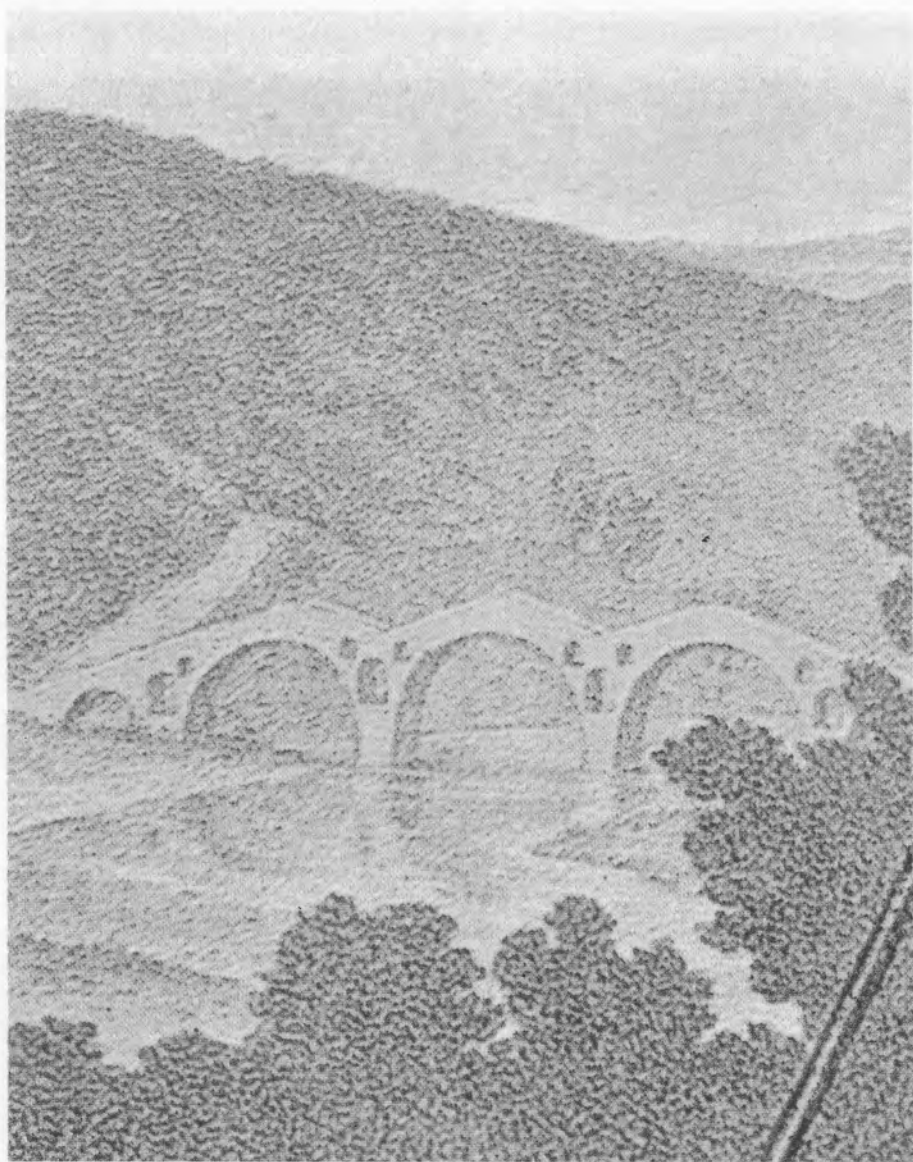
Εικ. 18. Αρχαίος. Νότια της «Μπαλντούμας»: Λείψανα αριστερών ακροβάθρων δύο παλαιών καταστραμμένων γεφυρών. Το δεξιά ανήκει στη συνέχεια των μεγάλων ερειπίων της δεξιάς όχθης. Όψη από τα καπάνη (1995).

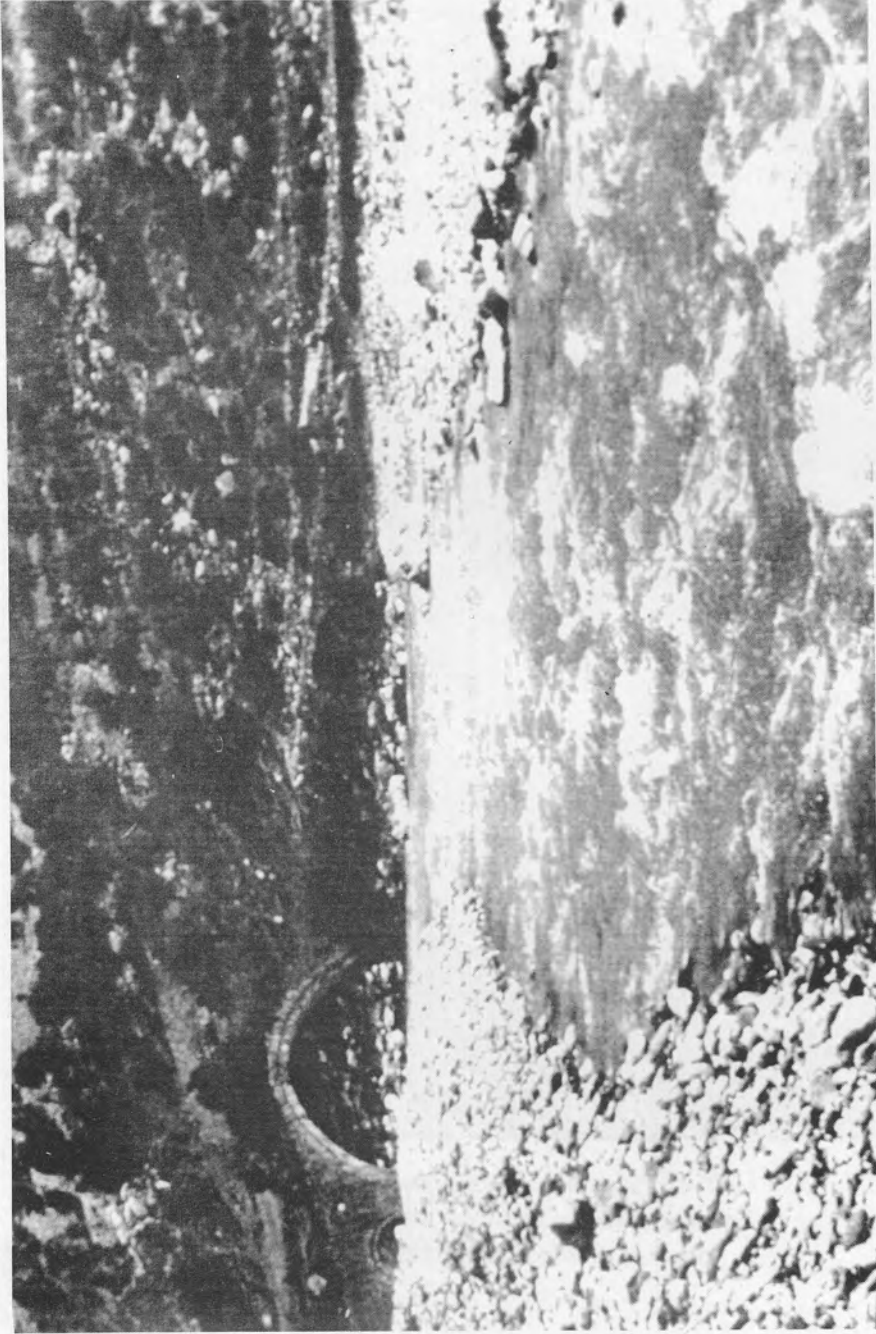
Εικ. 19. Πουρνιά Κόνιτσας. Γέφυρα Μαύρης Πέτρας. Όψη από τα ανάντη. Δεξιά (= ανατολικά) το φαινομενικά τεταρτοκυκλικό ανακουφιστικό τόξο. (1995).

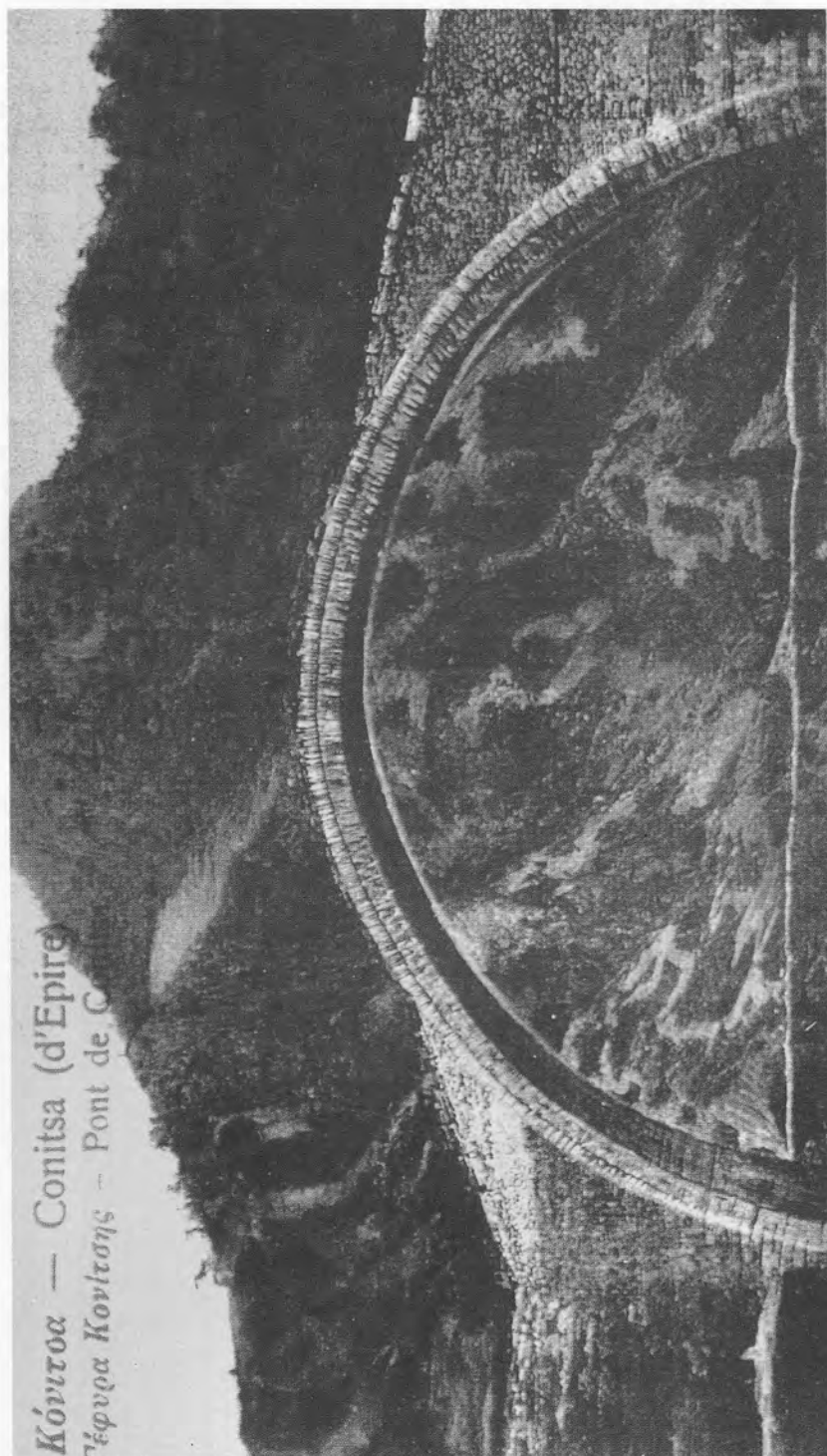
Εικ. 20. Πουρνιά Κόνιτσας. Γέφυρα Μαύρης Πέτρας. Όψη από τα κατόντη. Σχεδιάγραμμα αρχικής μορφής βάσει παλαιάς φωτογραφίας (πρω του 1956). Πρβλ. εικ. 19.

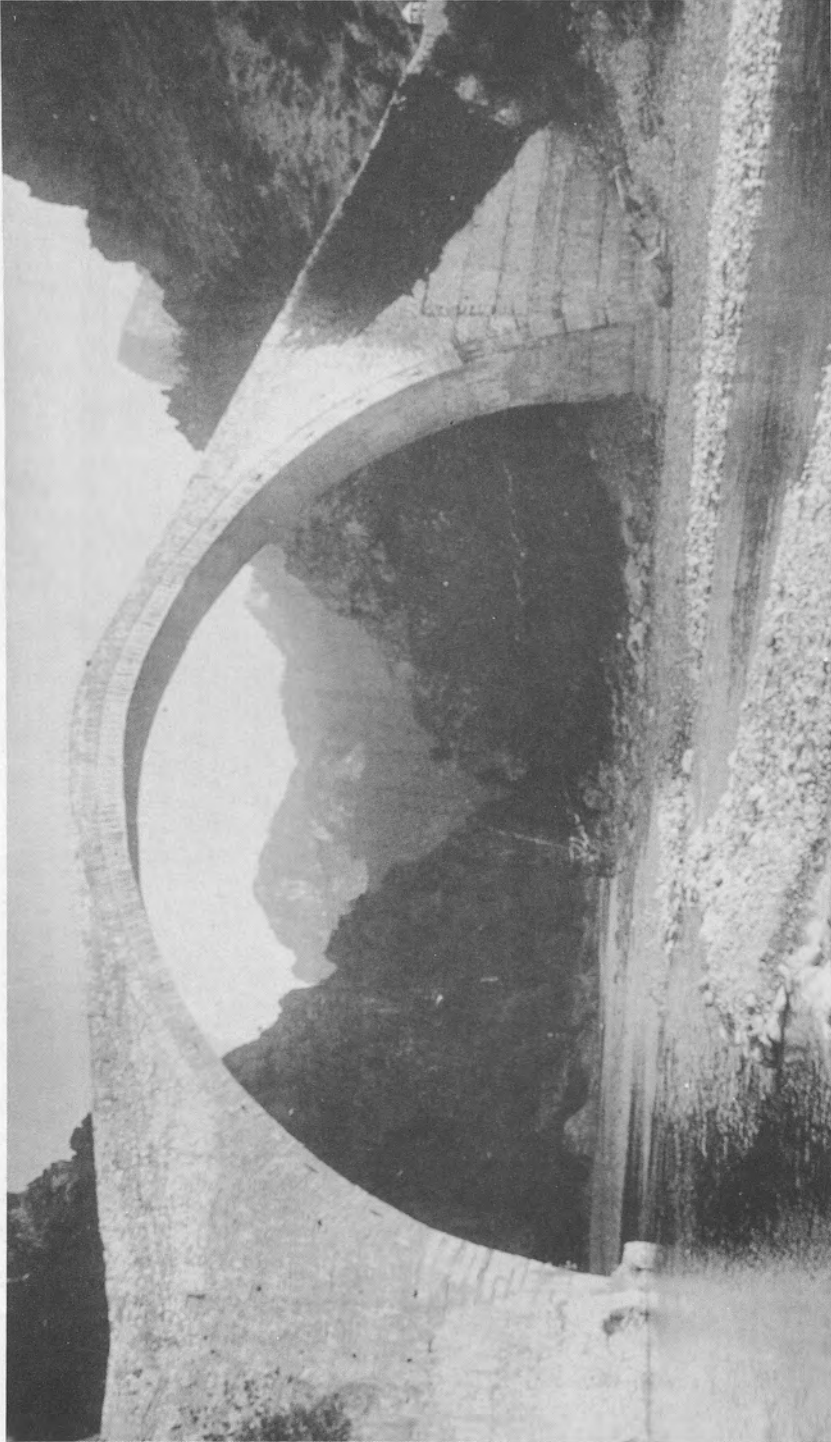
Εικ. 21. Μεγάλο γεφύρι = «Γέφυρα της Κυράς» στη διαδρομή από Ιωάννινα στο Μέτσοβο, πάνω στον Άραχθο, όπως το σχεδίασε στα 1819 ο Λ. Ντυπρέ.

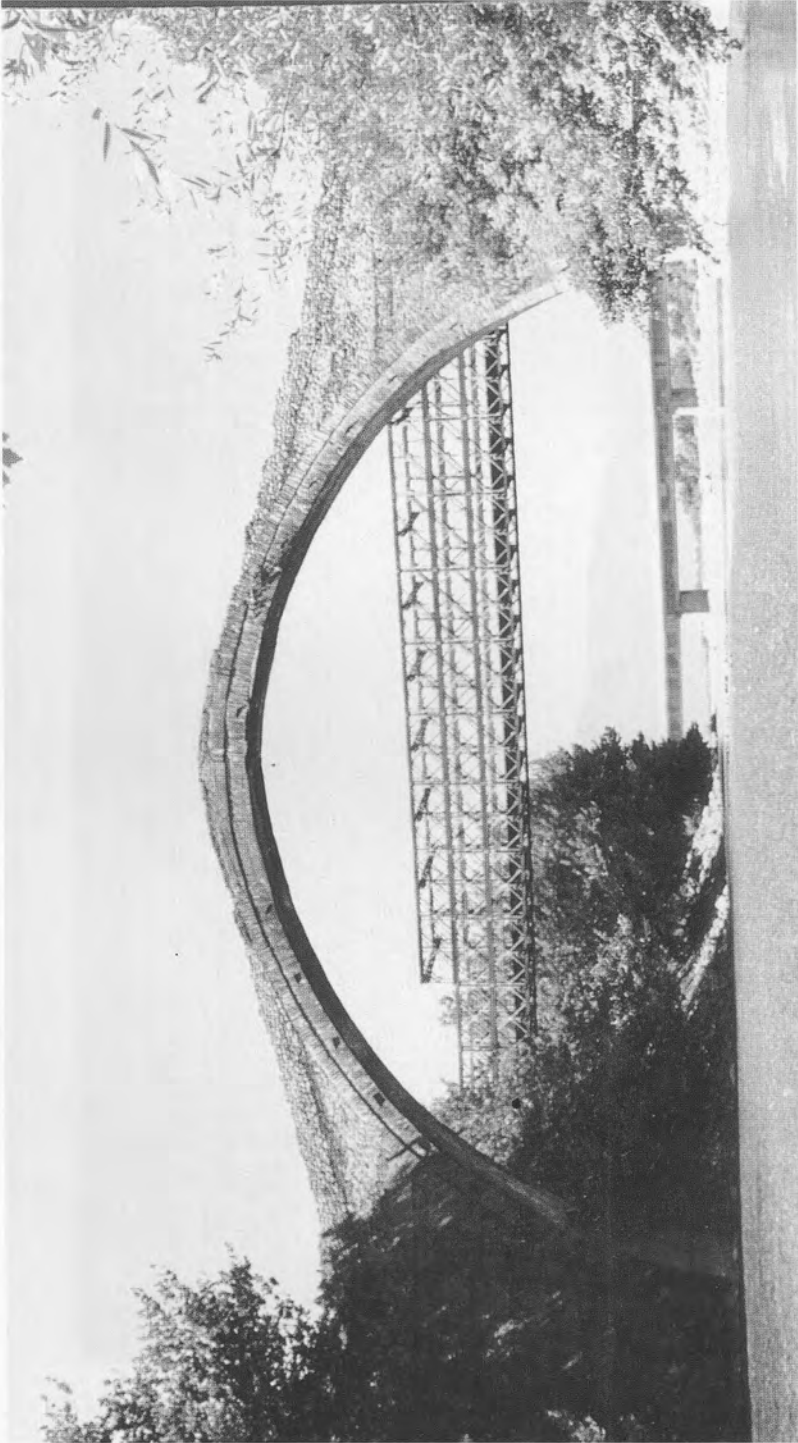
Εικ. 22. Γέφυρα στον Άραχθο οδού προς Μέτσοβο υπάρχουσα στα 1928-1931, σε μας μόνο βιβλιογραφικά γνωστή.

Εικ. 23. Αώος, Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (και την αριστερή όχθη). Πρόκει να είναι η παλαιότερη, όσο γνωρίζουμε, απεικόνισή της. Προφανώς προ του 1913, ίσως περί το 1910. Στο βάθος διακρίνεται το ντεροντυμένο υδροφόρο αυλάκι. (Φωτογραφία αρχείου Αντ. Γαλεφίδη, Λάρισα).

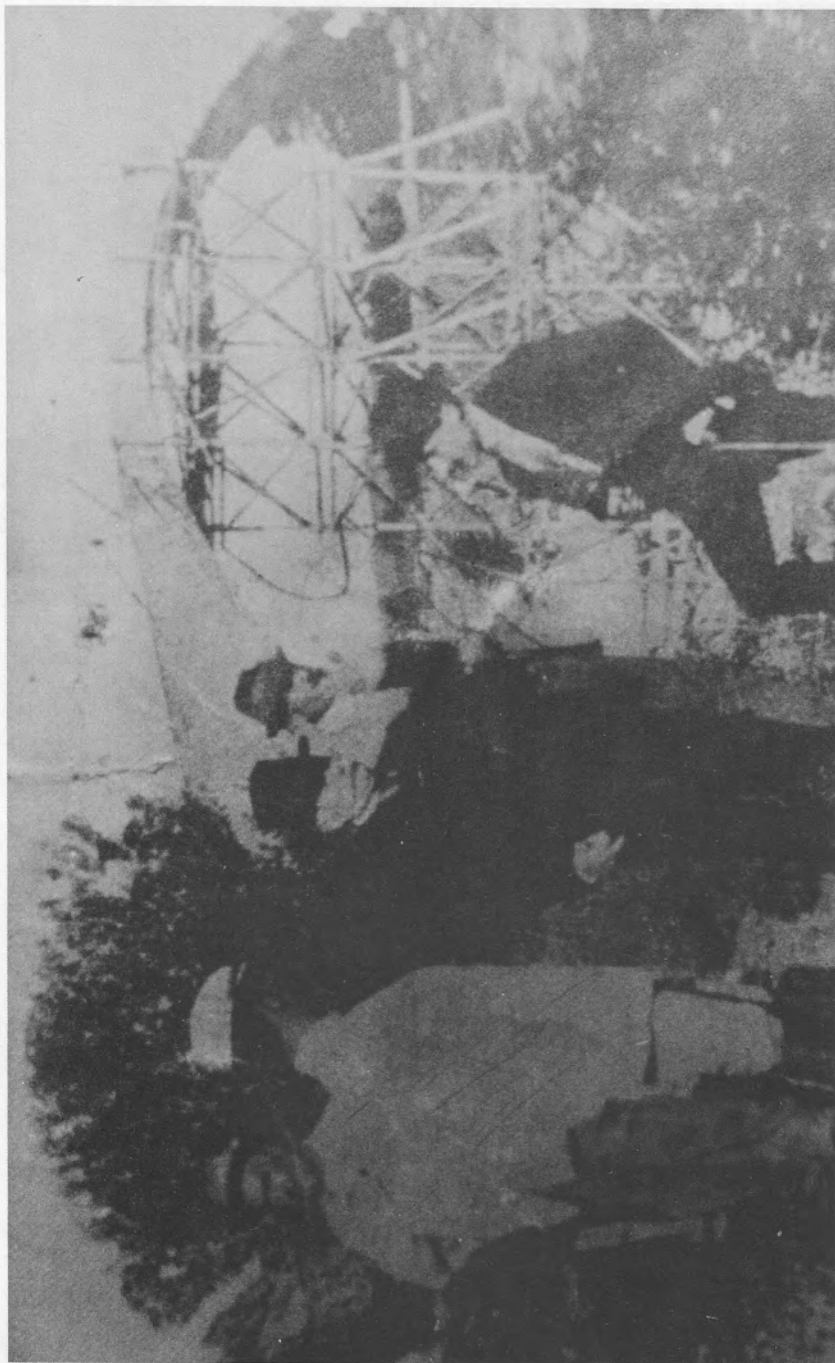

Εικ. 23Α. Αίως. Γεφύρι της Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη. 1938.
(Φωτογραφία Σπύρου Μελετζή).

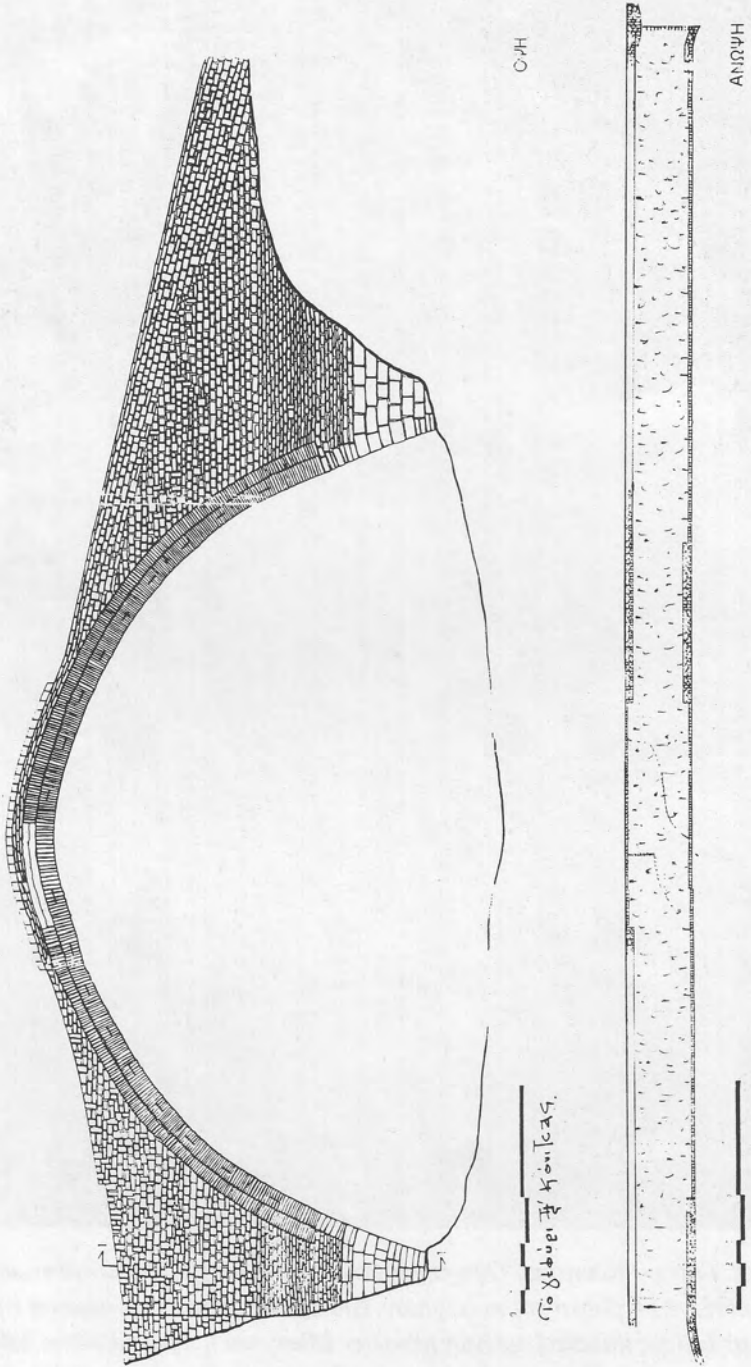

Εικ. 24. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Όψη από τα ανάντη. (Διακρίνονται ακόμα η γέφυρα «Μπέλεϊ» (Bailey) και η νεώτερη της Εθνικής οδού Ιωαννίνων-Κοζάνης). Σημερινή κατάσταση.

(Φωτογραφία μετά το 1980 περίπου, Ιω. Καπάλιου).

Εικ. 25. Αώος. Γεφύρι Κόνιτσας. Επισκευή της αψίδας του μετά την βλάβη του 1913.

Εικ. 26. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα καπάνη (= δυτική). Σχέδιο αποτύπωσης ΥΠΠΕ, μάλλον του 1985. (Κριτική χρήση).

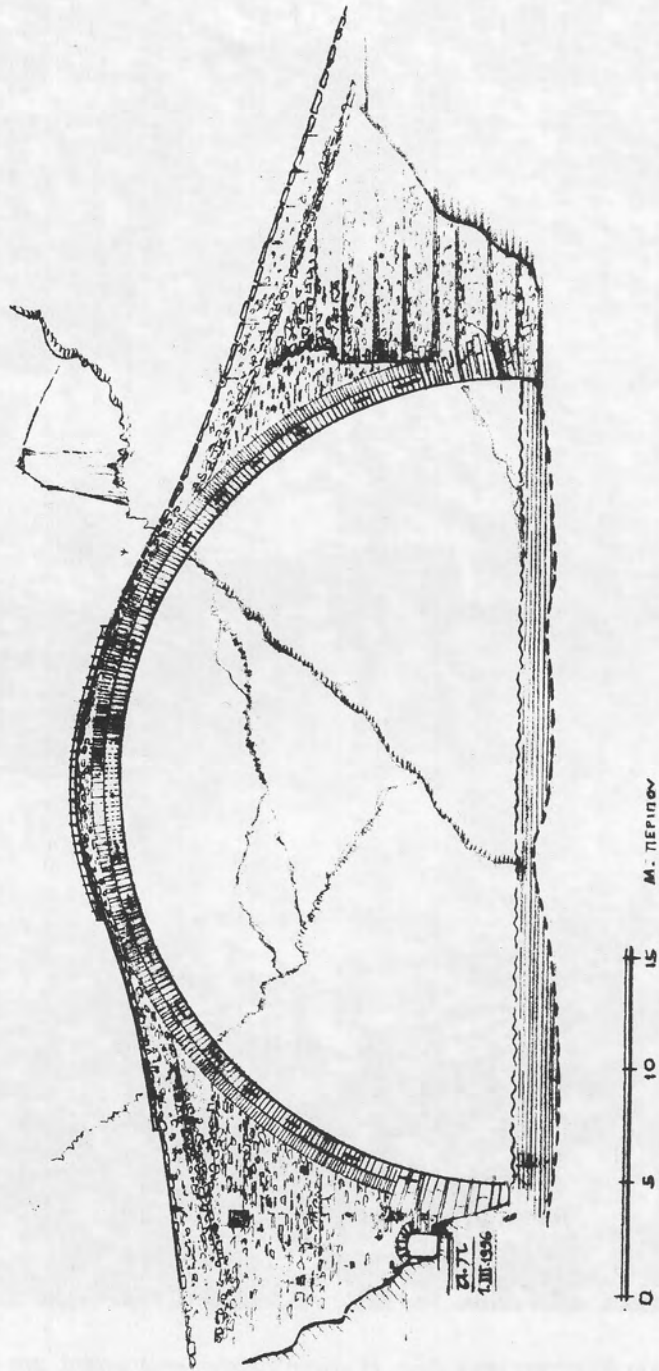
Εικ. 27. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη της στενής (εσωτερικής προς τον ποταμό) πλευράς του δεξιού (= βορεινού) ποδαρικού. Διακρίνεται η στιβαρή δόμηση της βάσης με επτά δόμους καλολαξευμένων μεγάλων λίθων, και η προς τα πάνω βαθμιαία μείωση με αναβαθμιδώσεις («πατούρες»). Τέσσερες απ' αυτές διακρίνονται και στο από 'δω (αριστερό) ποδαρικό (1995).

Εικ. 28. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Δεξιό (= βόρειο) ποδαρικό. Όψη από τα ανάκνη. Διακρίνεται η (διαμπερής) καμάρα για το αυλάκι νερού (1995).

Εικ. 28Α. Αώος, Γέφυρα Κόνιτσας. Δεξιό ποδαρικό. Όψη από τα κατόντη. Φαίνεται η έξοδος της καμάρας για το νεραύλακο (1995).

Εικ. 29. Αώος, Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (= δυτικά). Σκαρίφημα (βάσει μετρήσεων 1995 Α.Π. με τη συμβολή Γ. Ν. Περώνη, και σχεδίαση 1996 βάσει παλαιών φωτογραφιών).

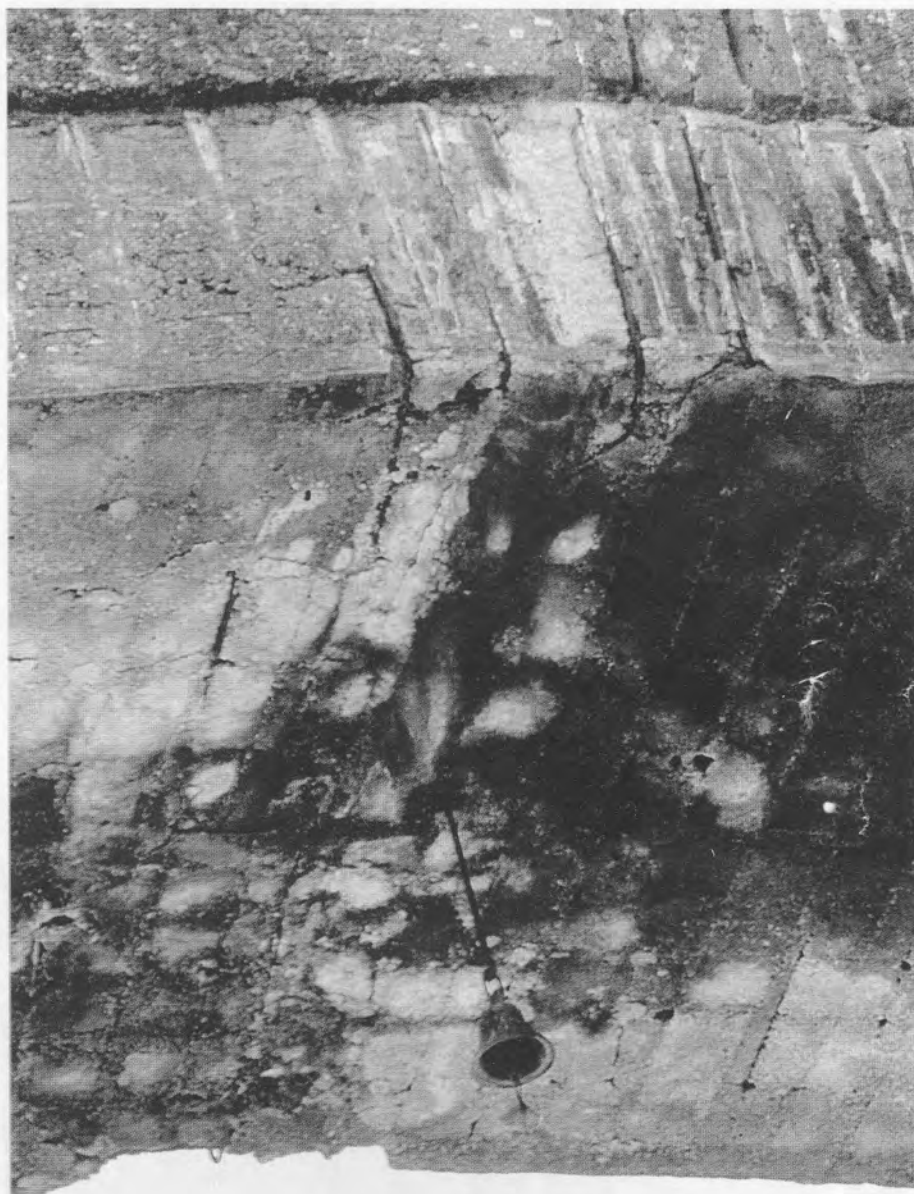
Εικ. 29Α. Γέφυρα Κόνιτσας στον Αώο. Η κόγχη χωμένη στον κισσό, στη δυτική όψη προς τα κατόντη, στο βόρειο μέρος (προς την Κόνιτσα), (1996).

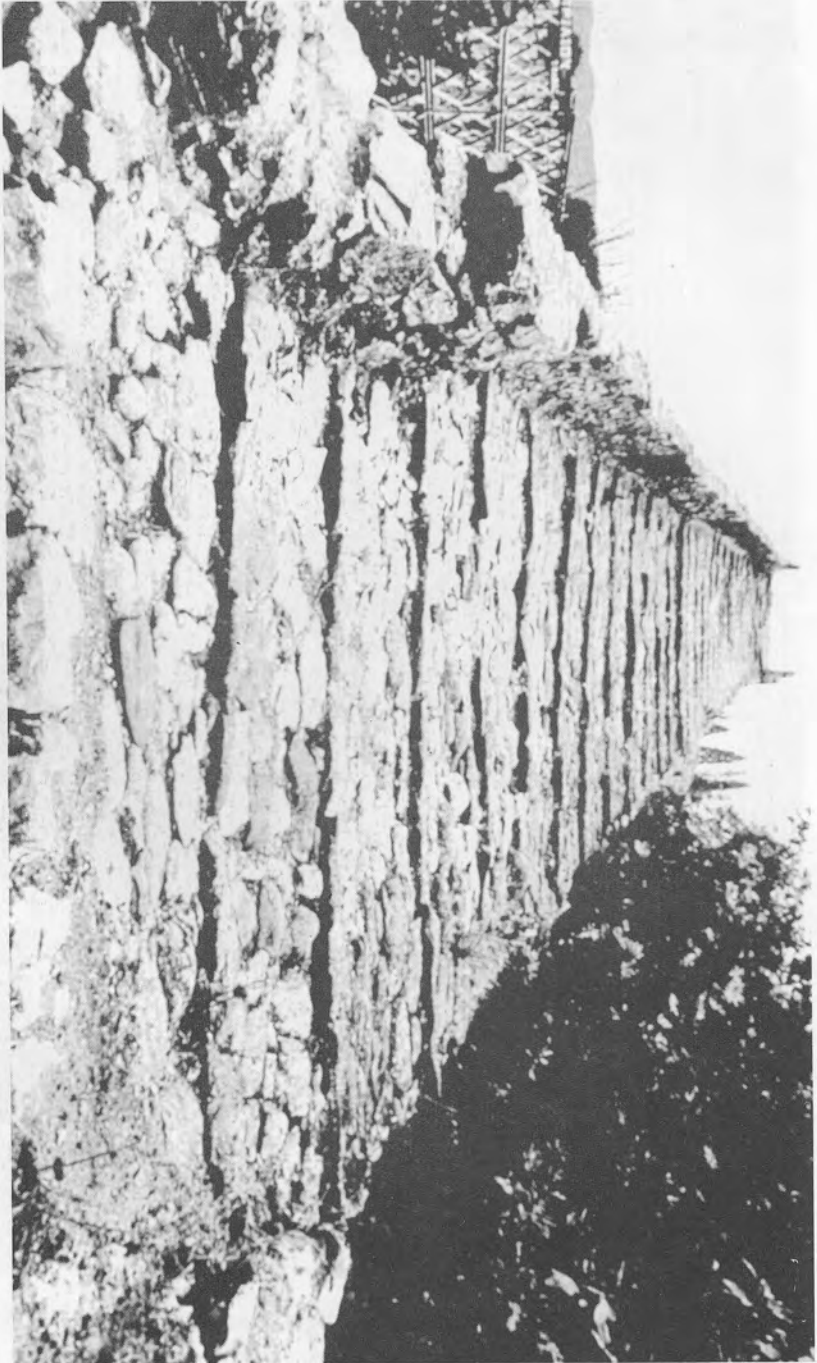
*Εικ. 29B. Γέφυρα Κόνιτσας στον Αώο. Η κόγχη στη δυτική όψη (στην προ-
τα κατάντη), στο βόρειο μέρος (προς την Κόνιτσα), φαίνεται καθαρά σε
φωτογραφία δημοσιευμένη στα 1969 (: Μιχ. Δωρής).*

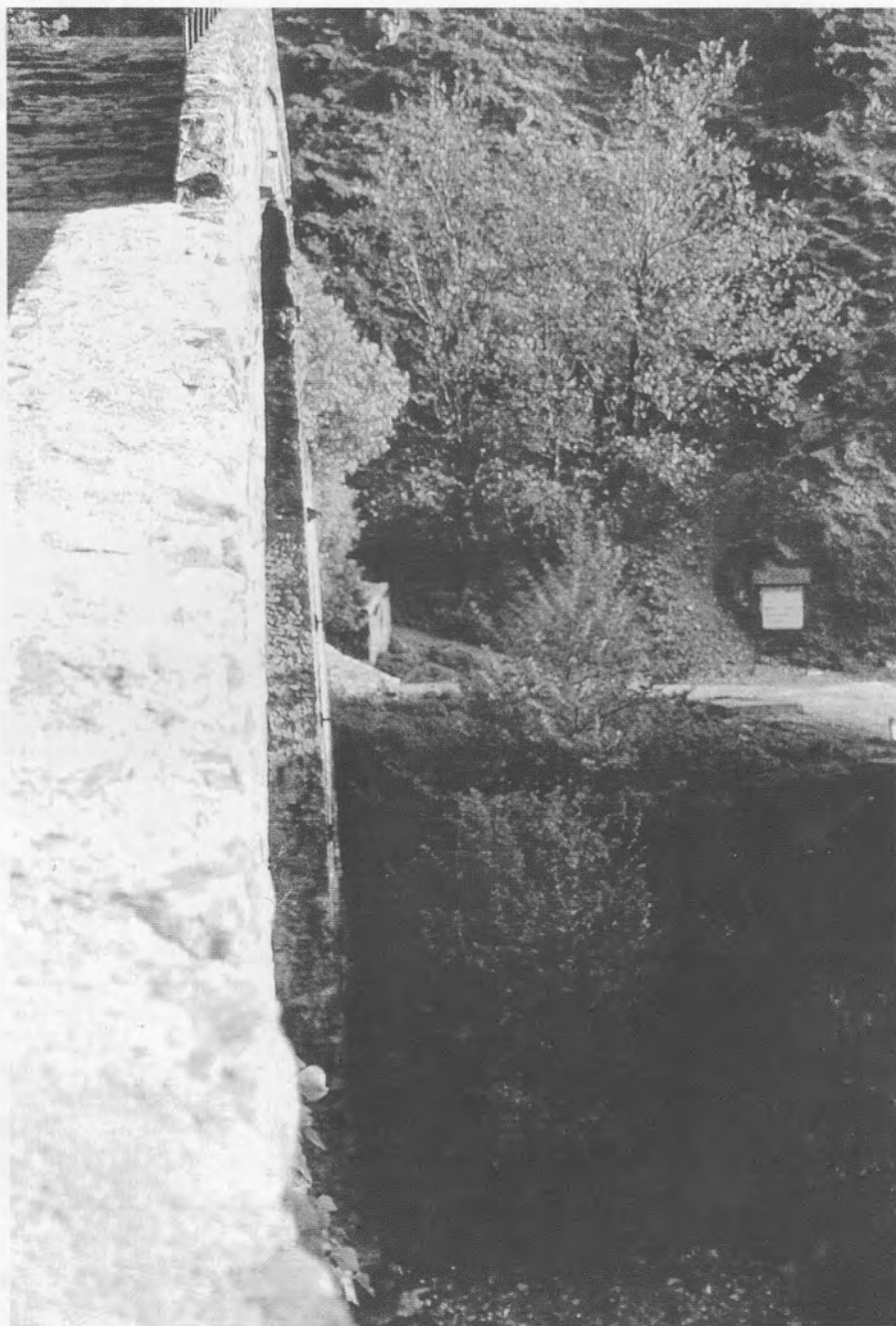
Εικ. 29Γ. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Νότιο ανερχόμενο κατάστρωμα, με τις «σύνβιες» (οριζόντιες αναβαθμίσεις, που διευκολύνουν το πέρασμα. Τα στηθαία χτιστά νεώτερα. (Φωτογραφία 1995)..

Εικ. 29Δ. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Το νεότερο καμπανάκι (από το 1975), στη θέση άλλου ή άλλων της αρχικής κατασκευής της καμάρας (Φωτογραφία 1995).

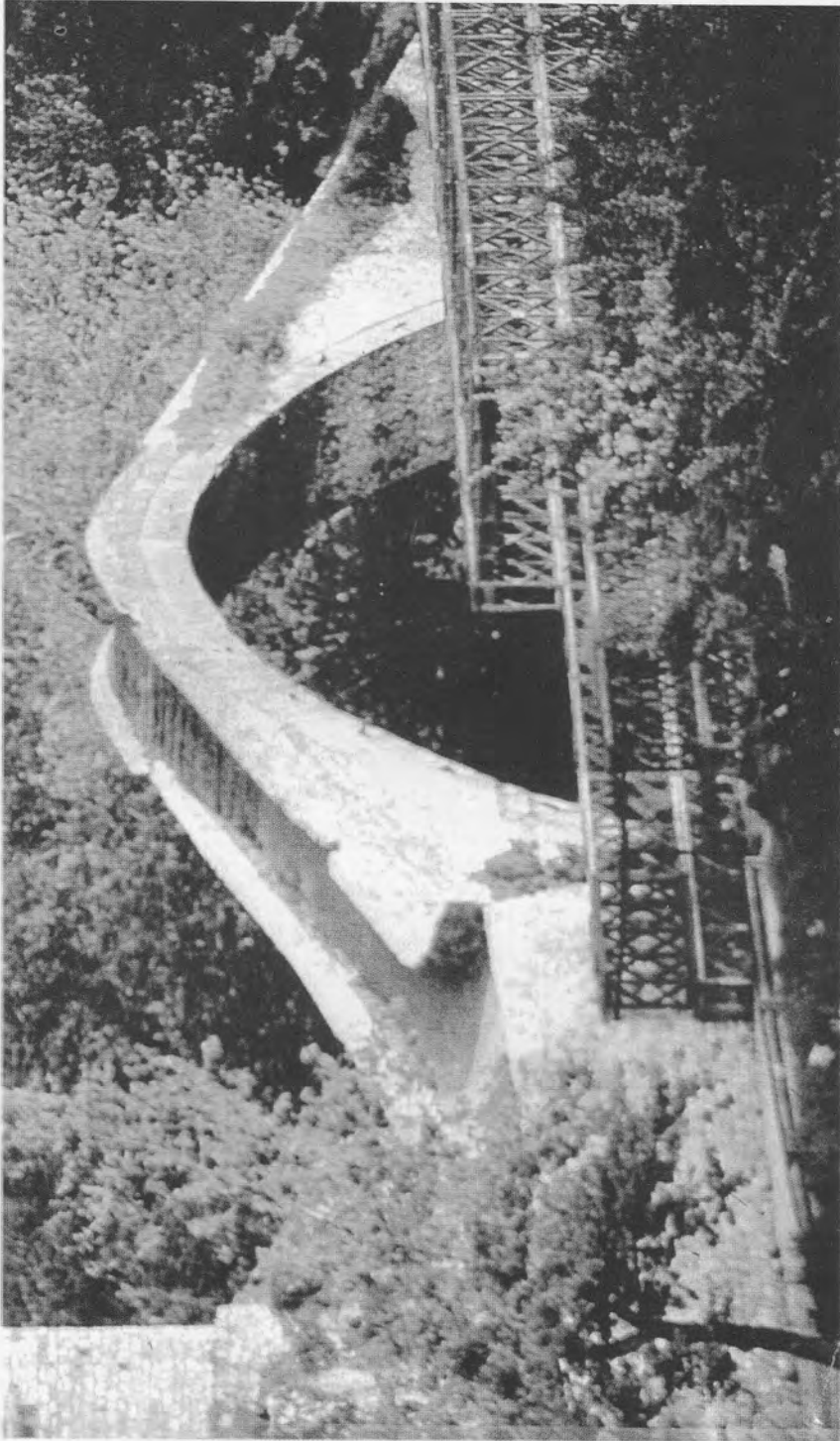
Εικ. 29Ε. Δώος. Τέφουρα Κόνιτσας. Νότιο ανερχόμενο κατάστρωμα με τις «οίβρες», αλλά χωρίς στηθαίο στην ανατολική (προς τα αριστερά) πλευρά, σε φωτογραφία δημοσιευμένη στα 1969 (: Μιχ. Δωρής).

Εικ. 30. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η προς τα κατάνη (δυτική) πλευρά, φωτογραφημένη από το βορεινό (δεξιό) ποδαρικό, σχεδόν κατ' ευθυγραμμία με το απέναντι (1995).

Εικ. 31. Αίβος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η προς τα ανάντη (ανατολική) πλευρά, φωτογραφημένη από το νότιο (αριστερό) ποδαρικό (1996).

Εικ. 32. Αώος. Οι γέφυρες της Κόνιτσας: η παλαιά πέτρινη τοξωτή και η νεώτερη μεταλλική αμφιρέριστη Bailey «Μπέλεϊ» (1995).

Εικ. 33. Αώος/Κόνιτσα. Η σημερινή κατάσταση του βορεινού άκρου της παλιάς πέτρινης γέφυρας. Διακρίνεται η επέμβαση και ο νεωτερικός πυργίσκος (1995).

Εικ. 34. Αώος/Κόνιτσα. Κόγχη στο νεώτερο πέτρινο αναλημματικό τοίχο της τροποποίησης της βόρειας άκρης της παλιάς γέφυρας. Η οικοδομική επιγραφή έχει ως εξής: «ΥΣΤΑΤΟΝ ΕΡΓΟΝ | 27.5.[19]48 | ΓΕΩΡΓ. ΔΟΥΚΑ | ΥΠΟΛΟΧΑΓΟΥ | 714 ΛΟΧΟΥ ΜΗΧ[ΑΝΙ]-ΚΟΥ | ΠΕΣΟΝΤΟΣ ΤΗΝ 12.7.[19]48». (: Φωτογραφία 1995).